

Kovács Eszter

**A MAGYARORSZÁGI
TÖRÖKVESZÉLY
ÉRTELMEZÉSEI
AZ EGYKORÚ
CSEH IRODALOMBAN
(1526–1663)**

KOVÁCS ESZTER

**A MAGYARORSZÁGI TÖRÖKVESZÉLY ÉRTELMEZÉSEI
AZ EGYKORÚ CSEH IRODALOMBAN
(1526–1663)**

eszme-
történet

SOROZATSZERKESZTŐ
ŐZE SÁNDOR

KOVÁCS ESZTER

**A MAGYARORSZÁGI TÖRÖKVESZÉLY
ÉRTELMEZÉSEI
AZ EGYKORÚ CSEH IRODALOMBAN
(1526–1663)**

SZERKESZTETTE
MOLNÁR MÁRTON

PETŐFI IRODALMI MÚZEUM
HANKISS ÁGNES INTÉZET
BUDAPEST, 2023

KIADÓ:
PETŐFI IRODALMI MÚZEUM

FELELŐS KIADÓ:
DEMETER SZILÁRD
FŐIGAZGATÓ

HANKISS ÁGNES INTÉZET

IGAZGATÓ:
ŐZE SÁNDOR

1066 Budapest. Teréz körút 6. l. em. 1.
titkarsag@hankissagnesintezet.hu
hankissagnesintezet.hu

LEKTORÁLTA:
IMRE MIHÁLY
PÁLFÁLVI LAJOS

© Kovács Eszter
© Petőfi Irodalmi Múzeum

ISSN 3004-0043
ISBN 978-615-5364-19-8

KIADVÁNYSZERKESZTÉS:
SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
szentistvantarsulat.hu

FELELŐS KIADÓVEZETŐ:
FARKAS OLIVÉR
IGAZGATÓ

Tervezőszerkesztő: Koczka Etelka Krisztina
A szöveget gondozta: Török Judit

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
A TÖRÖK ÉS AZ ISZLÁM A CSEH IRODALOMBAN A 16–17. SZÁZADBAN	9
I. A TÖRÖKÖK GYŐZELME ISTEN BÜNTETÉSE A KERESZTÉNYEK BŰNEIÉRT	17
Bartoloměj Dvorský	17
Munkamódszere	19
Hitbeli különbségek	21
Dvorský iszlámismerete	24
Szokások és erkölcsök különbözősége	24
A belső ellenség képe	26
A török hódítás okai és a szabadulás lehetőségei	26
Huszita elemek a <i>Proti Alchoranuban</i>	28
Jan Mirotický	29
II. A TÖRÖK HÓDÍTÁS MINT A VÉGIDŐ JELE	33
Apokaliptikus szemlélet a cseh hagyományban	33
A török mint Antikrisztus	34
Katolikus válasz a protestáns Antikrisztus-elméletekre	45
A török az utolsó világbirodalom	50
A török Góg és Magóg népe	54
Václav Budovec z Budova	55
Az <i>Antialkorán</i> keletkezése	62
Az <i>Antialkorán</i> forrásai	63
Budovec munkamódszere	65
Az <i>Antialkorán</i> célja	67
Az <i>Antialkorán</i> felépítése	68
<i>Circulus horologi lunaris et solaris...</i>	80
A török hódítás mint a végidők jele	82
Góg és Magóg az Antikrisztus	84
Václav Budovec és a keresztények egysége	87
Budovec és Dvorský hatása a magyarországi koránpolemikákra	92
Tadeáš Hájek z Hájku	96
Šimon Partlic z Špicberka	99
Mikuláš Drábik	109
Apokaliptikus jóvendölések a törökökről a magyarországi cseh exulánsok énekeiben és a biblikus cseh nyelvű hazai költészetben	112

III. REÁLPOLITIKAI ÉRTELMEZÉSEK	119
II. Piusz és a „megtérő török” gondolata	119
Jan Tomáš Pešina z Čechorodu	126
„Ardeť ecce Hungaria, paries vester, Germania, Italia et Polonia, proximus, proximus a vobis Ucalegon”	128
Az Oszmán Birodalom a 16–17. századi cseh történetírásban	134
Václav Hájek z Libočan	134
Daniel Adam z Veleslavína	136
Joannes Löwenklau (Leunclavius)	137
Bohuslav Balbín és a törökök	142
Jan Tomáš Pešina és a <i>Mars Moravicus</i>	145
Pozitív törökkép	148
ZÁRSZÓ	151
SUMMARY	153
RÖVIDÍTÉSEK	161
FORRÁSOK	163
FELHASZNÁLT IRODALOM	167
KÉPMELLÉKLET	173

ELŐSZÓ

A 16–17. század történetének politikai viszonyait vizsgálva egyértelmű, hogy a korszakban Közép-Európa, és főleg Magyarország, legnagyobb problémája az Oszmán Birodalom terjeszkedése volt. Az ország egy része ekkor hadszíntér lett, de a harcokban nemcsak Magyarország, hanem a Habsburgok többi tartománya, köztük Csehország is részt vett, a hadviselés költségeit is részben ők viselték. A török tematika a cseh irodalomban nem kevésbé hangsúlyos, mint Magyarországon.

Tomáš Rataj a csehországi Turcica-irodalomról írott kiváló munkájában (*České země ve stínu půlměsíce. Obraz Turka v raně novověké literatuře z Českých zemí* [Csehország a félhold árnyékában. Törökkép a kora újkori cseh irodalomban] Praha, 2002) a teljes Turcica-irodalom alapján hét műfajcsoportot különböztetett meg: aktuálpolitikai értesítők, történeti munkák, ismeretterjesztő irodalom, útleírások, iszlámpolemikák, propagandakiadványok és próféciák. Ezekben kilencféle törökképet fedezett fel: az ellenség, az Isten ostora és a végidők jele, a jóbarát, a vallásos török, a hatalommal bíró török, a hétköznapi keleti ember, a keresztények elnyomója, a barbár vadember, végül a török mint szimbólum. Munkája függelékként közölte a csehországi nyomtatott Turcica-irodalom bibliográfiáját is a kezdetektől 1800-ig, összesen 402, törökökkel foglalkozó nyomtatvány leírását. Az általa felállított kategóriák kiválóan alkalmazhatók a teljes műfajcsoportra, de ha azt vizsgáljuk, hogyan tekintettek a Magyarországot érintő törökveszélyre, sokkal inkább megfelelő a magyar szakirodalomban elfogadott csoportosítás.

A törökveszély értelmezése komoly gondot okozott a korabeli társadalomban Magyarországon és a törököktől még nem háborgatott Csehországban egyaránt. Mindenkiben felmerült a kérdés, ha valóban a kereszténység az igaz és Istennek tetsző vallás, miért engedi Isten, hogy a törökök a csatatéren legyőzzék a keresztény fejedelmek csapatait, meggyilkolják, kifosszák, rabszolgasorba taszítsák a keresztény lakosságot. Erre a kérdésre a kor jelentős teológusai, bölcselei különféle válaszokat adtak. Őze Sándor Péter Katalin megállapításaira és a nyomtatott prózai emlékek vizsgálatára alapozva a magyar hagyományban három értelmezési lehetőséget különböztetett meg: az első a zsidó–magyar sorspárhuzamon alapul, a második az apokaliptikus jövődölelésekre épülő világvégvárásról és ennek nyugati reformációs interpretációjáról, a harmadik a reneszánsz-humanista elképzelés, amely a török hódítást elsősorban súlyos külpolitikai veszélyként értelmezi.¹

¹ Őze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Budapest, 1991 (A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa, II.), 22.

Ez a három szemlélet megtalálható a cseh irodalomban is. Elterjedt gondolat volt, hogy az Oszmán Birodalom „Flagellum Dei”, vagyis Isten ostora, a keresztények által elkövetett bűnökért járó jogos büntetés végrehajtója. Ugyanakkor az erről szóló iratokban mindenütt jelen van a vigasztalás is. Isten időnként megbüntette a választott népet, az ószövetségi zsidóságot is, ha hűtlennek bizonyult, de utána elfogadta bűnbánatát, és eltörölte a büntetést. Ugyanígy a keresztények vétkeit is megbocsátja, ha visszatérnek a helyes útra. Ekkor majd a büntetés (török portyák, hódítások stb.) is elmúlik.

Mások szerint a törökök felemelkedése a végítélet közeledtét jelenti, hiszen Jézus második eljövetelét az Antikrisztus ezeréves uralma fogja megelőzni, és egy sorsdöntő csata Krisztus népe (hitüket tisztán megőrző keresztények) és az Antikrisztus népe (pogányok, eretnekek, hitetlenek stb.) között, amelyben az Antikrisztus végleges vereséget szenved. A teológiai magyarázatok egyben részletes iszlámpolemikák is voltak, amelyekben igyekeztek bizonyítani a keresztény hit igazságát a muszlimmal szemben, és hangsúlyozták, hogy a törökök sikerei nem jelentik azt, hogy tanításuk vagy életvitelük Istennek tetszőbb. Szerzőik fontosnak tartották, hogy az iszlámmal kapcsolatba kerülő keresztény katonákat lelkiileg is felkészítsék a harcra, hiszen elképzeléseik szerint a megtérés, az erkölcsi feddhetetlenség és a hit tisztaságának megőrzése lehet a győzelem záloga. A keresztény felekezetek egymás közti hitvitáikhoz hasonlóan kemény kritikával illették a muszlim hittételeket, a szent könyvet és az alapító személyét.

Végül a teológiai magyarázatok mellett voltak, akik reálisan szemlélték a törökök terjeszkedését, és a háttérben politikai okokat láttak, a keresztények közti összetartás hiányát, nem megfelelő vezetést, elhibázott döntéseket, ügyetlen gazdálkodást, a háborútól közvetlen még nem szenvedő országok közönyét, anyagi érdekeket. Mindhárom elképzelés megjelenik a 17. századi cseh irodalomban, teológiai és politikatudományi értekezésekben.

*

Jelen munkámban eddig publikálatlan szövegek mellett régebbi tanulmányaim is szerepelnek kiegészített, javított vagy éppen rövidített formában. A téma teljessége miatt fontosnak tartottam, hogy ezzel kapcsolatos kutatásaim eredményei ebben a kiadványban egybegyűjtve szerepeljenek, teljes képet adva arról, miként tekintett a 16–17. századi cseh értelmiség a magyarországi eseményekre.

Szeretnék köszönetet mondani mindenkinek, aki szakértelmével támogatott. Elsősorban Őze Sándornak, aki a témára irányította a figyelmemet; *Szuromi Kristófnak*, aki a kész kéziratot átnézte; és a habilitációs dolgozatom – amely ezen könyv alapja volt – opponenseinek, *Pálfalvi Lajosnak* és *Imre Mihálynak*, akik észrevételeikkel, javaslaataikkal, új szempontok felvetésével segítettek jobbra tenni munkámat.

A TÖRÖK ÉS AZ ISZLÁM A CSEH IRODALOMBAN A 16–17. SZÁZADBAN²

Az oszmán hódítás sikerei kezdettől fogva aggodalommal töltötték el a cseh közvéleményt, a mohácsi csatavesztés után pedig a törökkérdés számukra is égető, időszerű probléma lett. Ebben a helyzetben fontos volt tudatosítani a cseh korona országai, azaz Csehország, Morvaország és Szilézia lakosaiban, hogy az oszmán-török fenyegetés valós és komoly veszélyt jelent számukra is. A 16. század első felétől a cseh irodalomban egyre nagyobb teret kapott a török téma, és nagy számban jelentek meg törökökkel kapcsolatos ismeretterjesztő kiadványok.³ Ezeknek egy része általánosságban foglalkozik az iszlámmal, a török néppel, vagy a törökveszéllyel,⁴ mások meghatározott történésekről tudósítanak.⁵

A magyarországi események visszhangja a 16–17. század folyamán végig nyomon követhető a cseh nyelvű röplapokon. Ez utóbbiak száma jelentős lehetett, alkalmi jellegük miatt azonban ma már ritkaságnak számítanak. Csehországban négy könyvtár büszkélkedhet gazdag törökkori tudósításgyűjteménnyel, a Roudnice nad Labem-i Lobkovic kastély, a teplai premontrei kolostor, a prágai Nemzeti Múzeum Könyvtára (Knihovna Národního múzea) és a Nemzeti Könyvtár (Národní knihovna České republiky). A két utóbbi intézménybe számos törökkori röplap szintén a Lobkovic (Lobkowitz) család hagyatékával került.⁶ Magyarországon az Országos Széchényi Könyvtárban található Apponyi-gyűjtemény őriz különleges forrásokat a magyarországi törökveszély csehországi értékeléséről.⁷

² A fejezet Kovács Eszter: *Islámismeret Csehországban a 16–17. század fordulóján*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2017. könyvének, „A török és az iszlám a 16–17. századi cseh irodalomban” (11–15.) című fejezetének bővített, javított változata.

³ A törökkőről szóló területi és nyelvi bohemikumok bibliográfiáját lásd Rataj, Tomáš: *České země ve stínu pŭlměsice. Obraz Turka v raně novověké literatuře z Českých zemí*. Praha, 2002. 317–376.

⁴ Néhány példa: Jovius, Paulus: *Knijha o wiecech a spŭsobijch narodu tureckého welmi krátce sebraná...* Praha, 1540; František Horák – Zdeněk Tobolka – Emma Urbánková – Anežka Badurová szerk.: *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce 18. století*. Praha, 1925–2008 (továbbiakban: Knihopis), 3631.; Brenz, Johann: *Proti turku welmi piekny krzestiansky potrebný spis a sprawa...* s. l. 1541. Knihopis 1299.; Egyéb példák lásd: Rataj: *České země...* i. m. 126–127. A cseh könyv- és egyéb forráscímeket a transliteráció szabályainak megfelelően teljesen betűhíven írtuk át a könnyebb azonosíthatóság érdekében. Cseh idézeteknél, belső fejezetcímeknél a transzkribáció elveit alkalmaztuk: cz = č; g = j; j = í; ss = š; v = u; w = v.

⁵ Fiala, Jiří: *Reflexe válek s Turky v českých písních kramářských*. In *Historie, otázky, problémy. Kříž versus pŭlměsíc. Literární a umělecká tvorba jako prostor střetů mezi křesťanstvím a islamem*. 6 (2014) 2. 227–234.

⁶ Kovács Eszter: *Cseh nyelvű beszámoló a tolnai csatáról*. In Stemler Ágnes szerk.: *Források és hagyományképek*. Budapest, 2014. 53.

⁷ Néhány példa: *Klägliche Neue Zeitung was sich in oberen Hungern, als zu Rab und Papa, und anderen umbligenden ohrten von dem 22. tag lulii, bis auff den 4. tag Augusti verlaufen, und bishero zugetragen, dises 1594 Jars. Im Thon: Wie vom Graffen von Serin. Erstlich getruckt zum alten Berg an der Yglau.* (Apponyi Sándor: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften gesamm. und beschrieben von Graf Alexander Apponyi, neubearbeitet von József Vekerdí*. 1–3. köt. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2004. 1/551.); *Postliche Erzehlung, alles so sich seithers die Vehstunge Gran eröbert worden, Item, was gestalt Sinan Bassa neben mehr andern Bassen und Beegen erlegt*. Erstlich gedruckt in der Alten Stadt Prag, bey Hansz Schuman. Gedruckt zu Leiptzig durch Zachariam Berwald, 1595. (Apponyi: *Hungarica. Ungarn betreffende...* i. m. 3/1911.); *Von Eroberung Gran und was sich dabey von anfang... zugetragen...* Gedruckt in der Alten Stadt Prag, in des Hans Schuhmans druckerey, 1595. (Apponyi: *Hungarica. Ungarn betreffende...* i. m. 3/1921.).

Az így keletkezett irodalmi művekben gyakran nemcsak a törökök számbeli fölénye és pusztításai miatt való elkeseredettség szólal meg, hanem mindemellett a félelem is, hogy a keresztény Európában új vallás jelenik meg, az iszlám. Ez a vallás korábban alig volt ismert még a műveltebb cseh körök számára is, bár külföldi latin nyelvű írások ekkor már rendelkezésre álltak. Cseh nyelvű koráncáfolat a 16. század közepéig nem jelent meg, de a 15. század végén már ezen a nyelven is léteztek ismeretterjesztő írások Mohamedről, a török vallásról és a törökök szokásairól.⁸

Husz János, majd később Jan z Rokycany, Prága utraquista érseke az Egyház vezetőit gyakran a törökökhöz hasonlították, akik karddal terjesztik hitüket. Más szerzőknél is megjelenik a vád az Egyház világi vezetőivel kapcsolatban, hogy nem igyekeznek véget vetni az oszmán előrenyomulásnak, hogy a kereszténység védelme ürügyet szolgáltatson nekik arra, hogy világi hatalmat is gyakoroljanak. Végül Husz Jánosnál, Jan z Rokycanynál és más prédikátoroknál is előfordul, hogy bizonyos kérdésekben (pl. vallásos buzgóság) a törököket példaképként állítják a keresztények elé.⁹

A huszita háborúk után egyre több említés esik a cseh irodalomban a balkáni török harcokról. A tragikus kimenetelű várnai csatának erős visszhangja volt Csehországban, ellenben Konstantinápoly eleste súlyához képest kevés figyelmet kapott. 1490-től Csehország és Magyarország perszonalunióban volt, így a török harcokban cseh katonák is nagyobb számban vettek részt. A rendszeres haditudósítások mellett figyelmet fordítottak a törökök vallására és szokásaira is. 1498-ban Mikuláš Bakalář Plzeňben latin nyelvről cseh nyelvre fordítva kiadta Mohamed próféta életrajzát (*Život Muhammadův [Mohamed élete]*), 1522-ben Prágában jelent meg Mikuláš Konáček *O Turcích, odkud a proč Turci slovů...* [A törökökről, honnan és miért jön a török szó...] című könyve, amely a török néppel, de főleg Mohameddel és a Korán keletkezésével foglalkozik.¹⁰ Végül a cseh olvasók ismerhették az iszlám vallást az útleírásokból is, mint például a legendabéli János pap országát kereső Martin Kabátník 1539-ben megjelent beszámolójából szentföldi és egyiptomi útvjáról (*Cesta z Čech do Jeruzalema a Kaira [Utazás Csehországból Jeruzsálembé és Kairóba]*) vagy Jan Hasištejnský z Lobkovic 1493-as szentföldi zarándokútjáról szóló írásából,¹¹ akinek öccse, Bohuslav szintén tett egy nagyobb körutat az iszlám világban, a Közel-Keleten és Észak-Afrikában, amelyet latin költeményeiben meg is örökített. Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic azonban verseiben már a veszélyre is figyelmeztetett, amelyet a megerősödött

⁸ Rataj: *České země...* i. m. 126–127.

⁹ Mendel, Miloš – Ostřanský, Bronislav – Rataj, Tomáš: *Islám v srdci Evropy. Vlivy islámské civilizace na dějiny a současnost českých zemí*. Praha, 2007. 183–184. A pozitív törökkép Európa más országaiban is megtalálható, főleg német területeken. Az irgalmas szamaritánust például gyakran ábrázolták törökként. Szuromi Kristóf: A „kegyetlen” és a „szamaritánus”: törökkép a kora újkorban Európában és Magyarországon. In Szuly Rita – Kránitz Péter Pál szerk.: *Társadalom térben és időben. Tanulmányok az új- és modernkori Magyarország eszmé-, művelődés- és társadalomtörténetéről*. Budapest–Piliscsaba, 2015. 77–91.; Szuromi Kristóf: *Vérebek, barbárok, szamaritánusok. Az oszmánkép változatai a 16–17. századi Európában*. Budapest, 2020. 43–125.

¹⁰ *O Turcých. Odkud a proč turcy slowů. Ktereho času od toho y kterak zákon turecký sepsán gest. Co Machometh za člověka byl. O smrti geho. O Ragi a o Peklu podlé zakona geho*. Praha, 1522 k. Knihopis 16345.

¹¹ Mendel–Ostřanský–Rataj: *Islám v srdci Evropy...* i. m. 184–189. Kabátník, Martin: *Cesta z Czech do Geruzaléma a Egipta Martina Kabátníka z Lijtomysle...* [Litomyšl], 1539. Knihopis 3642. Későbbi kiadásait lásd Knihopis 3643–3647.

Oszmán Birodalom jelentett Európa számára, és a keresztény uralkodók összefogását sürgette.¹²

A mohácsi csata és az azt követő események radikálisan megváltoztatták a cseh közvéleményt. A tragikus kimenetelű csata után a törökök ellenállás nélkül jutottak el Budáig, bevonultak a városba, közben feldúlták Magyarország középső területeit.¹³ Prágába szeptember 9-én érkeztek az első hírek, amelyek szerint a magyar–cseh sereg győzelmet aratott, és a törökök visszavonultak. Csupán pár napig ünnepelhették önfeledten a győzelmet, szeptember 13-án már megérkezett a vereség híre, de ekkor még kisebb veszteségekről tudósítottak, és állításuk szerint a király is megmenekült. Szeptember 16-án érkeztek haza az első sebesült túlélők, akik beszámoltak a valós eseményekről.¹⁴ A cseh irodalom szinte azonnal reagált a tragédiára. Ennek legismertebb emléke a két cseh nyelvű éneket tartalmazó füzet, az *O Nesstiatne Bitwie a Poraážce Vhruo od Národu Tureckeho vciňenee* [A szerencsétlen csatáról és Magyarországnak a török néptől szenvedett vereségéről].¹⁵ A két ének fájdalmasan szól a tragédiáról és a király haláláról. Az első szerint a keresztények bűnei miatt következett be, a második szerint a türelmetlen magyarok nem akarták megvárni a cseh segédcsapatokat, inkább behajszolták a fiatal és tapasztalatlan királyt a háborúba, akit aztán cserben hagytak.¹⁶

A mohácsi csatában elesett II. Lajos király, utóda a cseh trónon I. Habsburg Ferdinánd lett. Magyarországon Ferdinánd mellett Szapolyai Jánost is királlyá választották, és hosszú küzdelem kezdődött a két magyar király között,¹⁷ amelyet I. Szulejmán török szultán a maga hasznára fordított. A törökök 1529-ben már Bécsset fenyegették, de 1532-ben Kőszegnél sikerült feltartóztatni az újabb bécsi ostromra induló oszmán hadat.

1541-ben Buda a törökök kezére került, Ferdinánd sem visszavenni nem tudta, sem megakadályozni a törökök további hódításait és tartós magyarországi berendezkedésüket. Az Oszmán Birodalom határai fenyegetően közel kerültek a cseh tartományokhoz, a törökök területeiket magyarországi hódításaikkal egyre növelték, és semmi jel sem utalt arra, hogy a közeljövőben mindez megváltozna. A törökökből romantikus elképzelésekkel megrajzolt távoli ismeretlen nép helyett hirtelen közeli, valós és fenyegető ellenség lett. Így vált a törökveszély – a magyar és más közép-európai népek mellett – a cseh irodalomnak is egyik leggyakoribb témájává.¹⁸

¹² Vlček, Jaroslav: *Dějiny české literatury*. Praha, Mazáč, 1940. 318.; Hankó B. Ludmilla – Heé Veronika: *A cseh irodalom története a kezdetektől napjainkig*. Budapest, 2003. 83.

¹³ Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest, 2015. 51–52.

¹⁴ Ernyey József: Egykorú cseh krónikás énekek a mohácsi veszedelemről. *Népélet*, (1923/1924), 17.

¹⁵ *O Nesstiatne Bitwie a Poraážce Vhruo od Národu Tureckeho vciňenee a o Smrti welmi smutnee a žalostiwee slawne pameti (!) Krále Ludwika gehomilo [!]. Pisničky tyto pro památku takoweho pána vdelány sú Obecnými Notami*. [V Starém Městě Pražském, Mikuláš Konáč z Hodiškova, 1526]. Az ének magyar fordításban is megjelent: *Örök Mohács: szövegek és értelmezések*. Szerk. B. Szabó János – Farkas Gábor Farkas. Budapest, 2020. 227–228. (Kovács Eszter fordítása)

¹⁶ A második ének fordítását lásd: Ernyey: Egykorú cseh... i. m. 18–20.; *Örök Mohács*... i. m. 522–525. Ezeken kívül egyéb cseh históriás énekek a mohácsi csatáról: *Örök Mohács*... i. m. 520–529.

¹⁷ Pálffy: *A Magyar Királyság*... i. m. 53–59.

¹⁸ Buda elfoglalása más népek irodalmában is megjelenik. Így például a korszak egyik legkiválóbb lengyel költője Klemens Janiczki is írt egy hosszabb elbeszélő költeményt, siralmas éneket Buda elfoglalásáról. Janiczki,

Buda elfoglalásáról már 1541-ben megjelent egy rövid cseh kiadvány. Ebből azonban csak egy rövid részlet maradt fenn.¹⁹ 1542. május 13-án egy másik nyomtatványban ismeretlen szerző cseh nyelven ismertette Buda elvesztésének körülményeit és az ezt követő eseményeket.²⁰ Bevezetőjében így foglalta össze a Buda elvesztésének legfontosabb tanulságát:

„Hanem leginkább azért [kellett kiadni ezt a füzetecskét]²¹ hogy mindenki megtudja, hogy a török zsarnok sem hitet, sem ígéretet, amely ígéretet azoknak tett, akiknek a segítségére jött, nem tart meg. Amit most már Magyarország sajnos jól tud. És látják, hogy milyen vendéget hívtak be a törökökkel a házukba, országukba. És hogy milyen súlyos károkat okoztak, nemcsak saját maguknak, hanem minden környező országnak és az egész német népnek azzal, hogy csehek, morvák, osztrákok és más népek ellen a törököktől kértek segítséget.” (*Kovács Eszter fordítása*)²²

A török háborúk során hadieseményekről szóló röplapok és tudósítások sokasága jelent meg cseh nyelven, a magyarországi, horvátországi és más frontokon (Portugália, Málta stb.)²³ dúló harcokról. 1566-ból ismeretes egy Szigetvár elestéről tudósító röpirat, de sem példánya, sem szövege nem maradt ránk.²⁴ Ugyanerről az eseményről egy verses történeti mű is megjelent, *Historia památky hodná o žalostivém dobytí Sygethu...* [Emlékezetre méltó története Szigetvár gyászos elfoglalásának].²⁵ 1573-ban újra kiadták,²⁶ ennek ellenére ma egyetlen példánya sem ismert, szövege sem maradt ránk.

A tizenöt éves háború idején Prágában a Valda és a Schumann család nyomtatott rendszeresen tudósításokat. Burián Valda nyomdája 1574–1598/9 között működött, elsősorban katolikus hitbuzgalmi műveket és politikai tudósításokat adott ki. A tizenöt éves háború idejéből haditudósításai mellett nyomtatott értesítőt a gyulafehérvári országgyűlésről²⁷ és a Pálffy Miklós által irányított, Óbudáról Esztergomba, majd Érsekújvárra történt lakosságköltöztetéséről is.²⁸ Burián Valda 1598/9-ben meghalt, a nyomdát idősebb fiára Oldřich-

Klemens: Ad D. Ioannem Antonium, insignem medicum, Budae a Turcis occupatae querela. Carmina. Tristia VIII. 64. In uő: *Carmina. Dzieła wszystkie*. Szerk. Jerzy Krókowski. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1966. 58–67.

¹⁹ Lužnice, Matyáš z: *O Porážce, kteráž se stala v Budijna...* [Praha, Pavel Severýn z Kapí Hory, 1541]. Knihopis 4737.

²⁰ *Nowiny nowe o Turku a o Budijnu. Cztyro gisté a prawé poselstwij, gedno od Pani Jzabelly, králowé vherské a pozuostalé wdowy w Vhřijch...* Wytisstieno w Menssijm Miestie Pražském, 1542. Knihopis 6456.

²¹ Saját betoldás. (K. E.)

²² *Nowiny nowe...* i. m. A₂a.

²³ *Gistá a gruntownij zpráva o ostrowě Maltě, kterak od turkúw obležen a dobywan.* W Praze, v Ochsa, 1566. Knihopis 17371; *Portugalská bitwa a prawdiwé nowiny z Madrylli a Lizabony o sskodliwém pádu a zahynutij krále portugalského kteréž se stalo pátého dne měsíce srpna tohoto běžijcýho létha M.D.LXXVIII.* ... W Starém Miestě Pražském Buryan Walda wytiskl, 1578. Knihopis 1157.

²⁴ [Noviny o zámku Segetu v uherské zemi, jak jest ho Turek dobywal. V Praze u Šeb. Oksa, 1566.] Knihopis 6452.

²⁵ [Praha, Jan Jičinský, 1568.] Knihopis 3042.

²⁶ Rataj: *České země...* i. m. 339.

²⁷ *Nowiny z Sedmihradského Bělehradu... létha tohoto M. D. XCV.* Wytisstěno w Starém Městě Pražském v Woldřicha Waldy, 1595. Knihopis 6414.

²⁸ *Nowiny gisté a prawdiwé o žádostiwém wyswobozenj z mocy a vkrutnosti tureké křestianů wěrných, kteříž w Starém Budijně přebýwali a za wyswobozenij žádali. Yak gsau s pomocý lidu Pana Balffijho (!) z Budijna do Ostřehoma a do Nowýho Zámku s manželkami a s dijtkami a sswým nábytkem se odstěhowali a odebrali.* W Starém Městě Pražském Buryan Walda wytiskl. Tu Středu po Swatě Dorotě Létha tohoto M. D. XCVI. Knihopis 6464.

ra hagyta, aki hamarosan (1602) összeesküvés vádjával börtönbe került, így a tudósítások sorozata megszakadt.²⁹

Valda legnagyobb vetélytársa a Schumann nyomda volt. Johann Schumann német nyomdász 1580-ban érkezett Prágába, 1589-ben megnősült, és polgárjogot nyert. Latin, német és cseh nyelvű alkalmi nyomtatványai mellett jelentősebb műveket is kiadott, például Tycho de Brahe csillagászati munkáit. A török téma is foglalkoztatta, ő rendezte sajtó alá 1593-ban Václav Budovec *Antialkoránját* (1. kép), de a cenzúra engedélyére 1614-ig kellett várni, így örökösei jelentették meg.³⁰ A tizenöt éves háború eseményeiről kezdettől fogva adott ki értesítőket, ezeknek egységesen terjedelme 4 levél, formátuma 4°. Az első hadivállalkozás,³¹ amelyről Schumann cseh nyelven tudósította a prágaiakat, Pálffy Miklós 1593. november 5-én Székesfehérvár mellett aratott győzelme volt.³² Ugyanebből az évből egy másik nyomtatvány témája Fülek elfoglalása³³ és a június 21-i sziszeki győzelem, bár ez utóbbinak példánya nem maradt ránk.³⁴ Ismerünk cseh beszámolót a következő évben lezajlott hatvani csatáról,³⁵ Nógrád³⁶ és Győr³⁷ elfoglalásáról. Források alapján feltételezhető, hogy egy általános összefoglaló is megjelent az 1594-ben történekről.³⁸

A legnagyobb érdeklődés az 1595-ös év eseményeit kísérte. A Schumann nyomdában készült beszámoló Borosjenő,³⁹ Facsád,⁴⁰ Visegrád és Petrinja⁴¹ ostromáról, valamint a Szi-

²⁹ Voit Petr: *Encyklopedie knihy*. Praha, Libri, 2006. 959.

³⁰ Uo. 803–804. Knihopis 1360.

³¹ A 15 éves háborút megelőző horvátországi határvillongásokról: *Zialostiwé nowiny. Kterak Turek auhlawnj nepřitel křestianský výbornau hraničnuu pewnost w Charwátijch... oblehl a dobyl... létha tohoto M. D. XCII. (W Praze) Wytisštěno v Jana Ssumana (1592). Knihopis 6458; Prawdīwé nowiny z Charwát. ... Létha tohoto 1592. Wytisštěno w Starém Městě Pražském v Jana Ssumana (1592). Knihopis 6428. A törökök perzsiai hadjáratáról és az ottani kegyetlenkedésről: *Prawdīwé nowiny o hrozném a převkrutném tyranstw tureckém, kteréž ten auhlawnj nepříteli w zemi Perské, w městě Morabel řečeném prowedl... Wytisštěno w Starém Městě Pražském v Jana Ssumana (1593). Knihopis 6460.**

³² *Potěšsytedlná nowina kterak Pán Bůh wssemohaucý opět milostiwau pomoc swau lidu křestianskému w malém a skrowném počtu proti tomu krwe žijžniwému nepříteli Turku vkázati sstiasně wjtězstw dáti ráčil w Bělehradu Létha tohoto M. D. XCIII. Wytisštěno v Jana Ssumana (1593). Knihopis 6311.*

³³ *O Filekowu: Wypsánij prawdiwé, kterak opět Bůh wssemohucý slawného wjtězstwij křestianům w Hornijch Vhřijch nad nepřijtelem Turkem propůgčiti ráčil... Létha tohoto... XCIII. Wytisštěno w Starém Městě Pražském v Jana Ssumana (1593). Knihopis 2467.*

³⁴ *Nowiny o stiasnem wjtězstwij křestianskem 21. Juny. W Praze, 1593. Knihopis 6461.*

³⁵ *Nowiny a gisté wypsánij o vdatné a zmužilé bitwě křestianské kterauž gsau Létha tohoto M. D. XCIII. ... w Hornijch Vhřijch v Hatwanu s Turky... Wytisštěno w Starém Městě Pražském v Jana Ssumana (1594). Knihopis 6476.*

³⁶ *Nowiny gisté obsyrmé a dokonale wypsánij o obleženj a dobytyj pewnosti Nowého Hradu w Hornijch Vhřijch ležijcýho... Létha tohoto M. D. XCIII. ... Wytisštěno w Starém Městě Pražském od Jana Ssumana (1594). Knihopis 6427.*

³⁷ *Nowiny z Uher a o zázraku božském w České zemi... Létha M. D. XCIII. ... Wytisštěno w Starém Městě Pražském v Woldřicha Waldy (1594). Knihopis 6467.*

³⁸ *Prawdīwe nowiny z Vher, odeslané tem mladencum... W Praze. Schum[an], 1594. Knihopis 6466.*

³⁹ *O dobyti města Jeny v Země Sedmihradské, a o ginych pětij městečkách a Kasstelijich gako Tssesneku, Kasstelu Swatého Mikulásse, Serwessu, Vegeču a Erdeku w Vhřijch... Wytisštěno w Starém Městě Pražském w Jmpressy Jana Ssumana [1595?]. Knihopis 02040.*

⁴⁰ *Od dobyti pewnosti Fagyatu. ... Wytisštěno w Starém Městě (!) Pražském w Jmpressy Jana Ssumana (1595?). Knihopis 2044.*

⁴¹ *Od dobytij dwauch pewnosti Plindenburku, kdežto prwé Koruna Vherská býwala a Petrynu w Zemi Charwátské... Wytisštěno w Starém Městě Pražském w Jmpressy Jana Ssumana. Knihopis 02046.*

szek, Kassa, Tokaj és Esztergom környéki összecsapásokról 1595 év júliusában,⁴² sőt Magyarországon kívüli harcokról is.⁴³ Az 1596-os év eseményei közül egy röpirat Vác elfoglalásáról, valamint az Esztergom, Buda, Győr és Fehérvár környéki kisebb portyákról, összecsapásokról tudósít,⁴⁴ egy másik Eger elvesztéséről,⁴⁵ Lippa és Temesvár ostromáról,⁴⁶ végül kiadott egy általános összefoglalót az év legfontosabb eseményeiről.⁴⁷ A nyomdát ekkor már, Johann Schumann 1594-ben bekövetkezett halála után, özvegye, Anna vezette. Ahogy apadni kezdtek a keresztény csapatok sikerei, úgy csökkent a tudósítások száma is, sőt 1597-ben már csak egy ilyen jellegű nyomtatványt adtak ki, az is elsősorban Magyarországon kívüli eseményekkel foglalkozott.⁴⁸ Az 1598. év egyik legnagyobb sikere Győr elfoglalása volt. A Schumann nyomda két kiadványt is szentelt a nagy eseménynek.⁴⁹ 1599-ben a tolnai csatáról írott nyomtatványon⁵⁰ kívül csak egy röpiratot adtak ki Sarkad elfoglalásáról és más kisebb hadisikerekről.⁵¹ 1600-ban elhunyt Anna Schumann is, és a nyomdát második férje, Jiří Závěta ze Závětici vette át.⁵² Ettől kezdve ritkábban adtak ki tudósításokat, a tizenöt éves háború idejéből csupán egyet ismerünk az 1603-as Csepel-szigeti csatáról.⁵³

⁴² *Nowiny Prawdiwé z Zyseku, Kašy, Tokaye a z ležení od Ostřehoma.* W Praze Ivan. Schum. Presse. 8. July, 1595. Knihopis 06481.

⁴³ *Soli Deo Gloria. Partikulář. O sstiasném dobytí pewnosti Tergewystu w Zemi Walašské...* Wytisštěno w Starém Městě Pražském w Jmpressy Ssumanowy (1595?). Knihopis 06871.

⁴⁴ *O dobytij tějch pewnostj w Hořegssych Vhřích města Wacen, w Zemi Walassské města Klaudu, a w kragině Dal-mátské pewnosti gménem Kasta Nawico, s poznamenánjm co se tu při nich pořádné zběhlo. Těž gak Turcy na třech mjstech, neyprwe při Ostřehomu, druhé mezy Bělehradem a Rábem, třetj w Budina s odněti gjm mnohé Ko-řištj od nassych na hlawu poraženi gsau. ...* Wytisštěno w Starém Městě Pražském w Anny Ssumanowy (1596). Knihopis 2047.

⁴⁵ *Erla, w kterém mistě, w gakém způsobu, w gaké sýle turecké, kdy, proč, kterak a od koho sultánowi Mehmetowi toho gména třetimu tureckému cýsajj léta tohoto 96. obležena a wzdana byla. ...* Wytisštěno w Starém Městě Pražském w Anny Ssumanowy (1596). Knihopis 2375.

⁴⁶ *O sstiasném wjtězstwj a rozehnánij mnoho tisyc Tatarů a Turků při městě Lyppě... Gak od nassych pewné město Temesswar wypáleno a nemalo zagatých Křestianůw odtud wyswobozeno gest...* Wytisštěno w Starém Městě Pražském w Anny Ssumanowy (1596). Knihopis 16582.

⁴⁷ *O wzeti města Wacye, a o hlawnjm ssturmu k Temesswáru wčiněným... gak křestiané w Ery a v města Wacyen nemalau Kořišt Turkům odňali. ...* Wytisštěno w Starém Městě Pražském w Anny Ssumanowy [1596]. Knihopis 16900.

⁴⁸ *Od dobytí pewnost turecké Slatiny... tatarj pak když gsau w velikém počtu na záhubu králowstwj Vherského k Muldawě přitáhli...* Wytisštěno w Starém Městě Pražském w Anny Ssumanowy (1597?). Knihopis 02045.

⁴⁹ *O wjtězném Rábu dobytí a slawném nad turky rábskými wjtězstwj...* Wytisštěno w Starém Městě Pražském w Anny Ssumanowy [1598]. Knihopis 02049; *Nowiny o wítězném Rábu dobytí, a slawném nad Turky wítězství, kteréhož Bůh křestianskému lidu 1598 w noci na provodní neděli propůjčiti ráčil,* w Praze u A. Šumanové, 1598. Knihopis 06448.

⁵⁰ *Nowiny o slawném wítězstwj křestianůw nad turky, kteréž se stalo v Města Tolny pod Budjnem léta tohoto 1599. ... Jtem. O druhém wítězstwj nad turky Sygetskými. ...* Wytisštěno w Starém Městě Pražském w Dědice Jana Ssumána (1599?). Knihopis 6459 elemzését lásd Kovács: Cseh nyelvű beszámoló... i. m.

⁵¹ *O vkrutném tyranstwj a zahýnutj begga tureckého z Barče s dostatčným přijtom wpsanjm, kterak lid náss křestianský léta tohoto 99. po wybogowání armady turecké Kasstel Turecky Ssarkad dobyl...* Wytisštěno w Starém Městě Pražském w Dědice Jana Ssumána. Knihopis 16352.

⁵² Voit: *Encyklopedie...* i. m. 803.

⁵³ *O ssermycli a potýkánj turkůw s lidem nassym křestianským na ostrowě Adonským čtyry mile pod Budjnem, w prostřed Dunage ležjým...* Wytisštěno w Starém Městě Pražském w Jmpressy Ssumanské (1603). Knihopis 15910.

A tizenöt éves háború eseményeiről tudósított még Mikuláš Pštros nyomdája. A kalendáriumok, alkalmi kiadványok és röpiratok mellett itt jelent meg Václav Hájek z Libočan krónikájának német változata.⁵⁴ A magyarországi hadieseményekről 1594-ben adott ki egy tájékoztató füzetet: *Prawdiwé a gisté wypsánij walečného běhu, co se pomínule w Hořegssijch Vhřijch zběhlo...* [Igaz és biztos híradás a háború lefolyásáról, ami a közelmúltban Felső-Magyarországon zajlott].⁵⁵ Ezenkívül számos kisebb cseh és német nyelvű röpirat ismertette Csehország lakóival a történéseket egészen a 17. század végéig.⁵⁶

⁵⁴ Hájek z Libočan, Václav: *Böhmische Chronica Wenceslai Hagecii. Von Vrsprung der Böhmen*. Zu Prag, 1596. Knihopis 18315.

⁵⁵ *Prawdiwé a gisté wypsánij walečného běhu, co se pomínule w Hořegssijch Vhřijch zběhlo...* Wytisštěno w Starém Městě Pražském v Mikuláše Psstrosa (1594). Knihopis 16801.

⁵⁶ A teljes bibliográfiát lásd Rataj: *České země...* i. m. 317–339.

I.

A TÖRÖKÖK GYŐZELME ISTEN BÜNTETÉSE A KERESZTÉNYEK BÜNEIÉRT

Az európai Turcica-irodalomban az egyik legelterjedtebb magyarázat volt a törökök sikerre, hogy Isten így bünteti a vele szembeforduló keresztényeket. A magyar és a nyugat-európai irodalomban is folyamatosan jelen volt ez a gondolat, felekezettől függetlenül.⁵⁷

A 16. századi művelődéstörténetben meghatározó volt Luther Márton fellépése, aki a törökökről alkotott nyugati elképzeléseket is nagyban befolyásolta. Az Európát fenyegető oszmánveszélyről először 1517-ben foglalta össze gondolatait. Abból indult ki, hogy Isten a történelem ura és irányítója, minden mozzanatnak jelentősége van tervében, így előfordul, hogy a pogány népeket használja fel arra, hogy a jólétben tőle elforduló és a bűnbánatot megtagadó keresztényeket megbüntesse. Ilyen büntetést látott a törökök hadjárataiban. Megoldásként egyedül a bűnbánattartást, Isten kiengesztelését látta. A keresztes hadjárat lehetőségét elvetette. A török Isten büntetése, szembeszállni vele olyan lenne, mint Isten ellen hadakozni.⁵⁸ Később Bécs első ostroma hatására (1529) megváltozott a véleménye, egyre inkább úgy gondolta, hogy nem szabad a veszélyt lebecsülni, védekezni kell a támadások ellen. Ezek a harcok véleménye szerint már Krisztus és az Antikrisztus népe közti végső összecsapás előzményeinek tekinthetők.⁵⁹

BARTOLOMĚJ DVORSKÝ⁶⁰

A törökellenes röplapok kiemelték a törökök kegyetlenségét, katonai erejüket, ezzel igyekeztek tudatosítani a portyák által még nem háborgatott területen élőkben is, hogy a török ádáz ellenség, megbékélésre, szövetségre nincs esély, ezért össze kell fogni a többi

⁵⁷ A bűnösség kérdéséről és a zsidó–magyar sorspárhuzamról lásd Óze: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”... i. m.; Óze Sándor: A „zsidó–magyar párhuzam”. Egy bibliai toposz magyarországi szerepe a török hódoltságban. In J. Újváry Zsuzsanna szerk.: *Oszmán–magyar viszony a 16–18. században. Tanulmányok a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom népeinek – magyarok, törökök, rácok, tatárok, zsidók, görögök és egyéb népek – hétköznapijairól; egyén és közösség viszonya*. Budapest, 2020. 15–34.

⁵⁸ Óze Sándor: *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon*. Budapest, 2016. 167–168. A katolikus irodalomban ezért gyakori vád Luther ellen, hogy ezzel a tanításával a törökök elleni védekezést akadályozta. Varsányi Orsolya: A „Mahomet vallása” és az „Vytoc” Pázmány Péter Kalauzában. In Ittész Gábor szerk.: *Viszály és együttélés. Vallások és felekezetek a török hódoltság korában*. Budapest, 2017. 175.

⁵⁹ Uo. 169. Óze Sándor: A mártíromság és a katonai hivatástudat a 16. századi Magyarországon. *Studia Litteraria*, 50 (2012) 3–4. 96–99.; Szuromi: *Vérebek*... i. m. 49–53.

⁶⁰ A fejezet Kovács: *Islámismeret*... i. m. „Bartoloměj Dvorský” című fejezetének (15–24.) javított és bővített kiadása. Dvorský válogatott szövegeinek fordítása. Uo. 75–113.

európai néppel a fenyegető veszély elhárítása érdekében. Itt lett kulcsfontosságú a törökök (korabeli felfogás szerint) „pogány” voltának hangsúlyozása, hiszen a kereszténység volt az a közös pont, amely összekötötte a törökök nyugati ellenségeit. Az Oszmán Birodalom terjeszkedésével egész Európában, így Csehországban is megjelentek az iszlámról írott polemikák, amelyek hangsúlyozták a kereszténységgel összeegyeztethetetlen voltát, igyekeztek minél félelmetesebb színekben feltüntetni, kizárva minden közösségvállalást vagy rokonszenvet, hogy lelkesebb harcra ösztönözzenek.

Ebben a légkörben jelent meg az első nagyobb cseh nyelvű koráncáfolat 1542-ben *Proti Alchoranu, totiž zakonu tureckemu a saracenskému a falessnému gijch náboženstwij* [A Korán, vagyis a törökök és szaracénok törvénye és az ő hamis vallásuk ellen] címmel,⁶¹ szerzője Bartoloměj Dvorský utraquista teológus volt.⁶²

Bartoloměj Dvorský életéről keveset tudunk. Dvůr Královéban született, Prágában 1522-ben bakkalaureátus fokozatot szerzett, és pappá szentelték az utraquista egyházban. 1538-ban Mnichovicében volt lelkipásztor. A *Proti Alchoranu...* előszavából tudjuk, hogy 1542-ben kouřimi plébános volt.⁶³ Nyomtatásban csak idézett iszlámpolemikája jelent meg, de ismert néhány kéziratos latin nyelvű műve is.⁶⁴

Buda elfoglalása után sok kortársához hasonlóan valós esélyt látott arra, hogy hamarosan Csehország is Magyarország sorsára jut. A katonai fenyegetettség mellett mégis leginkább azért aggódott, hogy a törökök vallása esetleg veszélyezteti majd a keresztény hit tisztaságát, és a keresztények között lesznek olyanok, akiket a félelem vagy a felemelkedés vágya a törökök oldalára állít, és elhagyják keresztény hitüket. Meglátása szerint az iszlám nagyon vonzó vallás, mert tanai egyszerűek, kellemes életet ígér, ráadásul nagyon hasonlít a kereszténységre, ami félrevezető lehet.⁶⁵ Ezért különösen fontosnak tartotta, hogy közérthető cseh nyelven figyelmeztessen az iszlám vallás veszélyeire, és arra buzdítsa a keresztényeket, védjék meg hitüket a törökökkel szemben a csatatéren és a szószéken egyaránt. Ehhez eszközként nem csupán az iszlámmal való polémiát használta, hanem elővette az alapvető keresztény hittételeket, amelyeket az iszlám elutasít (áteredő bűn, Jézus Krisztus istensége, Szentháromság, megváltás, Oltáriszentség stb.), és elmagyarázta

⁶¹ Knihopis 2154.

⁶² Kaňák, Miloslav: Husitský předchůdce Budovcova Antialkoránu. *Náboženská revue*, 28 (1957) 250.; Lisy-Wagner, Laura: Bartoloměj Dvorský. In Thomas, David – Chesworth, John et al. szerk.: *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*. 7. köt. *Central and Eastern Europe, Asia, Africa and South America (1500–1600)*. Leiden–London, 2015, 213–214.

⁶³ Pumprla, Václav: *Knihopisný slovník českých, slovenských a cizích autorů 16.–18. století*. Praha, 2010. 294–295.

⁶⁴ „Quadragesimale super lectiones utriusque Testamenti”, Aureum centiloquium de divinissimo Eucharistiae sacramento”, Aureum centiloquium de beatissima passione ac morte unigeniti filii Dei Jesu Christi”, „De sacrificii oblatione libri duo adversus Pighardos”. Tumpach, Josef – Podlaha, Antonín – Kotrba, Václav: *Český bohosvědný slovník*. 1. köt. Praha, 1912. 646.

⁶⁵ Valóban, sokáig nem volt tisztázott, hogy az iszlám keresztény „eretnység” vagy önálló vallás. Az első keresztény gondolkodó, aki polemikát írt az iszlám ellen, Damaszkuszi Szent János volt, és ő is eretnekmozgalomnak tartotta; később ezt mások is átvették. Balázs József – Szuromi Kristóf: *Az európai iszlámkép Theodor Bibliander gyűjteményének tükrében*. Szerk. Bojtos Anita. Budapest, 2016. 7.

az ezekkel kapcsolatos keresztény⁶⁶ tanításokat egyszerű, közérthető módon, a Biblia és az Egyház hagyománya alapján bizonyítva igazságukat.

Bevezetőjében így fogalmazza meg céljait:

„Kegyelmes uram is méltóztatik tudni, hogy a mohamedi szekta nagyon elterjedt, és egyre jobban gyarapszik, Isten igazságát és az igaz keresztény hitet szüntelen káromolják, hadsereggel, nagy erővel harcolnak a keresztények ellen, ártatlan vérüket kiontják, folyamatosan igazva le őket és országaikat. Annyira kedvez nekik a szerencse, hogy sokan a keresztények közül úgy vélik, hogy az ő tanításuk és vallásuk jó, Isten előtt kedves, hiszen ők is egy Istent tisztelnek, ezért ellenzik, hogy a törökök ellen harcoljunk, vagy velük ellenkezzünk. De hogyha a törvényükbe, amit Alkoránnak hívnak, amely Mohamed tanítása, betekintünk, felismerhető, hogy tanításuk téves, vallásuk hamis és az Úristen előtt utálatos. Az is világosan kitűnik, hogy ellenségei ők a megfeszített Isten Fiának, megváltónknak, Jézus Urunknak, a keresztény hitnek és minden hívő kereszténynek.

Ezért ellenük, mint Isten minden ellensége ellen, a szent hit és a keresztény emberek védelmében, bánkódva a nagy sérelmeken, amelyekkel kedves megváltónkat, Isten megfeszített fiát illetik, testi és lelki fegyverrel is harcolnunk kell, amit ezen írással fogok bizonyítani. Úgy tűnik nekem, kegyelmes uram, hogy szükséges és hasznos az idő arra, hogy rövid írással megvilágítsam a török hit tanításait és vallásukat a saját könyveik alapján, hogy a hívő keresztények felismerjék tanaik téves és hamis voltát, hogy ezek Isten Ó- és Újszövetségének igazságával ellentétesek, majd ezt felismerve szívből sajnálkozzanak azon, hogy ilyen sok ember jár rossz úton, és kárhozik el. Az ő szent keresztény hitre való megtérésükért buzgón imádkoznunk kell az Úristenhez, tévelygéseiktől tartózkodni, a Szentírás igazsága mellett egyre jobban kitartani, és azt a káromló Mohameddel szemben bátran megvédeni, aki sok országot leigáz, nemcsak testileg, hanem lelkileg is, és az elbukott keresztényeket tévelygéseivel behálózza. Ahogy ez később ebből az írásból ki fog derülni, amely írás két könyvből fog állni. Az első az Alkorán és Mohamed könyveinek tévelygései ellen szól, amelyeket Isten kegyelméből összegyűjtöttem a Szentírásban jártas nagy tudós, Karthauzi Szent Dénes doktor ötrészes könyvéből,⁶⁷ amely a török császárnak és népeinek szól, hogy elhagyván tévelygéseiket felismerjék a Szentírás igazságát. A második könyv arról szól, hogy a szent egyháznak tekintélyével harcolni kell az ellen, aki ilyen kegyetlen ellensége az Istenben való hitnek, és arról, hogyan kell felkészülni arra, hogy talán úgy tetszik Istennek, hogy győzelmet ad nekik.” (*Kovács Eszter fordítása*)

Munkamódszere

Első lépésként összehasonlította a Koránt és a Bibliát, hogy bebizonyítsa, a köztük lévő hasonlóságok csak látszólagosak, valójában a két könyv tartalma teljesen ellentétes.

⁶⁶ Kereszténységen itt a katolikus-utraquista álláspontot érti. Lásd „Huszita elemek a *Proti Alchoranuban*” című fejezetet.

⁶⁷ Valójában két könyv. *Contra perfidiam Mahometi Liber 4.* és a *Dialogus disputationis inter Christianum et Sarraenum.*

Ugyancsak szembeállítja a Korán egyes fejezeteit egymással, amelyek ellentétes üzenetűek például az erőszakos hitterjesztés jogosságának vagy a hitetlenek csodajelekkel való meggyőzésének kérdésében.⁶⁸ Munkájához forrásként nem az eredeti Koránt, hanem ahogy bevezetőjében írja, Karthauzi Dénes ilyen témájú polemikus műveit használta.⁶⁹ Karthauzi Dénes *Contra perfidiam Mahometi* című könyvében a Koránt elemezve és a Bibliával összehasonlítva igyekszik bizonyítani Mohamed tanításának téves voltát, a szintén Karthauzi Dénesnek tulajdonítható *Dialogus disputationis inter Christianum et Sarracenum* párbeszédés formában írja le ugyanazt, egy muszlim és az őt megtéríteni szándékozó keresztény között. A két mű szinte ugyanazon forrásanyagra épül, és ugyanazokat a gondolatokat fogalmazza meg. Dvorskýnak bizonyára mindkettő rendelkezésére állt, mivel ötkötetes művet emleget, míg a *Contra perfidiam Mahometi* csak 4 könyvből áll, így az ötödik a *Dialogus disputationis* lehetett. Legvalószínűbb forrása az 1533-ban Kölnben latin nyelven megjelent ötkötetes összefoglaló, a *Contra Alchoranum et sectam machometicam libri quinque. ... eiusdem De instituendo bello aduersus Turcas, de generali celebrando Concilio. Contra vitia superstitionum...* (Coloniae apud Petrum Quentel, 1533) lehetett, amely mind az öt könyvet tartalmazza. Dvorský gyakran innen meríti bibliai hasonlatait, a Koránból vagy az egyházatyáktól vett idézeteket is. Nem sokkal Dvorský művének megjelenése előtt egy német nyelvű összefoglaló is megjelent Strassburgban Karthauzi Dénes iszlámról szóló munkáiból: *Alchoran. Das ist, des Mahometischen Gesatzbuchs, vnd Türckischen Aberglaubens ynnhalt, vnd ablänung Contra Alchoranum et sectam Machometicam...* (Strassburg, 1540). Lehetséges, hogy ezt is forgatta, de a könyv tartalma csak részben fedti Dvorský művét, ezért nem lehetett elsődleges forrás.

A mű belső logikája egészen más, mint a keresztény felekezetek közötti hitviták, ahol az érvelés a mindkét fél által Istentől sugalmazottnak elfogadott Biblián alapult. Itt hiányzik az a közös pont, amelyet a keresztények és a muszlimok is elfogadnának legfőbb tekintélyű kinyilatkoztatásnak. A Korán és a Biblia összevetése csupán annyit bizonyít, hogy a két vallás különböző – alapvető hittételeik és erkölcsi rendjük ellentétben áll egymással. Dvorský nem szánt időt arra, hogy bizonyítsa a Biblia sugalmazottságát a Koránnal szemben, hanem ezt alapvető, vitathatatlan tényként fogta fel, amelyet olvasói is elfogadnak. Tehát elsősorban keresztény olvasókra számított. Fontosnak tartotta megelőző jelleggel felkészíteni az embereket arra, hogy esetleg a törökök Csehországot is elfoglalják, és akkor az iszlám egyszerűbb, közérthetőbb hittételei komoly kísértést jelentenek majd.

⁶⁸ Dvorský, Bartoloměj: *Proti Alchoranu, totiž zakonu tureckemu a saracenskému a falessnému gijch náboženstwij...* Wytisstieno v Starem Miestie Pražskem, 1542. C₃b–C₄a. Ebből válogatott szemelvények magyar fordításban: Kovács: *Islámismeret...* i. m. 75–113.

⁶⁹ Dvorský számára a következő kiadás lehetett elérhető: [Karthauzi Dénes] Dionysius Carthusianus: *Contra Alchoranum et sectam machometicam libri quinque. ... eiusdem De instituendo bello aduersus Turcas, de generali celebrando Concilio. Contra vitia superstitionum. ... Coloniae apud Petrum Quentel. 1533.* Kritikai kiadása: *Doctoris ecstatici D. Dionysii Cartusiani Opera Omnia*. Tornaci, 1908. Dionysius Cartusianus: *Contra perfidiam Mahometi liber Quatuor. Opera Omnia XXXVI (opera minora 4)*, 233–442.; <https://archive.org/stream/doctorisecstati03unkngoog#page/n248/mode/2up>. Dionysius Cartusianus: *Dialogus diputationis inter Christianum et Sarracenum. Opera Omnia XXXVI (opera minora 4)*, 442–499. <https://archive.org/stream/doctorisecstati03unkngoog#page/n464/mode/2up> (2017. január 14.).

Bevezetőjében arról is írt, hogy a Korán ellentmondásait azért akarja bemutatni, hogy a muszlimok maguk is belássák, hogy hittételeik gyenge lábakon állnak. Ugyanakkor érve-
lése kizárólag keresztény forrásokra épül, tehát nem valószínű, hogy valóban számított muszlim olvasókra. A könyv közérthető cseh nyelve és egyszerű nyelvezete is arról árulkodik, hogy a cseh keresztény emberek széles tömegeihez kívánta eljuttatni gondolatait.

Hitbeli különbségek

Könyve elején röviden összefoglalta a legfőbb különbségeket a keresztény és az iszlám vallás tanítása között. Ebben bizonyítja, hogy a törökök vallása a hasonlóságok ellenére sem tekinthető kereszténynek, mivel tagadják Jézus istenségét és a Szentháromságot. Ezenfelül nem hisznek Jézus Szentlélektől való fogantatásában, halálában és feltámadásában, nem fogadják el a szentségeket, Szűz Mária Istenszülőségét, a Biblia sugalmazottságát, elvetik a szentségeket, nem hisznek abban, hogy az Oltáriszentség valóban Jézus teste és vére.⁷⁰ A következő vádakot fogalmazta meg:

„Illendő, hogy legelőször Mohamed tanításának az Alkoránban és máshol található tetteit ismerjük meg, hogy mindenki tudja, hogy mik azok.

Egy. Vallja, hogy egy Isten van, aki mindenkinek teremtője, de hogy három személy van benne, vagyis az Atya a Fiú és a Szentlélek, egyetlen istenségben, azt már nem fogadja el. Éppen úgy, mint egykor Arius⁷¹ eretnek.

Kettő. Krisztus Urunkat elismeri Szűz Mária fiának, de hogy Isten egyszülött fia, azt nem hiszi. Nesztóriosz⁷² korábbi eretnekhez hasonlóan azt sem hiszi, hogy Krisztus Urunk igaz Isten volt, és Szűz Mária Istenszülő és Istenanya. Azt állítja, hogy az utolsó ítélet napján Krisztus megfeddi a keresztényeket, amiért őt Istenként imádták, akik ezután elkárhoznak.⁷³

Három. Megtartották a körülmetélkedést, és a hitetlen zsidókhoz hasonló étkezési szokásaik vannak. Egy dologban nem követik a zsidókat: ők tizenhárom éves korukban metélik körül a fiúkat, mint ahogy Izmael is ennyi idősebben lett körülmetélve.⁷⁴

Négy. Elismeri, hogy Krisztus Isten igaz küldötte volt, és a tőle származó írások igazak, de szerinte azt később a hitetlenek számos hazugságot beleírva meghamisították.

⁷⁰ Dvorský: *Proti Alchoranu...* i. m. A₃b.

⁷¹ Arius/Areiosz (260?–336?) Szentháromságot tagadó tanait 325-ben a Niceai Zsinat, majd 381-ben a Konstantinápolyi Zsinat is elítélte, mégis sokáig számos követője akadt. Görföl Tibor – Kránitz Mihály: *Teológusok lexikona*. Budapest, 2002. 31–32.

⁷² Nesztóriosz (370?–451) Krisztus öröktől fogva való istenségét kétségbe vonó tanait 431-ben az Efezusi Zsinat elítélte. Görföl–Kránitz: *Teológusok lexikona...* i. m. 260–261.

⁷³ A szunnita és síita eszkatológikus elképzelések között is szerepel Jézus eljövetele, aki tanúként vesz majd részt az utolsó ítéletben. A bíró egyedül Allah lesz, de Jézus az ő segítőjeként fogja megfeddni és elítélni a zsidókat és a keresztényeket. Fodor György: *Jézus eszkatológikus szerepe az iszlámban*. In Fodor György – Sarbak Gábor szerk.: *Ünnepi kötet Maróth Miklós hetvenedik születésnapja tiszteletére*. Budapest, 2013. 52–53., 55.

⁷⁴ Ter 17,25.

Öt. A régi eretnekekhez, az ariánusokhoz és a manicheistákhoz⁷⁵ hasonlóan nem hiszi, hogy Jézus Urunk valóságos teste az Oltáriszentség. Az Anyaszentegyház hét szentségéből egyet sem tartott meg.

Hat. Markion⁷⁶ egykori eretnekhez hasonlóan ő sem hiszi, hogy Krisztus Urunkat keresztre feszítették, meghalt és feltámadt, hanem azt állítja, hogy egy hozzá hasonló másik embert feszítettek keresztre a zsidók. Krisztus, amikor lejárt az ideje visszatért Istenhez az égbe.⁷⁷

Hét. Az ítélet napjáról és az örök boldogságról is hamis és gonosz dolgokat tanít, vagyis földi paradicsomként képzei el, amely csupa testi örömből fog állni, ahogy azt egykor az epikureista⁷⁸ közösség elképzelte." (Kovács Eszter fordítása)

A következő fejezetekben Mohamed származását és életét mutatta be. Meglátása szerint Mohamed tanításának kereszténységhez hasonló elemei egy Sergius nevű nesztóriánus szerzetes hatásának tulajdoníthatóak, aki Mohamed tanítómestere volt. A próféta Sergius hatására utasította el Jézus istenségét, mert csak a zsidó és nesztóriánus bibliamagyarázatokat ismerte.⁷⁹ Ugyanezt állítja Melanchthon a *Chronicon Carionis*ban.⁸⁰

Mohamed személyének bemutatása során nagy hangsúlyt fektetett annak bizonyítására, hogy nagyon ragaszkodott a földi örömhöz, jóléthez és hatalomhoz, törvényeit is úgy alkotta meg, hogy ezeket biztosítsa saját maga számára. Mohamed életének és Sergius szerzetes történetének forrása egyértelműen az általa megjelölt Karthauzi Dénes-mű, amelyet itt Dvorský műve csaknem fordítói szinten követ.⁸¹

Ezután Mohamed tanításának elemzése következik, szintén a fent megadott forrás alapján. Dvorský az iszlám azon tételéből indul ki, miszerint Isten kezdetben Mózesnek nyilvánította ki akarátát a Törvényben, majd Dávidnak a zsoltárokon keresztül, aztán Jézusnak az Evangélium által, végül Mohamednek a Koránon át.⁸² Dvorský szerint, ha a Biblia és a Korán is Istentől származik, ahogy Mohamed állítja, a kettő tartalmának összhangban kellene lennie. Ezért összehasonlította a két könyvet, és kiemelte a köztük lévő különbségeket. Például: a Korán Vízözön-elbeszélésében Noé fia nem akar apjával együtt bemenni a bár-

⁷⁵ A Kr. u. 3. században létrejött vallás. Alapítója, Mani, az ősi iráni vallás, a buddhizmus és a kereszténység elemeiből alkotta meg. Fő tanítása, hogy a jó és a rossz örök harca határozza meg a világot. Az emberben a lélek a jóhoz, a test a rosszhoz kötődik, ezért az ember célja a test leküzdése. Jézust profétának tartották, de istenségét nem ismerték el. *Magyar Katolikus Lexikon*. I–XVII. Főszerk. Diós István. Budapest, 1993–2014. (Online: <http://lexikon.katolikus.hu/M/manicheizmus.html>, 2019. március 12.)

⁷⁶ Markiön 144 körül alapította egyházát. Görfől–Kránitz: *Teológusok lexikona*... i. m. 241–242. Tanításai közül Dvorský azt emelte ki, hogy Jézusnak csupán látszatteste volt, és nem emberként született.

⁷⁷ Korán 3:54–55 és 4:156–159.

⁷⁸ Epikurosz (Kr. e. 110–35) görög filozófus követői, akik a kellemes életet az egyén belső harmóniája részeként fontosnak tartották. Később tanításukat az élvhajhász életmódra való biztatásként értelmezték.

⁷⁹ Dvorský: *Proti Alchoranu*... i. m. B₁a–b; Kovács: *Iszlámismeret*... i. m. 81–82.

⁸⁰ Őze: *Apokaliptikus időszemlélet*... 2016. i. m. 234. Az európai koránpolemikákhoz hasonlóan a cseh irodalomban is jelen van Sergius mint Mohamed tanítója, aki őt a kereszténység tévtanaira oktatta. Pl. Budovecnél: Kovács: *Iszlámismeret*... i. m. 139. Partlic ze Špicberka, Šimon: *Metamorphosis mundi, qua Omnium in mundo rerum vicissitudines, mutationes autetium aversiones... illustrantur. His accessit Leo Redivivus, ... Ad Serenissimum Bohemiae Regem Fridericum*. Lugduni Batavorum, 1626. 109.

⁸¹ Dionysius Cartusianus: *Contra perfidiam Mahometi*... i. m. 272–276.

⁸² Dvorský: *Proti Alchoranu*... i. m. B₂a.

kába, mivel abban bízik, hogy a hegyek megvédik a Vízözöntől, és konoksága miatt meghal.⁸³ Ezzel szemben a Bibliában Noénak három fia van, akik apjukkal együtt beszállnak a bárkába, és megmenekülnek. Ádámról azt mondja, hogy körül volt metélve, pedig ez a szokás Ábrahámra vezethető vissza. Amikor Mózes a fáraó elé áll, a Koránban a fáraó felmelegeti neki, hogy a gyilkosságot is megbocsátotta, amit elkövetett.⁸⁴ A Bibliában ezzel szemben az áll, hogy menekülnie kellett a fáraó haragja elől, és csak annak halála után térhetett vissza, amikor már egy másik fáraó volt.⁸⁵ Az Újszövetség eseményeinél is talált különbségeket. Így például a Korán szerint Jézus egy pálmafa alatt született,⁸⁶ nem a betlehemi istállóban, Máriát megvetették, mert törvénytelen gyermeket szült,⁸⁷ míg a Bibliában ekkor már József felesége volt. Dvorský itt Mohamed tévtanai közt sorolt fel olyan, apokrif iratokból átvett történeteket, mint például hogy Mária a szülés előtt elájult, és amikor magához tért, mellette feküdt a gyermek Jézus, így nem érzett semmit a szülés fájdalomából,⁸⁸ vagy azt, hogy a kis Jézus által készített agyagmadarak intésére elrepültek.⁸⁹ Dvorský a Szentírásra hivatkozva egyértelműen elutasította ezek igazságát, de a későbbi kegyességi irodalomban újra megjelennek.⁹⁰

Ugyancsak összevetette az alapvető hittételeket is. Ezen fejezetek címzettjei elsősorban azok a keresztények, akik bizonytalanok hitük alaptételeiben, ezért ki lennének téve a közerthetőbb iszlám vallás csábításának, ha megismernék azt. Azért, hogy megerősítse őket, a kereszténység legmélyebb és ezért az emberi értelem számára legnehezebben elfogadható hittételeit vette elő: a Szentháromság egységét, Jézus valóságos istenségét és valószínű emberiségét, jelenlétét az Oltáriszentségben, valamint az áteredő bűn és a megváltás kérdését. Általában elmondható, hogy az első századokban kialakult, és a zsinatok által elfogadott keresztény hittételeket tárgyalta. Bizonyításukhoz a legfontosabb forrása a Biblia volt, ritkábban hagyatkozott Alexandriai Szent Cirillnek, Aquinói Szent Tamásnak, a Szentviktori iskola teológusainak és másoknak tekintélyére. Arab tudósok közül a két legismertebbre, Avicennára és Averroësre hivatkozott, de csak Karthauzi Dénes munkáiból ismerte őket.

Kísérletet tett arra is, hogy magából a Koránból bizonyítsa annak megbízhatatlan voltát, egymásnak ellentmondó tételeket keresve. Két példát talált, az erőszakos hittérítés és a csodajelek ellentmondásos megítélését.⁹¹ A Koránra önmagára épített érvelése meglehe-

⁸³ Korán 11:42–43. *Korán*. Ford. Simon Róbert. Budapest, 1997. Dionysius Cartusianus: *Contra perfidiam Mahometi*... i. m. 330. Karthauzi Dénes a 2. könyvében sorra vette a Korán fejezeteit, és összevetette tartalmukat a Bibliával. Dvorský a többi érvelt és példát is innen merítette. Vö. Dionysius Cartusianus: *Contra perfidiam Mahometi*... i. m. 276–359.

⁸⁴ Korán 26:18–21.

⁸⁵ Dvorský: *Proti Alchoranu*... i. m. B₄a.

⁸⁶ Korán 19:23–25.

⁸⁷ Korán 19:27–28.

⁸⁸ Korán 19:24.

⁸⁹ Dvorský: *Proti Alchoranu*... i. m. C₁a–b; Korán 3:49.

⁹⁰ Martin z Kochemu: *Veliký život Pána a Spasitele našeho Krista Ježíše a jeho nejsvětější a nejmilejší matky Marie Panny: jakož i všech jiných krevních přátel Syna božího*... [Az 1698-as első kiadás alapján készült kritikai kiadás.] Szerk. Sládek, Miloš – Peisertová, Lucie – Breň, Tomáš. Praha, 2007. 308–310.; *Makula nélkül való tükör, mely az üdvözítő Jesus Kristusnak, és szent szüleinek életét, úgy keserves kinszenvedését és halálát adgya elé*... Ujfalusi Judit által cseh nyelvből... fordítottatott... Nagyszombat, 1712. 108–110.

⁹¹ Dvorský: *Proti Alchoranu*... i. m. C₃b–C₄a.

tősen gyenge, hiszen nem ismerte sem az alapforrást, sem annak muszlim magyarázatait. Bár műve bevezetőjében azt írta, a muszlimokat akarja ily módon meggyőzni hitük hamis voltáról, a Korán ellentmondásaira olyan kevés hangsúlyt fektetett, hogy ezek a fejezetek is csak arra szolgálhattak, hogy a keresztényeket megerősítse abban, hogy a Korán nem lehet Istentől sugalmazott írás.

Dvorský iszlámismerete

Dvorský úgy mutatta be az iszlám vallást, hogy feltehetően nem voltak személyes tapasztalatai, és a Koránt is csak közvetett forrásból ismerte. Határozottan elutasította a korábbi gondolkodók által képviselt álláspontot, hogy az iszlám egy keresztény eretnecség lenne, többször hangsúlyozva az iszlám és a kereszténység alapvető tanainak összeegyeztethetlenségét. Megállapította, hogy az iszlám tagadja Jézus istenségét, a Szentháromságot, Jézus szenvedését,⁹² a megváltást, feltámadását, a Biblia sugalmazottságát. Ezenfelül nem fogadják el Szűz Mária Istenszüllőségét, elvetik a szentségeket, nem hisznek abban, hogy az Oltáriszentség valóban Jézus teste és vére. Tévedett viszont, amikor azt állította, hogy nem hisznek Jézus Szentlélektől való fogantatásában, mert Jézus Krisztus az iszlám tanai szerint is szűztől született, egyedül őt és Ádámot teremtette Isten közvetlen a teremtett anyagból.⁹³

Legfőbb célja nem a törökökkel való polémia vagy a meggyőzésük volt, hanem hogy a keresztény hittételek magyarázatával elmélyítse olvasói keresztény hitét, mert az iszlám terjedésének egyik legfőbb okát a keresztények hitben való járatlanságában látta.

Szokások és erkölcsök különbözősége

A hittételek mellett a muszlim morált is összevetette a kereszténnyel. Érvelésében szintén Karthauzi Dénes írására támaszkodott. Dvorský szerint azok az értékek, amelyek az iszlám-ban is megvannak (pl. özvegyek és árvák védelme), csak az „ördög csábításai”, amelyekkel elfedi tanítása gonosz és veszélyes voltát.⁹⁴ Felhívta a figyelmet a török, vagyis muszlim házassági szokások, különösen a többnejűség kereszténységtől idegen voltára, kritizálta a testi örömökre koncentráló török túlvilág-elképzeléseket, és különösen erős kritikával illette az alkoholfogyasztás tilalmát, amelyről azt írta, hogy ilyen kegyetlen és igazságtalan törvény nem származhat Istentől.⁹⁵

„Sintén az Alkorán harmadik fejezetében áll, hogy állítólag Isten azt mondta Mohamednek: Azoknak, akik a borról, a sakkról és a kockajátékokról kérdeznek, azt válaszold, hogy igen nagy bűn az ilyen ital és efféle játékok. Helytelen és hamis ez a beszéd, amit

⁹² Fodor: Jézus eszkatológikus szerepe... i. m. 49–50.

⁹³ Uo. 49.; Korán 3:59.

⁹⁴ Kaňák: Husitský předchůdce... i. m. 252.

⁹⁵ Dvorský: *Proti Alchoranu*... i. m. D₂a.

Mohamed Istennek tulajdonít, különösen a borivás tekintetében.⁹⁶ Szent Dávid az egyik zoltárában ezt mondja az Úrnak: Adj kenyeret a földnek és bort, hogy megvidámitsa az ember szívét.⁹⁷ A fia, Salamon a Példabeszédek könyvében így ír: »A kétségbeeső kapjon erős italt, és a bort az elkeseredettnek adjátok. Hadd igyék, aztán felejtse nyomorát, és ne gondoljon többé a kínjaira.«⁹⁸

Máshol a Sirák fia azt mondja: A bor az öröme teremtett, nem a részegségre, a bölcs embernek elég egy kevés bor, megvidámitja a testet és a lelket, ha a bort mértékkel fogyasztja.⁹⁹ Igen, még a szent pátriárkák, Ábrahám, Izsák és Jákob és mások is ittak bort. Maga Krisztus Urunk is szent apostolaival az utolsó vacsorán bort ivott, amint azt Szent Lukács a 22. fejezetében tanúsítja.

Mohamed azért tiltotta meg a borivást, mert annak mértéktelen fogyasztása sok bűn és baj forrása, és az egészséget is tönkreteszi. Ugyanezen okokból a vaj és néhány erősebb ital fogyasztását is meg lehetne tiltani. Igenis meg kell engedni a bor mérsékelt fogyasztását, mert a bornak, ha szerényen fogyasztják, igen sok haszna van, vagyis jókedvet csinál, elűzi a bánatot és helyreállítja az egészséget.” (Kovács Eszter fordítása)¹⁰⁰

Az alkoholtilalommal kapcsolatos érvelésénél tetten érhető, hogy Dvorský iszlámismerete közvetett forrásokra épült, mivel mindenütt bortilalomról beszélt, nem tudta, hogy az iszlám minden alkohol fogyasztását tiltja.¹⁰¹

Tulajdonképpen elmondható, hogy Dvorský a török szokásokat, erkölcsi előírásokat nem ismerte jobban, mint művelt kortársainak többsége, de fő célja nem is ezek ismertetése volt. A házassági szokásokkal kapcsolatban a keresztény erkölcsi rend nagyobb szigorának, az alkoholfogyasztás esetében nagyobb engedékenységének helyes voltát magyarázta. Érvelésével azt igyekezett hangsúlyozni, hogy a keresztény erkölcsi rend humánusabb és észszerűbb, mint a muszlim.

⁹⁶ „Kérdeznék téged a borról és a szerencsejétekről. Mondd: „Súlyos vétek van bennük, és néha valamelyes hasznára is vannak az embereknek. A belőlük fakadó vétek azonban nagyobb a hasznuknál.” Korán 2:219.

⁹⁷ Zsolt 104,14–15. „Füvet sarjasztasz az állatoknak, növényeket a földművelő embernek, hogy kenyeret termeljen a földből, és bort, ami felvidítja az ember szívét, és ragyogóbbá teszi arcát az olajnál, a kenyér pedig erősíti az ember szívét.” [A szentírási idézeteknél a huszita teológusok írásaihoz legközelebb álló protestáns bibliafordítást használtuk. Kizárólag abban az esetben vesszük át a bibliafordítás szövegét, ha feltehetően a szerző is közvetlenül a Bibliából idéz. Ha emlékezetből adja vissza egy bibliai szakasz tartalmát, mi is szabadon fordítjuk. Az itt használt bibliafordítás: *Új revidált református bibliafordítás*. Magyar Bibliatársulat Alapítvány, Budapest, 2014 (online: <https://szentiras.hu/RUF>). A névalakokat és a bibliai könyvek neveit és rövidítéseit a fent megnevezett bibliafordításból vettük át.]

⁹⁸ Péld 31,6–7.

⁹⁹ Sir 31,27–29. „Mint az élet vize, olyan a bor annak, aki mértékletes a bor ivásában. Mi az élet annak, aki bort nem ihat? Az ember öröme teremtett a bor a világ kezdetétől. A bor vidámság és öröm a szívnek, ha kellő időben s megfontoltan isszák. Ha mértéktelenül, szenvedéllyel és mohón isszák, csak keserűség a bor a lélek számára.”

¹⁰⁰ Kovács: *Islámismeret...* i. m. 84.

¹⁰¹ Dvorský: *Proti Alchoranu...* i. m. C₄b. II. Piusz szintén csak a borra érti a muszlim alkoholtilalmat. Balázs–Szurómi: *Az európai iszlámkép...* i. m. 175.

A belső ellenség képe

Ugyancsak gyakran szólította meg a *Proti Alchoran*ban azokat a magukat kereszténynek valló felekezeteket, amelyek elfogadják a Biblia sugalmazottságát, ennek ellenére tagadják Jézus istenségét és a Szentháromságot. Számukra egyértelművé akarta tenni, hogy tanításukkal a muszlim és nem a keresztény vallást erősítik. Dvorský ezért nevezte őket „belső törököknek”¹⁰² mert meglátása szerint működésük a törököknek kedvez, és Csehország iszlamizációját készítik elő.

„A szaracénok, tatárok, törökök ezt [ti. Jézus istenségét]¹⁰³ nem fogadják el, akárcsak némely mostani keresztények (ha egyáltalán lehet kereszténynek nevezni azt, aki nem hisz Krisztusban). Mindenki megértheti, hogy ezek ugyanahhoz a szektához tartoznak, vagyis a törökök köztünk élnek. Ezért ezen belső törökjeink ellen lelki karddal, vagyis Isten szavával mindenképp felett harcolnunk kell.” (Kovács Eszter fordítása)¹⁰⁴

Például Dvorský szerint az ő hatásukra tűnt el bizonyos morvaországi iskolákból és templomokból a *Buoh všemohucý, vstal z mrtvých žaduci stb.*¹⁰⁵ kezdetű, akkoriban a magyarországi katolikusok és evangélikusok körében is nagyon elterjedt ének, és helyette más énekeket tanítanak, amelyekben nem mondják ki ilyen egyértelműen, hogy Jézus valóban Isten volt.¹⁰⁶

A török hódítás okai és a szabadulás lehetőségei

Végül feltette a kérdést, amelyre a korszak minden gondolkodója választ keresett: Ha a kereszténység az igaz vallás, miért engedi Isten, hogy a törökök győzzenek? Dvorský itt ugyanazt a választ adta, mint a műfaj más képviselői. Az Ószövetségben is gyakran volt a választott nép hűtlensége és bűnei miatt Isten büntetésének eszköze valamely pogány nemzet (pl. Asszíria, Babilon stb.) támadása. Most is választottainak, a keresztényeknek bűnei váltották ki Isten haragját. A törökök feletti győzelem feltétele ezért mindenekelőtt az erkölcsi megújulás.

„Ne törődj vele, ha a törökök azzal dicsekszenek, amikor legyőzik a keresztényeket, hogy Isten velük van és bennük leli kedvét. Jobban tennék, ha félnének Isten titkos ítéletétől. Mert, ahogy az Ószövetségben gyakran büntette és aláza meg Izrael fiait Isten bűneik miatt pogány és gonosz népek által, mint az asszírok, káldeusok, filiszteusok és más pogányok, úgy most az Újszövetség ideje alatt kegyelméből úgy tetszik neki, hogy a mi gyarlóságainkért és vétkeinkért megbüntet minket a pogányok és az Evangélium igazságát tagadókat által, mint amilyenek a szaracénok, törökök, tatárok,

¹⁰² Dvorský: *Proti Alchoranu...* i. m. G₃a.

¹⁰³ Saját betoldás. (K. E.)

¹⁰⁴ Kovács: *Iszlámismeret...* i. m. 18. 21. jegyzet.

¹⁰⁵ „Mindenható Isten, feltámadt halottaiból kívánva...” (Kovács Eszter fordítása). Kovács Eszter: *Cseh és szlovák verses emlékek a régi magyarországi nyomtatványokban (17. század). České a slovenské veršované památky v starých uherských tiscích (17. století)*. Esztergom, 2022. 236/1423.

¹⁰⁶ Dvorský: *Proti Alchoranu...* i. m. F₃a.

ahogy az apa a fiait. Miként az apa is vesszővel megfenyíti fiát, majd a vesszőt összetöri, és a tűzbe veti, hogy elégjen, úgy tesz majd az Isten választottainak ellenségeivel. Azt pedig, hogy Isten választottai az Ószövetségben a hűséges zsidók voltak, most pedig a keresztények, azt sok írás bizonyítja.”¹⁰⁷ (Kovács Eszter fordítása)

Hasonló választ adott a fenti kérdésre Kulcsár György prédikátor is, aki Szent Pál levelei alapján (Zsid 12; 1Kor 11) szintén az apa–fiú hasonlatot használta Isten és népe kapcsolatának bemutatására. Az Atya büntet, hogy ezáltal megmentse fiait az örök életre.¹⁰⁸

Dvorský figyelmeztető példának hozta fel az eltűnt keleti keresztény patriarchátusokat (bizánci, antiochiai, jeruzsálemi stb.), akik két ellenségtől buktak el: a láthatatlantól (eretnekségek, erkölcsi lazulás, széthúzás) és a láthatótól (török). Végül azzal a gondolattal zárta művét, hogy féltő, ez történik most a római egyházal is. Figyelmeztetett, hogy a hanyatláshoz nincs szükség a törökökre, elég, ha jelen van a bűn és a széthúzás.¹⁰⁹

„Ezért ó, dicső királyok, hercegek és nemes urak, azért, hogy a harcokban a hit ellenségei ellen jó szerencsével harcoljatok, mindenekelőtt törekedjétek az Istennel való megbékélésre, tegyétek meg, amit isteni felsége kíván tőletek, és mindent, amit helytelenül tettetek, hozzatok rendbe. Mert most igen nagy szükség van arra, hogy minden keresztény ember, a legkisebbtől a legnagyobbig minden igyekezetével, gondosságával és buzgóságával törekedjen a megtérésre és a megjavulásra. Azért, mert az egyház nemcsak a láthatatlan ellenségtől, hanem a pogány és kegyetlen törököktől is sok helyütt nyomorúságos elnyomást szenved. Mert az egyháznak négy, egykor igen dicső központja, Jeruzsálem, Antiochia, Alexandria és Konstantinápoly, ahol valaha pátriárkák székeltek, romba dőlt. Féltő, hogy a rómainak is ez vár. Ehhez azonban nincs szükség törökökre, mert a belső törökök, vagyis az eretnekek, minden nap és minden éjjel állandóan azon fáradoznak, hogy lerombolják, a törökök közreműködése nélkül. Mert mindent az Úristen súlyos és tisztátalan vétkeink, hálátlanságunk, tévelygéseink és káromlásaink miatt engedi meg. Bizony, akkora a nyugati egyház hanyatlása és zuhanása, akkora a keresztény emberek romlottsága, hogy félnünk kell attól, hogy ezért szörnyű büntetés és elnyomás ne következzen, hacsak valóban meg nem javulunk, és meg nem újulunk, hacsak minden elöljáró, pap, herceg és minden hivatalviselő ember minden keresztény emberrel együtt nem tér jó útra. Isten az ilyen ostort bűneink miatt engedi meg, mert ha nem ragaszkodunk Őhozá, és nem javulunk meg, Isten megharagszik ránk. De ha megtartóztatjuk magunkat, bűnbánatot tartunk és megjavulunk, azzal az Úristent kiengeszteljük, kegyelmet találunk nála, rögtön segíteni fog nekünk ellenségeinkkel szemben, és győzelmet aratunk.”¹¹⁰ (Kovács Eszter fordítása)

A megoldást tehát a megtérésben és a hitben való kitartásban látta. Ószövetségi példákra hagyatkozva bízott abban, hogy a megtérés és a büntetés alázattal való elviselése után Isten megmenti azokat, akik kitartottak az üldöztetések ellenére is.¹¹¹ Ezért két fronton

¹⁰⁷ Kovács: *Iszlámismeret...* i. m. 87.

¹⁰⁸ Óze: „*Bűneiért bünteti Isten a magyar népet...* i. m. 30.

¹⁰⁹ Dvorský: *Proti Alchoranu...* i. m. L, b.

¹¹⁰ Kovács: *Iszlámismeret...* i. m. 106–107.

¹¹¹ Dvorský: *Proti Alchoranu...* i. m. D, a.

hívta harcra a keresztényeket: csatatéren és lélekben. Ennek bemutatására a jól ismert „két kard” hasonlatot alkalmazta.¹¹² A *Proti Alchoranu* második könyvében szinte csak arról írt, hogy a fegyveres győzelem alapvető feltétele a hit tisztaságának megőrzése és az Istennek tetsző élet.

Huszita elemek a *Proti Alchoranuban*

Az utraquista Bartoloměj Dvorský műve nem tartalmaz katolikus szempontból elfogadhatatlan teológiai állásfoglalást. Gyakran idézte a deuterokanonikus könyveket, főleg Sirák fia és a Makkabeusok könyveit. A Makkabeusok háborúja és a török háborúk közötti párhuzam Dvorský retorikájának alappillére.¹¹³ Műve mélyeséges Mária tiszteletről tanúskodik, a Tisztítóűz kérdésében is a katolikus álláspontot képviselte. Az utraquista egyház, amelynek Bartoloměj Dvorský a papja volt, teológiailag nem, csupán egyházfegyelmi kérdésekben (cseh nyelv liturgikus használata, laikus kehely, világiak prédikátori tevékenysége stb.) tért el a katoliktól. A 15. század végén és a 16. század elején többek között éppen a török fenyegetés miatt több (sikertelen) kísérlet is volt az egyesülésre.¹¹⁴

A huszita egyházak tanításaiban központi szerepe volt az áldozási szokásoknak, vagyis hogy a két szín alatti áldozás laikusok számára tiltott, vagy engedélyezhető, esetleg egyenesen kötelező, és a szentség érvényességéhez elengedhetetlen. Az utraquista álláspont szerint laikusok számára is engedélyezhető a kehely, de nem feltétele a szentség érvényességének, mint azt a szélsőségesebb huszita irányzatok vallották. Dvorský az Oltáriszentségről szóló fejezetben nagyon óvatosan fogalmazott. Nem tért ki sem a laikus kehely kérdésre, sem az egy szín alatti áldozás érvényességére. A test és a vér, a kenyér és a bor csaknem mindig együtt szerepel írásában. A hittétel, amelyet bizonyított, hogy Jézus Krisztus valóságosan jelen van az Oltáriszentségben, mindhárom irányzat számára elfogadott alapvető dogma. Dvorský célja a keresztény felekezetek összefogása volt a törökökkel szemben, ezért került a teológiai vitákra okot adó kijelentéseket. Ugyanakkor kiolvasható utraquista álláspontja néhány elszórt megjegyzéséből. Például amikor az áldozásról ír, azt két szín alatt szemlélteti: „Ezért Jézus Urunk teste adatott nekünk a kenyér színe alatt, és szent vére, amely az oldalából kifolyt, a bűnök bocsánatára, nekünk adatott, hogy megigyuk a bor színe által.”¹¹⁵ De máshol ezt írja: „Ezen tanúság alapján mindenki beláthatja, hogy ahol Krisztus teste van, ott a teljes istenség van jelen.”¹¹⁶ Bár ez a mondat szövegkörnyezetében arra utal, hogy az Oltáriszentségben jelen van a teljes Szentháromság, ezzel Dvorský azt is megvallja, hogy a két szín külön-külön is magában foglalja Jézus teljes istenségét.

¹¹² Uo. K₃b–K₄a.

¹¹³ Uo. K₁a–b.

¹¹⁴ Kalous, Antonín: Tárgyalások az utraquisták és a római egyház egyesüléséről: A kiegyezés politikája. In F. Romhányi Beatrix – Kendeffy Gábor szerk.: *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*. Budapest, 2009. 154–163.

¹¹⁵ Dvorský: *Proti Alchoranu*... i. m. J₃a.

¹¹⁶ Uo. J₃a.

Dvorský szemléletmódja tehát a katolikus és az utraquista vallásúakhoz igazodik. A lutheri reformáció ebben az időben Csehországban már megjelent, és az utraquista egyházban is szerzett híveket. A katolikus-utraquista kiegyezési kísérletek mellett folyamatos törekvések voltak a lutheri reformációhoz való közeledésre is.¹¹⁷ Dvorský művéből nem érződik, hogy vonzódott volna a lutheri tanokhoz, de hivatkozott egy protestáns teológiai munkára, Berthold Purstinger: *Onus ecclesiae* (Köln, 1531) című művére.¹¹⁸ Ebből azt emelte ki, hogy az Egyház vezetőinek erkölcsileg, lelkileg meg kellene újulnia, és egyetemes zsinatot kellene összehívniuk. Dvorský álláspontja szerint a megtérésre nemcsak az egyházi vezetőknek, hanem minden kereszténynek szüksége van. Nem foglalt állást a pápai primátussal kapcsolatban, annál beszédesebb hallgatása. Egyértelműen érződik konciliarista álláspontja, hiszen a törökveszély megoldását és az Egyház megújulását egyetemes zsinattól várta. Mindemellett úgy fogalmazott, hogy mondanivalója elfogadható legyen a katolikus, utraquista és más keresztény irányzatokhoz tartozó olvasók számára is.

JAN MIROTICKÝ

Georgievics Bertalan (Barthul Georgievics) török fogságának tapasztalatai alapján írott műve *O začátku panowánj tureckého...* [A török uralom kezdetéről] cseh nyelven először 1567-ben Prágában jelent meg.¹¹⁹ Hamarosan 1576-ban újra megjelent (ezúttal Olomoucban), tehát minden bizonnyal nagy érdeklődéssel fogadták.¹²⁰ A cseh változatot vizsgálva szembevetendő, hogy a teljes kiadásnak csupán egy részét alkotja Georgievics szövege. A fordító, Jan Mirotický, aki feltehetően a szerkesztő is volt, olyan önálló művet hozott létre, amely mások műveit (Georgievics, Tadeáš Hájek) is tartalmazza, mégis sokkal inkább tekinthető saját munkának. Mirotický szinte teljesen ismeretlen a cseh irodalomban, ezen a művén kívül csak egy fordítása maradt ránk, életéről semmit sem tudunk.¹²¹

A könyvhöz több előszó is készült. Az első Melanchthontól származik, akit a cseh változatnak csak az első kiadása nevezett meg.¹²² Itt olvasható Johann Hiltenius¹²³ ferences szerzetes egy jóslata, miszerint 1600-ra a törököké lesz Germánia és Valachia, vagyis Kelet-

¹¹⁷ Kadlec, Jaroslav: *Přehled českých církevních dějin II.* Řím [Róma], 1987.

¹¹⁸ Dvorský: *Proti Alchoranu...* i. m. L₂b.

¹¹⁹ Knihopis 2656.

¹²⁰ Mirotický, Jan: *O Začátku Panowánj Tureckého, a o gegijch zprawowánij a zachowáwánij zřizelosti wogenské, krátčý někteřij Kusowé mįjsto poznamenánij sebranj. Ku kterýmžto gest přidána knįžka o tureckých obyčejijch sebraná od Bartholoměge Gorgewiče s předmluwau přįjležijčý. Z latinské ržeči nynij w nowě na česko přeložena od Jana Mirotického w Kroměřįži 1572. 1576.* Wytisstěna a dokonána gest tato knįha... w Holomaucy [Olomouc] skrze Frydrycha Milichtalera. 1576. Knihopis 2657.

¹²¹ Boehme, Johann: *Obyczęge, práwa ržády a nebo zwyklosti wssech národů skrze Jana Aubana přįjgmenijm Čecha sýc Němce z mnohých neywnznesseněgssých scřibentů, neb wypisowatelů takowých węcý w hromadu sebrané...* z latinské ržeči w českau přeložené skrze Jana Mirotického w Kroměřįži. Wytisstěno w Holomúcy [Olomouc] v Jana Oliwetského. 1579. Knihopis 1201.

¹²² Rataj: *České země...* i. m. 203.

¹²³ Ursin, Georg: *Prognostica oder Weissagung: von gefehrlichen verenderungen in diser Welt, welche im achtzigsten Jare angangen und endlichen bis aufs 1585. und 88. Jar, ja bis ans ende der Welt sich erstrecken sollen: Allen guthertzigen Christen zur trewen Warnung Bekerung und besserung ires Lebens. ... aus Johannes Hilten [etc.]... Eine andere, vom 1585. Jahre bis auf 600. Jahr Darinne gründlich angezeiget, was sich in folgenten Jaren begeben wird.* (Magdeburg: Johan Francken, 1586.)

Európa és a Balkán. Ugyanakkor az előszó szerzője azzal vigasztalta olvasóit, hogy Isten minden csapásból (pl. Vízözön) kimentette azokat, akik hozzá ragaszkodtak.¹²⁴

Utána Jan Mirotický ajánlásai következnek, mecénásának (Jetřich z Kunovic) és az olvasóknak. Az elsőben azt írta, hogy nagyon fontos tudatosítani az egyszerű emberekben, hogy a török fenyegető ellenség, és egyre közelebb kerül Morvaországhoz. Ezért fordította le Georgievič művét a nép egyszerű „morva” nyelvére.¹²⁵ Ugyanitt azt is hangsúlyozta, hogy most félre kell tenni a személyes gyarapodási vágyat és egyéb ambíciókat. Erre példának Szvatopluk ómorva fejedelmet hozta fel, aki a pillanatnyi zsákmányért veszélybe sodorta országát és népét, ennek köszönhető, hogy az egykor hatalmas birodalmából, amelynek Nyitra volt a középpontja, mostanra már csak egy kis örgrófság maradt.¹²⁶ Ugyanígy Jeruzsálem, Róma és Konstantinápoly vesztét is a vezetők önzése okozta.¹²⁷ A jelenlegi törökveszély is a keresztények bűnei miatt következett be, elhárításához megtérés, bűnbánat és imádság szükséges. Saját bevallása szerint azért akarta bemutatni a törökök kegyetlenségét, hogy mindenki komolyan vegye ezt a problémát.¹²⁸ Ugyanakkor vigasztalt is egy jóslattal (bár nem nevezte meg forrását, minden bizonnyal Tadeáš Hájekre gondolt, akinek jóslatait ugyanebben a kötetben közölte), miszerint hamarosan a keresztények kardja által megsemmisül a törökök birodalma.¹²⁹ A datálás is beszédes, az 1572. évben a mohácsi csata napjának évfordulójára időzítette.¹³⁰

A másik ajánlás sokkal részletesebb, inkább egy bevezető fejezetnek tekinthető. Ebben leírta Mohamed életét, Sergius szerzetessel való barátságát, a Korán létrejöttét,¹³¹ és a muszlim hit legfontosabbnak tartott tételeit. Ennek forrása a „Chronicon Abbatis Vespurgensis” (vagyis Bibliander gyűjteménye), akárcsak Budovecnél. A kiemelt tételek közül néhány: 1. A harcokban elesetteket vértanúként tisztelik. 2. A túlvilágról alkotott elképzelések csak az érzéki gyönyörökről szólnak. 3. Izmaelt tartják a törvényes fiúnak, ezért szaracénoknak nevezik magukat, nem agarénusoknak, mint kellene.¹³² 4. Nem fogadják el Jézus istenségét, nem fogadják el őt megváltónak. 6. A szerzetesrendeket utánozva ők is létrehozták a maguk rendjeit.¹³³ 5. Házassági rendelkezéseik nem egyeznek a keresztényekével (többnejűség, válás).¹³⁴

Végül feltette a kérdést, miért engedte Isten elhatalmasodni ezt a kegyetlen és (a korabeli felfogás szerint) pogány hatalmat? A választ szentírási idézetekből rakta össze

¹²⁴ Mirotický: *O Začátku Panowánj Tureckého...* i. m. A₂b.

¹²⁵ Uo. B₂b.

¹²⁶ Uo. B₃b–B₄a. Minden bizonnyal a fehér ló mondájára vagy annak egy változatára utal.

¹²⁷ Ugyanezt állítja Dvorský is. Kovács: *Izslámismeret...* i. m. 106.

¹²⁸ Mirotický: *O Začátku Panowánj Tureckého...* i. m. B₄b.

¹²⁹ Uo. C₁a.

¹³⁰ Uo. C₁b–C₂a.

¹³¹ Uo. C₃b–C₄b.

¹³² Uo. C₄a.

¹³³ Uo. C₄b.

¹³⁴ Uo. D₁a.

(Ez 14,12–20,¹³⁵ 5Móz 28¹³⁶): Isten a bűnöket, vagyis a vele való szembe fordulást mindig keményen megbüntette, most is a bűnök váltották ki haragját.¹³⁷ Mirotický előszavában megjelenik az apokaliptikus szemlélet is, amikor Ezékiel könyvének 39. fejezete alapján Góg és Magóg bukásáról írt, valamint arról, hogy ez a keresztények eljövendő győzelmének előképe a törökök felett, ha megtisztulnak és visszatérnek Istenhez.¹³⁸ Az eddig Morvaországot sújtó csapások, drágaság, éhínség, járványok is emiatt voltak, és ezért Mirotický szerint hiábavaló a törökök elleni imádság, ha nem változtatnak a keresztény emberek az életvitelükön.¹³⁹

„Ilyen, amikor valaki azért imádkozik, hogy Isten adjon győzelmet a törökök felett. Imádságának ez az értelme: Kérünk téged, Uram, hogy engedd meg nekünk, hogy részesegedjünk és habzsoljunk, káromkodjunk, paráználkodjunk és becsapjunk másokat továbbra is, és más hasonló bűnöket kövessünk el. Vajon Isten megkönyörül az ilyen imádság miatt?”¹⁴⁰ (*Kovács Eszter fordítása*)

Ugyanakkor szintén bibliai idézetekkel és példákkal bizonyította, hogy ha megbánják bűneiket, Isten megbocsát, és a csapás is elmúlik (Ez 33; Zsolt 34 és 91).¹⁴¹ Végül felhívta a figyelmet arra, hogy egy háborúnak komoly költségei vannak, és a törökök elleni harcot minden kereszténynek erkölcsi kötelessége anyagilag is támogatni.¹⁴²

Ezzel rátért a törökök történetére, ahol egyenként bemutatta az oszmán szultánokat. Az 1576-os kiadásban minden életrajz mellé metszet is készült, azért (ahogy a bevezető írja), hogy mindenki láthassa őket, mint Gorgó fejt.¹⁴³ I. Ottomanu (Oszmán) szultántól II. Szulejmánig sorolta fel a török uralkodókat, de képmásuk alá csak pár mondatot írt jellemző tulajdonságaikról és fontosabb tetteikről.¹⁴⁴ II. Szulejmánról így ír:

¹³⁵ „Majd így szólt hozzám az Úr igéje: Emberfia! Ha egy ország vétkezik ellenem, hűtlenséget követ el, én pedig kinyújtom a kezemet ellene, eltöröm a kenyér botját, és éhínséget bocsátok rá, hogy kiirtsak belőle embert és állatot, akkor még ha ott volna is ez a három férfi, Nóé, Dániel és Jób, ők is csak magukat menthetnék meg igazságukkal – így szól az én Uram, az Úr. Ha vadállatokat bocsátok az országra, hogy néptelen pusztasággá tegyék, ahol senki sem jár a vadállatok miatt, és ott volna az a három férfi, életemre mondom – így szól az én Uram, az Úr –, hogy sem fiaikat, sem leányaikat nem menthetnék meg; csak magukat menthetnék meg, az ország pedig pusztasággá válna! Vagy ha fegyvert hozok arra az országra, és megparancsolom, hogy járja végig a fegyver az országot, mert ki akarok belőle irtani embert és állatot, és az a három férfi ott volna, életemre mondom – így szól az én Uram, az Úr –, hogy sem fiaikat, sem leányaikat nem menthetnék meg, hanem csak magukat menthetnék meg! Vagy ha dögvészt bocsátok arra az országra, és vérbe borítom haragomban, hogy kiirtsak belőle embert és állatot, és ott volna Nóé, Dániel és Jób: életemre mondom – így szól az én Uram, az Úr –, sem a fiukat, sem a lányukat nem menthetnék meg; csak magukat menthetnék meg az igazságukkal.” Ez 14,12–20.

¹³⁶ Áldások ígérete és fenyegetés átkokkal.

¹³⁷ Mirotický: *O Začátku Panowánj Tureckého...* i. m. D₁b–D₂a.

¹³⁸ Uo. D₂b.

¹³⁹ Uo. D₃a–b.

¹⁴⁰ Uo. D₃b.

¹⁴¹ Uo. D₄b.

¹⁴² Uo. D₄b–E₁a.

¹⁴³ Uo. A₂a.

¹⁴⁴ Mirotický: *O Začátku Panowánj Tureckého...* i. m. E₃a–G₂a. Csak 12 uralkodót ismer: „I. Ottomanus, II. Orcanes, III. Amuráth, IV. Bayazeth, V. Cyriskeléb, VI. Moyžijss, VII. Mahometh, VIII. Amuráth, IX. Machometh, X. Bayazeth, XI. Selimus, XII. Soliman.”

„Szulejmán, Szelim fia a tizenkettedik török császár volt, aki a mi időnkben uralkodott, de azt mondják, már meghalt. Bűneink miatt boldog volt és győzedelmes. Nándorfehérvárt és Rodoszt elfoglalta. Amikor legyőzte Lajos királyt, Budát, Esztergomot, Székesfehérvárt és sok más magyarországi várost is elfoglalt és birodalmához csatolt. 1529-ben Bécset is ostrom alá vette, amelyetől Isten Fia segítségével által, akinek ő az ellensége, visszafordult.”¹⁴⁵ (*Kovács Eszter fordítása*)

Ezt követi a török udvari és katonai méltóságok ismertetése,¹⁴⁶ majd Georgievics Bertalan beszámolója a törökökről 13 évig tartó fogságának tapasztalatai alapján. Ez a latin változat fordítása, vagyis nem kifejezetten Csehországban keletkezett műről van szó, mégis igen figyelemreméltó, mert alapos és szakszerű leírást ad a törökök mindennapjairól, szokásairól és a vallási előírásokról is. Szó esik benne az Oszmán Birodalomban élő keresztények sorsáról, és arról is, hogy számuk folyamatosan csökken, és lassan teljesen kihalnak.¹⁴⁷

Mirotický könyvében közölte még Tadeáš Hájek jóslatait a törökök bukásáról („Thadeáše Hajka z Hajku Doktora ec. veytah po částkách vyňatý z předmluvy na prorocství turecké” [Tadeáš Hájek z Hájku doktor stb. kivonatai a török jóslathoz készült előszóból]),¹⁴⁸ majd újra előkerült a bűnért való büntetés motívuma, és újabb három fejezetben („Tužebné želení pádu křestianského” [Keserves szánakozás a keresztények bukása felett]; „Napomenutij proti turkuom” [Figyelmeztetés a törökök ellen]; „Summa vojska křestianského” [A keresztény katonaság summája])¹⁴⁹ kemény szavakkal szidalmazta a keresztényeket bűneik miatt.¹⁵⁰ Ezen részek forrása nem ismert, minden bizonnyal Mirotický saját művei.

„A paraszt mostanság hamis és eretnek. A polgár csalfa és fősvény. A vezetőket a jutalom és a haszon mozgatja, szeretik az ajándékot és a személyválogatást. A nemesség parázna, tékozló, viszálykodó és gőgös. A katona a háborúban a zsoldján kívül semmi mást, csak a zsákmányt keresi.”¹⁵¹ (*Kovács Eszter fordítása*)

Végül a könyvet Musztafa herceg meggyilkolásának történetével zárta („Soltána Solimana cýsaře tureckého hrozney a zlostný učinek skrze nešlechtné proti vlastnímu synu svému Soltánovi Mustafafovi nad krvi svau mordýřství” [Szulejmán szultán, török császár rettenetes és gonosz tette, aljas gyilkossága saját fia, Musztafa szultán ellen, saját vére felett]).¹⁵² Ezzel példázta a törökök mindenek feletti kegyetlenségét, valamint azt, hogy az Oszmán Birodalmat szörnyű belső konfliktusok feszítik, és a keresztények egységesen könnyedén legyőzhetnék őket.¹⁵³

¹⁴⁵ Mirotický: *O Začátku Panowánj Tureckého...* i. m. G₁b.

¹⁴⁶ Uo. G₂b–K₃a.

¹⁴⁷ Uo. K₄a–T₄a.

¹⁴⁸ Lásd a „Tadeáš Hájek z Hájku” fejezetet.

¹⁴⁹ Mirotický: *O Začátku Panowánj Tureckého...* i. m. Y₂a–Bb₃a.

¹⁵⁰ Uo. Aa₁b.

¹⁵¹ Uo. Aa₁b (Napomenutí proti Turkuom. Kapitola šestá).

¹⁵² Uo. Bb₃a–Ff₂a.

¹⁵³ Uo. Ff₂a.

II. A TÖRÖK HÓDÍTÁS MINT A VÉGIDŐ JELE

APOKALIPTIKUS SZEMLÉLET A CSEH HAGYOMÁNYBAN

Az apokaliptikus világszemléletnek a cseh irodalomban a 16. századra már jelentős hagyományai voltak. A 14. század irodalmában már megjelentek azok az elképzelések, miszerint a jelen eseményei a végidő és az ítélet közeli eljövételére utalnak. Később ezek az apokaliptikus gondolatok a huszita irodalomban teljesedtek ki. A romlott világban egy kis közösség, a „szent maradék” felveszi a harcot az Antikrisztussal (aki az ő szemükben a római pápaság és Zsigmond német-római császár voltak), és miután győzelmet arattak, új világot alakítanak ki, amely romlatlan lesz, és ahol tökéletesen megvalósul Isten uralma. Harcukat a választott nép őszövetségi harcaihoz hasonlították, magukat Isten népének, „Isten katonáinak” tartották, akiknek feladata, hogy legyőzzék a bűnt, és megvalósítsák Krisztus uralmát.¹⁵⁴ A huszita irodalom kifejezőmódja az Őszövetség prófétai könyveivel és a Jelenések könyvével mutat hasonlóságot. Szimbolikáját és választottságon alapuló gondolatait egyértelműen innen merítette.¹⁵⁵

A huszita hagyományokat vitte tovább a Daniel Adam z Veleslavína köré csoportosuló cseh-testvér értelmiségi kör a 16. század végén. Daniel Adam z Veleslavína (1546–1599) 1576-ban vette feleségül Jiří Melantrich prágai nyomdász lányát, és hamarosan átvette a nyomda és a kiadó vezetését.¹⁵⁶ Kiadói és irodalomszervező tevékenysége miatt Josef Dobrovský az egész korszakot az ő nevével kötötte össze, amikor veleslavíni kornak nevezte el.¹⁵⁷ Nyomdájában jelentek meg a legfontosabb tudományos művek cseh nyelven, és egyben a cseh-testvér egyház szellemiségének, apokaliptikus elképzeléseinek legfőbb terjesztője is lett. Ennek alapvető eleme a közeli végítélet várása és az erre való felkészülés. A Veleslavín nyomdájában megjelent történeti munkák (Cassiodorus, Eusebius, Josephus Flavius stb.) az előzmények bemutatásával az utolsó napok eseményeire kívánták felkészíteni olvasóikat.¹⁵⁸ Kiadványai közt szerepel Johannes Löwenklau *Kronika nová o národu tureckém* című történeti munkája a török népről és az Oszmán Birodalomról.¹⁵⁹ A Veleslavín köré csoportosuló cseh-testvér írók műveinek visszatérő eleme volt önmagukat „választott népként” és „választott egyházként” való definiálása.¹⁶⁰ A kiválasztottak közös-

¹⁵⁴ Erre utal a híres huszita induló, a „Kdož sú Boží bojovníci...” [Kik az Isten katonái...] szövege is.

¹⁵⁵ Leggyakrabban felhasznált bibliai helyek: Iz 11,1–9; Iz 9,1–6; Iz 10; Ez 38–39; Jel 20–21.

¹⁵⁶ Hankó–Heé: *A cseh irodalom...* i. m. 90.

¹⁵⁷ Uo. 91.

¹⁵⁸ Štorchová, Lucie: Nation, Patria and the Aesthetics of Existence: Late Humanist National Discourse and its Rewriting by the Modern Czech Nationalist Movement In Balázs Trencsényi – Márton Zászkaliczky szerk.: *Whose love of wich country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Leiden–London, Brill, 2010. 232.

¹⁵⁹ Knihopis 4823.

¹⁶⁰ Štorchová: *Nation, Patria...* i. m. 236.

ségének egyedül Jézus a vezetője, és minden megpróbáltatás ellenére megmaradnak a közelgő végítéletig.¹⁶¹

A 16. században már Európa-szerte számos gondolkodó saját koruk eseményeit szemlélve szintén közelinek érezte a végidőt. A reformáció atyja, Luther Márton és a Közép-Európában is népszerű Filip Melancthon tanításaiban is megjelenik ez a gondolat. Dániel könyvének 7. fejezetében a tengerből kikelő vadállatokot jelentő birodalmak között a „kis szarv” – amelyet először a pápasággént értelmezett – 1521-ben Luthernél már az Oszmán Birodalmat jelenti.¹⁶² Esetenként náluk is megjelenik a „kettős Antikrisztus”-elképzelés, miszerint a pápaság mellett az Antikrisztus magában foglalja az Oszmán Birodalmat is, valamint a Góg és Magóg jövedülésének törökökre való vonatkoztatása.¹⁶³ A 16. századi cseh irodalomban a cseh huszita hagyományokra épülve a nyugati reformáció hatására a törökkel kapcsolatban a következő apokaliptikus képek jelennek meg: az Antikrisztus, Góg és Magóg népe és Dániel próféta által megjövendölt világbirodalom.

A TÖRÖK MINT ANTIKRISZTUS

Az „Antikrisztus” gondolat nem jelent újdonságot, a korábbi keresztény hagyományban is előfordul az ellenfél ilyen jellegű démonizálása. Damaszkuszi Szent Jánostól kezdve az iszlámpolemikákban is rendszeresen Mohamedre, vagy általában az iszlámra vonatkoztatják az Antikrisztus eljövételéről szóló ígéréseket.¹⁶⁴ A „kettős Antikrisztus”-elméletnek is vannak előzményei az egyházi hagyományban, vagyis hogy megjelenésének testi és lelki vonatkozása is lesz.¹⁶⁵

Csehországban a 14. századtól élénken foglalkoztatta a teológusokat az Antikrisztus megtestesülésének kérdése. Ennek legfontosabb képviselője Jan Milíč z Kroměříže (1325–1374) volt. Az ő működésének ideje, IV. Károly uralkodása (1346–1378) éppen a cseh történelem egyik legfényesebb időszaka. A császár bőkezűen támogatta az Egyházat, uralkodása alatt számos templom és kolostor épült. Bőkezűsége sokakat vonzott az egyházi pályára (erre alkalmatlan embereket is), és hamarosan soha nem látott „papbőség” alakult ki. A Szent Vitus-székesegyházhoz ekkor közel 300 pap és szerzetes tartozott, Prágában a számuk 1200 volt, míg a teljes lakosságszám kb. 40 000 fő volt. Mindeközben

¹⁶¹ Uo. 239.

¹⁶² Őze: *Apokaliptikus időszemlélet...* 2016. i. m. 163–164.

¹⁶³ Uo. 115–119.

¹⁶⁴ Goddard, Hugh: *A history of christian-muslim relations*. Edinburgh, 2000. 10., 39–40., 83. A legfontosabb ígérés: „Gyermekeim, itt az utolsó óra, és amint hallottátok, hogy antikrisztus jön, és íme, most sok antikrisztus jelent meg: ebből tudjuk, hogy itt az utolsó óra. Közülünk indultak el, de nem voltak közülünk valók; mert ha közülünk valók lettek volna, megmaradtak volna közöttünk. De nyilvánvalóvá kellett lennie, hogy nem mind közülünk valók. Titeket azonban az kent föl, aki Szent, és ezt tudjátok is mindnyájan. Nem azért írtam nektek, mintha nem tudnátok az igazságot, hanem azért, mert tudjátok azt, és mivel tudjátok, hogy semmiféle hazugság sem származhat az igazságból. Ki a hazug, ha nem az, aki tagadja, hogy Jézus a Krisztus? Ez az antikrisztus, aki tagadja az Atyát és a Fiút. Aki tagadja a Fiút, azé nem lehet az Atya sem. Aki vallja a Fiút, azé az Atya is. Amit tehát ti kezdettől fogva hallottátok, az maradjon meg bennetek! Ha megmarad bennetek az, amit kezdettől fogva hallottátok, akkor megmaradtok ti is a Fiúban és az Atyában. Az az ígélet pedig, amelyet ő maga ígért nekünk, az örök élet.” 1Jn 2,18–25.

¹⁶⁵ Őze: *Apokaliptikus időszemlélet...* 2016. i. m. 111.

a közemberek életszínvonala folyamatosan romlott. Ehhez járult a pápaság erkölcsi süllyedése és az „avignoni fogság” időszaka, amely tovább rombolta a papság tekintélyét. Így érthető, hogy a cseh reformáció vagy a huszita mozgalom előhírnökei miért éppen Csehország „fénykorában”, IV. Károly legendás uralkodása alatt léptek fel.¹⁶⁶

Jan Milíč z Kroměříže fiatalon a császári kancelláriánál dolgozott, később olasz ferences prédikátorok hatására érett meg benne a vágy az egyházi szolgálat után. Itt ismerte meg Cola di Rienzo és Joachym de Fiore tanításait az eljövendő korszakról, amely már a végidőkhöz tartozik, ahol az Antikrisztus legyőzetik, és az Egyház visszatér régi szentségéhez és az evangéliumi szegénységhez.

Joachym de Fiore Antikrisztus-tanítása eltért a korábbi teológusokétól, akik úgy gondolták, hogy egy Dán törzséből származó zsidó lesz. Joachym de Fiore úgy gondolta, hogy az Antikrisztus a keresztény közösség megbecsült tagjai közül fog kikerülni. A Rómaiakhoz írt levél (Róm 11,24–25) alapján a végidőkre várta a zsidók és a keresztények összeolvadását, de társaival ellentétben ő nem csupán a zsidók keresztény hitre térésére számított, hanem arra is, hogy a keresztények visszatérnek a zsidó hagyományokhoz, és így találnak egymásra az Istent kereső népek.¹⁶⁷

Ugyancsak nagy hatással volt rá az akkor Prágában tevékenykedő Konrad Waldhauser, aki szintén az evangéliumi alapokhoz való visszatérést sürgette. Milíč pappá szentelését követően hamarosan elhagyta hivatalát és vándorprédikátor lett. Prágában és vidéki városokban is prédikált, latinul és csehül is, annak ellenére, hogy a cseh nyelvet magasabb szinten csak felszentelt papként tanulta meg.¹⁶⁸ Tanítványai közé tartozott Tomáš ze Štítneho is, akit szintén a huszita mozgalom egyik előfutárának tartanak.¹⁶⁹ Milíč 1366-ban kezdett prédikálni az Antikrisztusról, aki szerinte az 1365–1367 években fog megtestesülni. Az erről szóló szentbeszéd közben újjával rámutatott a templomban jelen lévő IV. Károlyra, és őt nevezte meg megtestesült Antikrisztusként.¹⁷⁰ Ezért rövid időre börtönbe is került, de a császár személyesen intézkedett, hogy bocsássák szabadon.¹⁷¹ Később arra a belátásra jutott, hogy a császár mégsem lehet Antikrisztus, és Rómába utazott, azzal a gondolattal, hogy az Avignonból visszatérő V. Orbánt meggyőzi arról, reformálja meg az Egyházat. Míg a pápa érkezésére várt, Rómában is prédikált az Antikrisztus megtestesüléséről, amely szerinte már bekövetkezett. Ekkor az Inkvizíció letartóztatta, és kérésükre a börtönben vette papírra az Antikrisztusról szóló gondolatait: *Prophetia et revelatio de Antichristo*. Innen barátai, köztük Konrad Waldhauser közbenjárására kiszabadult, sőt

¹⁶⁶ Kadlec, Jaroslav: Jan Milíč z Kroměříže. In *Bohemia Sancta. Životopisy českých světců a přátel Božích*. Praha, 1989. 183–184.

¹⁶⁷ Cermanová, Pavlína: Gog and Magog: Using Concept of Apocalyptic Enemies in the Hussite era. In Brandes, Wolfram – Schmieder, Felicitas – Voß, Rebekka szerk.: *Peoples of the Apocalypse: Eschatological Beliefs and Political Scenarios*. Berlin–Boston, De Gruyter, 2016 (Millennium-Studien, 63.), 246.

¹⁶⁸ Kadlec: Jan Milíč z Kroměříže... i. m. 185.

¹⁶⁹ Uo. 186.

¹⁷⁰ IV. Károlyt az Antikrisztus szolgájaként mutatja be a 14. század közepe táján Svájcban, talán Zürichben keletkezett német nyelvű drámajáték is, mely 15. századi átírásban maradt fenn. Bažil, Martin: Karel IV. jako služebník Antikristův? Obraz císaře v pozdně středověké masopustní hře Des entkrist vasnacht. In Benešová, Klára – Kubínová, Kateřina – Čermák, Václav – Soukup, Daniel szerk.: *Karel IV. a Emauzy*. Praha, 2017. 283–297.

¹⁷¹ Kadlec: Jan Milíč z Kroměříže... i. m. 186–187.; Herold, Vilém – Mráz, Milan: Jan Milíč z Kroměříže – Autor tří řečí synodních. In Iohannis Milicii de Cresmir: *Tres sermones synodales*. Praha, 1974. 11.

az időközben Rómába érkező pápa is fogadta, aki azt tanácsolta neki, hogy az Antikrisztust szimbolikusan értelmezze, ne konkrét személyként, és a továbbiakban így harcoljon ellene.¹⁷²

Ezután visszatért Prágába, ahol latin, német és cseh nyelven is prédikált, szigorú aszkéta-életet élt, és az evangéliumi szegénységhez való visszatérést és az Egyház erkölcsi megújulását sürgette. Az újrakezdéshez segítséget is adott, például Jeruzsálem néven menedékházat alapított megtérni vágyó prostituáltaknak. 1373-ban megvádolták, hogy eretnek tanokat tanít a szentáldozással kapcsolatban. Avignonba ment, hogy védekezzen, ahol sikeresen megvédte tanítását, ám mielőtt hivatalosan lezárhatták volna a perét, meghalt.¹⁷³

Milíč és tanítványai példáján látható, hogy az Antikrisztus megtestesülésének, majd bukásának és a végítéletnek közeli várása élénken jelen volt a cseh teológiai gondolkodásban Husz János fellépése és a huszita tanok térnyerése előtt is. Pavlína Cermanová kutatásai-ból tudjuk, hogy a 15. század elejére a prágai egyetemi könyvtárban rendelkezésre álltak a nyugati irodalom legfontosabb teológiai művei (Roger Bacon, Petrus Comestor, Vincent Beauvais), amelyek már írtak Góg és Magóg népéről, valamint a korszak népszerű utazóinak (Marco Polo, Mandeville) útleírásai. A két utazó írásainak és Comestor *Compendium theologicæ veritatis* és *Historia scholastica* című műveinek még a huszita háborúk előtt elkészültek cseh fordításai.¹⁷⁴

A cseh reformációra nagy hatást gyakorló John Wycliff – akinek műveit maga Husz János szerezte be az egyetemi könyvtár számára – a pápaságban látta az Antikrisztust, de nem az egyházi tanok, hanem Krisztus tanításával ellenkező életvitelük miatt.¹⁷⁵

Ugyanígy látta ezt a kérdést Husz János is. Egyik prédikációjában kijelentette, hogy egyrészt minden Antikrisztusnak tekinthető, aki vagy ami ellensége Krisztusnak és az evangéliumnak,¹⁷⁶ másrészt valóban meg fog testesülni a gonoszság, vagyis megjelenik egy test szerinti Antikrisztus. Elutasította a hagyományt, miszerint Dán törzsből fog származni, mivel ennek nincs bibliai alapja.¹⁷⁷ Véleménye szerint az Antikrisztus a papok közül fog kikerülni, ahogy Lucifer is az Isten körül álló angyalok egyike volt, vagy Júdás Jézus egyik

¹⁷² Kadlec: Jan Milíč z Kroměříže... i. m. 187.; Herold–Mráz: Jan Milíč z Kroměříže... i. m. 12.

¹⁷³ Kadlec: Jan Milíč z Kroměříže... i. m. 187–191.

¹⁷⁴ Cermanová: Gog and Magog... i. m. 245.

¹⁷⁵ Őze: *Apokaliptikus időszemlélet*... 2016. i. m. 114. 281. jegyzet.

¹⁷⁶ Hus, Jan: *Kazanij dwoge o Antikrystu a Sselmie, ktera boguge proti Swatym nynij w rzecz czieskau przelozieno od knieze Wiktorina Anxigina Skuteczkeho niekdy kazatele Ewangelium Krystowa na Horach Kutnach*... Tlacziemo w Magdeburcze, 1554. Knihopis 3255. A₈a. Husz más művében is megjelenik ez a gondolat, így például a *Diliges Dominus Deum* prédikációban, lásd Lukšová, Zuzana: *Synodální kázání Jana Husa Diliges Dominum Deum*. Doktori disszertáció. Masarykova univerzita Filozofická fakulta Ústav klasických studií Latinská medievistika – Friedrich-Alexander Universität Erlangen-Nürnberg Philosophische Fakultät und Fachbereich Theologie Institut für Alte Sprachen – Lateinische Philologie des Mittelalters und der Neuzeit. Brno–Erlagen, 2017. 11. Ugyanezt a gondolatot fogalmazza meg Szent Ágoston a *De civitate Dei* című művében. Őze: *Apokaliptikus időszemlélet*... 2016. i. m. 111.

¹⁷⁷ Hus: *Kazanij dwoge o Antikrystu*... i. m. A₈a.

apostola.¹⁷⁸ Később egyértelműen kimondta, hogy a pápa Antikrisztus,¹⁷⁹ de a prédikáció szövegéből kiderül, hogy Husz Wycliffet követve életvitelük és nem tanításuk miatt tartotta Antikrisztusnak a pápákat.

Husz szerint az Antikrisztust négy tulajdonságról lehet majd felismerni: 1. hazug lesz, egymásnak ellentmondó dolgokat állít; 2. gazdag és nagy hatalmú lesz, nem követi az evangéliumi szegénységet; 3. Isten szavához, a Szentírásához kiegészítéseket fűz; 4. nem egyszerű, tiszta szívű, hanem agyafúrt kétszínű emberekkel veszi magát körül.¹⁸⁰

A 16. század folyamán Husz Jánosnak számos műve jelent meg nyomtatásban. A század első felében még Csehországban,¹⁸¹ később már csak német területeken. 1554-ben Magdeburgban megjelentek Husz Jánosnak az Antikrisztusról szóló rövid írásai, prédikációi cseh nyelven,¹⁸² köztük a fent idézett szentbeszéd is. A kötet szerkesztője és az előszó írója, Viktorin Anxigin Skutecký a nyugati reformáció tanainak fényében értelmezte Husz művét. Bevezetőjében Krisztus tanításával ellenkező tévelygésnek nevezte az egy szín alatti áldozást, a szentek tiszteletét, a halottakért mondott imákat és az egyházi dekrétumokat.¹⁸³ (Husz ezzel szemben nem ellenezte az ezekkel kapcsolatos katolikus tanokat.) Figyelmeztetett, hogy a hamis molnárok konkolyt kevernek a búza közé, vagyis akikre Isten szavának őrzését bízta, azok hamisítják meg azt.¹⁸⁴ Az Antikrisztus követőin itt egyértelműen a katolikusokat értette, vagyis (Husszal ellentétben) nem a klérus életvitele, hanem az Egyház tanítása a legfőbb vádpont. Kettős természetéről itt még nincs szó.

Luther Márton is az Antikrisztust látta a pápaságban, de ő már az intézményt támadta, nem csupán az egyes pápák életvitelét. Szent Pál második Tesszaloniki leveléből¹⁸⁵ kiindulva nevezte a pápaságot Antikrisztusnak, mivel birtokolja a legfőbb hatalmat az Egyházon belül. Melanchthon már a tanítást, vagyis a pápai dogmákat és az egész intézményt is Antikrisztusnak tartotta.¹⁸⁶ A „két Róma”, vagyis Róma és Konstantinápoly szembeállítása is megjelenik nála. Melanchthon szerint az Antikrisztus Keletet és Nyugatot is fenyegeti. A keleti egyházat és annak központját már elfoglalta, a nyugatit kívülről és belülről is támadja. Itt Dániel könyvéből való jövendölésre hivatkozott, amikor Nebukadnezár király szoborként látta maga előtt az elkövetkezendő világbirodalmakat.¹⁸⁷ A negyedik birodal-

¹⁷⁸ Uo. A₈b.

¹⁷⁹ Uo. B₃b.

¹⁸⁰ Hus: *Kazanij dwoje o Antikrystu...* i. m. B₂a.

¹⁸¹ Lásd *Knihopis* 3254; 3256–3266; 17735–17741.

¹⁸² *Knihopis* 3255.

¹⁸³ Hus: *Kazanij dwoje o Antikrystu...* i. m. A₃b.

¹⁸⁴ Uo. A₄b.

¹⁸⁵ 2Tessz 2,3–4. „Senki semmiféle módon ne vezessen félre titeket. Mert az Úr napját megelőzi a hittől való elszakadás, amikor megjelenik a törvénytíró, a kárhozat fia. Ez majd ellene támad, és fölébe emeli magát mindennek, amit istennek vagy szentnek mondanak, úgyhogy beül az Isten templomába is, azt állítva magáról, hogy ő Isten.”

¹⁸⁶ Óze: *Apokaliptikus időszemlélet...* 2016. i. m. 114–117.

¹⁸⁷ „Neked, ó, király, látomásod volt: egy nagy szobrot láttál. A szobor hatalmas és roppant fényes volt. Előtted állt, és rettenetes volt ránézni is. Ennek a szobornak a feje színaranyból volt, a melle és a karjai ezüzből, a hasa és az oldala rézből, a lábszárai vasból, lábai pedig részben vasból, részben cserépből voltak. Miközben nézted, lezuhant egy kő anélkül, hogy valaki hozzányúlt volna, ledöntötte a szobrot vas- és cseréplábaikról, és darabokra zúzta az egészet. Összetört a vas, a cserép, a réz, az ezüst és az arany, és olyan lett az egész, mint nyári szérún a pelyva, amelyet elvisz a szél, és nyomát sem lehet találni. Az a kő pedig, amely ledöntötte

lom itt a látomás szerint vasból és cserépből áll, vagyis egyszerre lesz kemény és törékeny. Melanchthon és követői számára ez a kép tetítette elő a birodalom kettős természetét, vagyis ez volt a magyarázat a két központra, Rómára és Konstantinápolyra.¹⁸⁸

1565-ben Nürnbergben jelent meg cseh nyelven ismeretlen szerző műveként az a rövid értekezés, amely a huszita és a nyugati reformációs hagyományokat egyesítve igyekezett bizonyítani, az Antikrisztus kettős voltát, amely a pápaság és Mohamed: *Obaudwauch Antykrystůw, Konstantynopolitanského a Ržjmského, totiž Machométa a Papeže gednohlané a gednostegné Včenij...* [A két Antikrisztusnak, a Konstantinápolyinak és a Rómainak, vagyis Mohamednek és a pápának egybehangzó és egyforma tanításáról...].¹⁸⁹ Névtelen szerzője a bevezetőben Jézus jövendölésére hivatkozva így mutatja be az Antikrisztus kettős természetét:

„Szent János evangéliumának ötödik fejezetében Krisztus Urunk a hamis tanítókról jövendöl, akiknek majd utána a világban jobban megy a sora, és több tanítványa és követője lesz, mint neki volt, és mondja: »Én az Atyám nevében jöttem, mégsem fogadtatok be; ha más a maga nevében jön, azt befogadjátok.«¹⁹⁰ Krisztusnak eme próféciáját Mohamed Koránjában magára vonatkoztatja, de más szavakkal, azt állítva, hogy Krisztus róla próféta, és megjövendölte, hogy utána egy másik jön, aki Mohamed lesz, akit nektek el kell fogadnotok. Így beszél ez a hamis ember, akinek szinte minden tette és megnyilatkozása színtiszta hazugság, és hamisságot gyűjt magához, annyi igazság van szavaiban, hogy Krisztus róla jövendölt, de Krisztus szavát megváltoztatja, így cselekszik hazug szájának és hamis szívének szokása szerint.

a szobrot, nagy hegygé változott, és elfoglalta az egész földet. Ez az álom, és a magyarázatát is elmondjuk a királynak. Ő, király, királyok királya, akinek a menny Istene királyságot, hatalmat, erőt és méltóságot adott, kezébe adta az embereket, a mezei vadakat és az égi madarakat, bárhol laknak is, és mindezeknek uralkodójává tett: te vagy az aranyfej! De utánad egy másik királyság támad, alacsonyabb rendű a tiednél. Azután pedig egy harmadik királyság, rézből való, amely uralkodni fog az egész földön. A negyedik királyság erős lesz, mint a vas. Mert ahogyan a vas összetör és szétzúz mindent, úgy fogja pörölyként összetörni és szétzúzni amazokat. Azt is láttad, hogy a lábak és az ujjak részben cserépből, részben vasból vannak. Az a királyság ugyanis megosztott lesz, de marad benne valami a vas keménységéből, ahogyan láttad, hogy a vas keveredett az agyagcseréppel. Lábuji részben vasból, részben cserépből voltak; eszerint a királyság részben erős, részben törékeny lesz. Vasat láttál agyagcseréppel keveredve. Azok ugyanis házasság révén keverednek, de nem egyesülnek egymással, ahogyan a vas sem egyesül a cseréppel. Ezeknek a királyoknak az idejében támaszt majd a menny Istene egy királyságot, amely nem semmisül meg soha, és a királyi uralom más népre nem száll át. Összetöri mindezeket a királyságokat, és véget vet nekik, maga pedig fennmarad mindörökké. Ezért láttad, hogy a hegyről egy kő zuhant le anélkül, hogy valaki hozzányúlt volna, és összetörte a vasat, a rezet, a cserepet, az ezüstöt és az aranyat. A nagy Isten tudtára adta a királynak, hogy mi történik majd ezután. Igazat mond ez az álom, és bizonyos a magyarázata.” Dán 2,31–45.

¹⁸⁸ Őze: *Apokaliptikus időszemlélet...* 2016. i. m. 185–187. A „kettős Antikrisztus” tana a magyarországi reformátorok tanításában is megjelenik. Lásd Őze: *„Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”...* i. m. 88–90.; Őze Sándor – Dobrovits Mihály: *Ottoman rule in Hungary and the knowledge of Islam during the second half of the sixteenth century and the first three decades of the seventeenth century*. Leipzig–Budapest, 2020. 58–59.

¹⁸⁹ *Obaudwauch Antykrystůw, Konstantynopolitanského a Ržjmského, totiž Machométa a Papeže gednohlané a gednostegné Včenij, Wijra, Religio a Náboženstwij proti Krystu Synu Boha žiwého*. Wytlačeno w Slawném a Ržjžském Městě Normberce [Nürnberg], 1565. Knihopis 16358.

¹⁹⁰ Jn 5,43.

De ami a jövődölést illeti, valóban Mohamedre vonatkozik, róla és senki másról nem mondatott, mégpedig oly módon, hogy testvérbátyját, aki ugyanabban a királyságban és uradalomban ül vele, a római Szentatyát is magában foglalja, és Krisztus urunk eme próféciájában ugyanazt a tettet és örökséget hozzák létre, és bizony jól csinálják. Bár Krisztus urunk nem kettőről, hanem csak egyről beszél, aki majd az ő nevében fog eljönni, de ez a jövődölés mindkettőre vonatkozik, és ugyanannyi igazság van egyikben is, mint a másikban.

Mindenekelőtt ebből az okból, hogy mindkettő egy királyságban, nevezetesen a Rómaiban ül és uralkodik. Ugyanúgy, ahogy a Római Birodalomban általában két régens, eleinte két konzul, később két császár volt, ezek közül az egyik Konstantinápolyban, a másik Rómában tartotta udvarát, de csak egy Római Birodalom¹⁹¹ volt, amelyet két úr kormányzott. Így mindketten a Római Birodalomban, mindketten a császári trónon ülnek, keleten is és napnyugaton is, mindketten Antikrisztusok, Mohamed is és a pápa is, ez mindkettőre vonatkozik, ezen testvériesen osztoznak, az egyik Konstantinápolyban, a másik Rómában székel.”¹⁹² (Kovács Eszter fordítása)

A szerző célja volt, hogy bizonyítsa, valóban Mohamed és a pápa közösen alkotják az Antikrisztust. Mohamed alatt időnként valóban Mohamedet értette, mint például az első fejezetben, amelyben Mohamed életútját mutatta be, gyermekkorát, házasságát, felemelkedését, vallási és politikai vezetővé válását.¹⁹³ Más fejezetekben azonban a muszlim vallást, megint máshol a török népet takarja a „Mohamed” címszó. Mellette szerepeltette a pápa „életrajzát”. Ez címe ellenére nem egy bizonyos pápa életrajza, hanem a pápaság kialakulásának és a primátussal kapcsolatos dogmák elfogadásának története. A „pápa” szó tehát itt valójában a „pápaságra” vonatkozik.¹⁹⁴ Ezt követi Jézus „királyságának” története, amelynek lényege, hogy Jézus dicsősége és uralma öröktől való, és soha el nem múlik, míg Mohamed és a pápaság is alacsony sorból emelkedett fel, és uralmának is vége lesz, a szerző szerint az utolsó napon, amikor tüzes tóba¹⁹⁵ vetik őket.¹⁹⁶ Itt ugyanarra az idézetre épített, mint Luther, aki a második Tesszaloniki levél alapján nevezte a pápát Antikrisztusnak.¹⁹⁷ A mű felépítése a továbbiakban is ezt a sémát követi, különféle kérdésekben hasonlította össze a muszlim és a katolikus álláspontot, majd az evangéliumból igyekszik bizonyítani, hogy mindez ellentétes Jézus tanításával.

¹⁹¹ „Království římské”.

¹⁹² *Obaudwauch Antykrystůw...* i. m. A₂a–A₂b.

¹⁹³ *Obaudwauch Antykrystůw...* i. m. B₂a–B₂b.

¹⁹⁴ Uo. B₂b–B₃b.

¹⁹⁵ „Az ördög pedig, aki megtévesztette őket, a tüzes és kénes tóba vettetett, ahol a fenevad és a hamis próféta is van, és gyöttrődnek éjjel és nappal örökkön-örökké.” Jel 20,10.

¹⁹⁶ *Obaudwauch Antykrystůw...* i. m. B₃b–B₄a.

¹⁹⁷ Uo. M₂a.

A következő érveket hozta fel:

Mohamed/törökök	Pápaság	Jövendölés az Antikrisztusra	Krisztus
Erőszakkal terjeszti a hitét, a török papok a szószékről a hitetlenek elleni háborúra buzdítanak. ¹⁹⁸	Erőszak nélkül, pusztán fortélylallyal, csalással és hazugsággal erősödött meg és szerzett hatalmat. ¹⁹⁹	Gyilkos és hazug lesz. ²⁰⁰ Kettős természet: erőszakosság (török) és csalás (pápaság). ²⁰¹	Szenvedése volt a legnagyobb fegyvere, mert ezzel végleges győzelmet aratott a Gonosz felett. ²⁰²
A keresztényeket és más vallásúakat megölik, vagy hitük elhagyására kényszerítik, de közben tagadják, hogy ezt tennék. ²⁰³	Világi hatalmat gyakorol, a királyok királyaként viselkedik. ²⁰⁴	Mindketten mind a két kardot, a világi és a lelki hatalom kardját is birtokolni akarják.	Nem törekedett sem hatalomra, sem vagyont nem gyűjtött, de majd az utolsó napon magához veszi mind a két kardot, és lesújt az Antikrisztusra. ²⁰⁵
Azt állítja, hogy Isten először Mózes által küldött törvényt, majd Dávid által, Krisztus által, és mindezt Mohamedben teljesítette be, ezért az üdvözülhet, aki rá hallgat. ²⁰⁶	Olyan dolgokat is beemel az Egyház tanításába, amelyek nincsenek az Evangéliumokban, a hagyományokra hivatkozva. Ezeket kötelező hittételekké teszi. ²⁰⁷	Maguktól alkotnak új törvényeket, hittételeket, amelyeket kötelezővé tesznek, és elfogadásukat az üdvösség feltételének mondják. ²⁰⁸	Nem tanított mást, nem hozott más törvényt, mint amit Isten a világ kezdete óta elrendelt. Ő mindent elmondott, ami az üdvösséghez szükséges, így ami nincs az Evangéliumban, az nem lehet kötelező hittétel. ²⁰⁹
Dicséri az ószövetségi atyákat, a zsoltárokat és Jézust is, de tanítása ellentmond nekik, és tetteivel káromolja őket. ²¹⁰	Dicséri az Evangéliumot, a misén olvassák, éneklük, de a tisztelet kimerül külsőségekben. (Például megcsókolják a könyvet, meghajolnak előtte, stb.) Valójában a zsinati tanításokat többre becsüli. ²¹¹	A Bibliát csak színleg fogadják el.	Valóban az ószövetségi atyák tanításával összhangban élt és tanított. ²¹²

¹⁹⁸ Uo. B₁b.

¹⁹⁹ Uo. B₄b–C₁a.

²⁰⁰ „Ti atyátoktól, az ördögtől valók vagytok, és atyátok kívánságait akarjátok teljesíteni. Embergyilkos volt kezdetűl fogva, és nem állt meg az igazságban, mert nincs benne igazság. Amikor a hazugságot szólja, a magáéból szól, mert hazug, és a hazugság atyja.” Jn 8,44.

²⁰¹ *Obaudwauch Antykrystűw...* i. m. C₁a.

²⁰² Uo. C₁a–C₁b.

²⁰³ Uo. C₂a.

²⁰⁴ Uo. C₂b–C₃a.

²⁰⁵ *Obaudwauch Antykrystűw...* i. m. C₃a–C₄a.

²⁰⁶ Uo. C₄b.

²⁰⁷ Uo. C₄b–D₁b.

²⁰⁸ Uo. D₁b.

²⁰⁹ Uo. D₁b–D₂b.

²¹⁰ Uo. D₂b–D₃a.

²¹¹ Uo. D₃a–D₄a.

²¹² Uo. D₄a–D₄b.

Mohamed/törökök	Pápaság	Jövedülés az Antikrisztusra	Krisztus
Nem ad lehetőséget a hittételek megvitatására. ²¹³	Tévedhetetlennek mondja magát, és a határozatait nem lehet kétségbe vonni. ²¹⁴	Elutasítja a vitát, és engedelmességet vár.	Mindig nyíltan tanított a zsinagógában, válaszolt a kérdésekre, vitatkozott a tanítókkal és előljárókkal. Az ősegyházban is hagyománya volt a hitről való beszélgetéseknek, vitáknak, ezekben laikusok is részt vehettek. ²¹⁵
Mohamed tanítása szerint Jézus túl nehéz feladatot adott tanításával (pl. felebaráti szeretet, Mt 5,17–47) ezeken ő könnyített az új törvénnyel. Ezzel lehetőséget adott az erkölcsi szabadosságra. Ugyanakkor bevezetett sok felesleges szertartást, pl. rituális tisztálkodás, leborulások ima közben stb. A vallásosságuk így ezekben merül ki. ²¹⁶	A tanítás lényege helyett a szertartásokra helyezi a hangsúlyt. ²¹⁷	Külsőségekben mutatkozik meg vallásossága.	Nem talált ki új szokásokat, szertartásokat, hanem tanítása szerint a lelki megigazulás az üdvösség feltétele. ²¹⁸
A zsidók és keresztény szekták tanításából rakta össze a saját vallását, a zsidóktól szokásaikat is átvette (körülmételezés). ²¹⁹	Az Ószövetség szertartásait átvette és beépítette a liturgiába. ²²⁰	Külsőségekben követik az Ószövetséget.	Nem kötelezte a követőit az Ószövetség szertartásaira (Mt 15,1–11). ²²¹
Számos új szokást vezetett be, pl. rituális tisztálkodás, énekek, mozdulatok, bizonyos ételektől és italoktól való tartózkodás. ²²²	A hagyományokhoz ragaszkodik, de közben szemet huny a bűnök felett. ²²³	Külsőségekhez ragaszkodnak, és közben súlyos bűnökkel nem foglalkoznak (paráznaság, rablás, káromlás). ²²⁴	Az erényes élet és a felebaráti szeretet fontosabb a hagyományoknál (Mt 15,1–11). ²²⁵
Nem támaszt magas erkölcsi követelményeket követői elé. ²²⁶	Elnézi az erkölcsi lazaságot a saját környezetében is. ²²⁷	Támogatja az erkölcstelenséget.	Amint János megkeresztelte, az első szavával bűnbánatra szólította követőit. ²²⁸

²¹³ Uo. E₁b.

²¹⁴ Uo. E₁b–E₃a.

²¹⁵ Uo. E₃a–E₃b.

²¹⁶ Uo. E₃b–E₄b.

²¹⁷ Uo. E₄b.

²¹⁸ Uo. E₄b–F₁a.

²¹⁹ Uo. F₁a–F₁b.

²²⁰ Uo. F₁b–F₂a.

²²¹ Uo. F₂a–F₂b.

²²² Uo. F₂b.

²²³ Uo. F₃a.

²²⁴ Uo. F₃b.

²²⁵ Uo. F₃a–F₃b.

²²⁶ Uo. F₃b.

²²⁷ Uo. F₄a.

²²⁸ Uo. F₄b–G₁a.

Mohamed/törökök	Pápaság	Jövendölés az Antikrisztusra	Krisztus
Megengedi a többnejűséget, hogy követői háborúkban rabszolganőket szerezzenek ágyasul, és engedélyezi, hogy a férfi elküldje feleségét. ²²⁹	A szüzesség állapotát magasabb rendűnek mondja a házasságnál, ő maga mégis paráznaságban él, a környezetével együtt. Az apácakolostorok valójában titkos háremek. ²³⁰	Rendezetlen testiség a tiszta házasság helyett.	A szüzesség állapota is választható, de csak kevesen vannak erre meghívva. Helyette a tiszta házasságra hív. ²³¹
Ama legnagyobb természetellenes bűnt is elnézi. ²³² [A szerző azt közli, hogy leírni is szégyelli, hogy mi ez a bűn. A szövegből arra lehet következtetni, hogy a homoszexualitás.]	A pápai udvarban is jelen van ez a legnagyobb bűn. ²³³	Szemet huny a természet ellen való bűn felett.	Mindig férfi és nő házastársi kapcsolatáról beszél. ²³⁴
Isten küldöttének mondja magát. ²³⁵	A „Tu es Petrus” helyre hivatkozva igazolja hatalmát és elsőségét (Mt 16,18). ²³⁶	Isten nevével igazolják hatalmukat és tetteiket.	Nemcsak állította, hogy Isten küldte, hanem bizonyította is csodáival. ²³⁷
Azt állítja, hogy aki nyíltan megvallja, hogy egy az Isten, az üdvözülni fog. ²³⁸	Azt állítja, hogy imádságért, zárandokútért vagy pénzért ki lehet váltani a lelkeket a Tisztítóútból. ²³⁹	Azt akarja elhíttetni, hogy az üdvösség megvehető.	Azt mondta: „Nem mindenki megy be a mennyek országába, aki ezt mondja nekem: Uram, Uram, hanem csak az, aki cselekszi az én mennyei Atyám akaratát” (Mt 7,21). A farizeusként gondolkodók és viselkedők nem üdvözülnének. ²⁴⁰
Azt jövendöli, hogy követői 73 szektára fognak oszlani, de ebből csak egy üdvözülni fog. Azt azonban nem mondja meg, hogy melyik lesz az az egy, hanem bizonytalanságban tartja követőit ezzel kapcsolatban. ²⁴¹	Még több társaságot alapított (szerzetesrendek, káptalanok stb.), és egyiket sem biztosította az üdvösség felől, sőt bűnös voltukkal riogatja őket. ²⁴²	Megosztottság jellemzi az egység helyett.	Azt akarja, hogy félelem nélkül, boldogan éljünk (Mt 11). ²⁴³

²²⁹ Uo. G₁a.

²³⁰ Uo. G₁a–G₂a.

²³¹ Uo. G₂b.

²³² Uo. G₃a.

²³³ Uo. G₃a.

²³⁴ Uo. G₃a–G₃b.

²³⁵ Uo. G₃b.

²³⁶ Uo. G₄a. „Te Péter vagy, és én ezen a kősziklán építem majd fel egyházamat, és a pokol kapui sem fognak diadalmaskodni rajta.” Mt 16,18.

²³⁷ Uo. G₄b.

²³⁸ Uo. H₁a.

²³⁹ Uo. H₂b.

²⁴⁰ Uo. H₂b.

²⁴¹ Uo. H₃a.

²⁴² Uo. H₃b.

²⁴³ Uo. H₄b.

Mohamed/törökök	Pápaság	Jövedülés az Antikrisztusra	Krisztus
Azt tanítja, hogy előbb mindenki a Pokolra jut, a választottak innen mennek a Mennybe, ahol evés, ivás és szép nők várják őket. ²⁴⁴	Azt tanítja, hogy mindenki a Tisztítótűzön át jut el az üdvösségre. ²⁴⁵	Az üdvösség állapotát megelőzi a tisztulás állapota.	Nem beszélt soha Tisztítótűzről, ellenben a jobb latoknak azonnali üdvösséget ígért, és a Jn 5,24-ben ²⁴⁶ azt mondja, a választottak nem mennek ítéletre. ²⁴⁷
Mekkai zárándoklat. ²⁴⁸	Szentévek alkalmával római zárándoklat és egyéb zárándoklatok. ²⁴⁹	Zárándoklatok.	Ahol Krisztust keresik, ott a kegyelem, nem kell máshová menni érte (Mt 24; Jn 10). ²⁵⁰
Szigorú szerzetesi törvényeket hoz, de ő maga nem tartja be. ²⁵¹	Jó módban él. ²⁵²	Kényelemben él, elkülönülve a világtól.	Engedelmeskedett szüleinek, az egyszerű emberek közt élt, ő maga is dolgozott mint ács. ²⁵³
A Koránt csak arabul lehet olvasni. ²⁵⁴	Liturgiában a latinhoz ragaszkodik. ²⁵⁵	Idegen nyelvet használ, amit az egyszerű emberek nem értenek.	Apostoloknak a nyelvek adományát adta, hogy minden néphez az anyanyelvén szólhassanak. ²⁵⁶
Azt állítja, hogy valójában nem Jézust, hanem egy hozzá hasonló embert feszítettek keresztre, akit Isten elragadott a sírból és a Paradicsomba emelt. Ítéletnap előtt Jézus újra el fog jönni, hogy megölje az Antikrisztust (!). ²⁵⁷	Azt tanítja, hogy Jézus kereszthalálával csak az áteredő bünt vette el, a személyes bűnökért mindenkinek magának kell vezekelnie, és tetteivel elnyerni Isten kegyelmét. ²⁵⁸	Hamisan tanítanak a kereszthalálról.	Jézus valóban meghalt a kereszten, és ezzel minden bünt eltörölt. ²⁵⁹

²⁴⁴ Uo. I.₁b.

²⁴⁵ Uo. I.₁b.

²⁴⁶ „Bizony, bizony, mondom nektek: aki hallja az én ígémet, és hisz abban, aki elküldött engem, annak örök élete van, sőt ítéletre sem megy, hanem átment a halálból az életbe.”

²⁴⁷ *Obadwauch Antykrystůw...* i. m. I.₁b–I.₂a.

²⁴⁸ Uo. I.₂a.

²⁴⁹ Uo. I.₂a.

²⁵⁰ Uo. I.₂b.

²⁵¹ Uo. I.₂a.

²⁵² Uo. I.₃a.

²⁵³ Uo. I.₃a.

²⁵⁴ Uo. I.₃b.

²⁵⁵ Uo. I.₃b.

²⁵⁶ Uo. I.₃b.

²⁵⁷ Uo. I.₄a.

²⁵⁸ Uo. I.₄a.

²⁵⁹ Uo. I.₄b.

Mohamed/törökök	Pápaság	Jövedülés az Antikrisztusra	Krisztus
Azt állítja, hogy ők is Sárától származnak, és nem Ágártól [Hágár]. Ábrahám és Sára háza fölé templomot építettek Mekkában. ²⁶⁰	<i>Successio ministeriire</i> hivatkozva Szent Péter és Szent Pál utódának tekinti magát, Rómában felépítette az Angyalvárat arra a helyre, ahol állítólag Péter és Pál prédikáltak, pedig valójában Péter soha nem járt Rómában, csak Pál. ²⁶¹	Üres címekkel büszkélkedik. ²⁶²	Jézus előbb volt, mint Ábrahám (Jn 8,48–59).
Rituális tisztálkodási előírások. ²⁶³	Szenteltvízhintés. ²⁶⁴	Hiábavaló tisztulási szertartások.	Igaz bünbánat útján lehet csak megtisztulni. ²⁶⁵
Olyan könyvet írt, amely tizenkétezer szóból áll, de ebből csak háromezer igaz. Nem árulta el, melyik három ezer az igaz, bizonytalanságban hagyva követőit. ²⁶⁶	A Bibliát félredobva bullákra és dekrétumokra építi tanítását, amelyekben még három ezer igaz szó sincs. ²⁶⁷	Változó igazságtartalmú a tanítása.	Tanítása örök érvényű. „Az ég és a föld elmúlik, de az én beszédeim nem múlnak el” (Mt 24,35). ²⁶⁸
Széthúzás van a követői között, mert mindenki másként értelmezi a Koránt. ²⁶⁹	Sok az egymással ellentétes teológiai vélemény a katolikus egyházon belül. Tomisták és Scotisták stb. ²⁷⁰	Széthúzás van tanításában egység helyett.	Jézus azt akarja, hogy tanítványai egy szív, egy lélek legyenek (Jn 17). ²⁷¹
Tanításuk szerint Jézus a Mennyben Mohamed lábainál ül, de azt nem tudják bizonyítani, hogy Mohamed a Mennyben van. ²⁷²	Magát felmagasztalja, minden ember és az egyetemes zsinat fölé emeli, tévedhetetlennek mondja magát. ²⁷³	Felmagasztalja magát.	Hatalmát feltámadásával bizonyította, kezdettől fogva minden hatalom neki adatott. ²⁷⁴
A Paradicsomról azt tartja, hogy ott lakomák, finom italok és szép nők várják az üdvözülteket. ²⁷⁵	Már itt a földön úgy él, mint ahogy Mohamed a Paradicsomot elképzelte. ²⁷⁶	A testi örömeket tekinti a legnagyobb boldogságnak.	Örök boldogságot ígér, de nem mondja meg pontosan, mit fog ez jelenteni. Tábor hegyén, Jézus színeváltozásakor a három kiválasztott tanítvány nyерhetett ebbe bepillantást. ²⁷⁷

²⁶⁰ Uo. I₄b–K₁a.

²⁶¹ Uo. K₁a.

²⁶² Uo. K₁b.

²⁶³ Uo. K₂a.

²⁶⁴ Uo. K₂a.

²⁶⁵ Uo. K₂b.

²⁶⁶ Uo. K₃a.

²⁶⁷ Uo. K₃a.

²⁶⁸ Uo. K₃b.

²⁶⁹ Uo. K₃b.

²⁷⁰ Uo. K₃b.

²⁷¹ Uo. K₄a.

²⁷² Uo. K₄b.

²⁷³ Uo. K₄b–L₁a.

²⁷⁴ Uo. L₁a.

²⁷⁵ Uo. L₁b.

²⁷⁶ Uo. L₂a.

²⁷⁷ Uo. L₂a–L₂b.

A szerző nem nevezi meg magát, és a szövegből is csak annyi derül ki róla, hogy evangélikus.²⁷⁸ A muszlim és a katolikus vallásról egyaránt felületes ismeretei vannak, valójában a közhelyszerűen visszatérő vádak ismételtgeti (pl. hatalomvágy, bálványimádás stb.).

A nyomtatvány cseh nyelvtől eltekintve a cseh hagyományokhoz való ragaszkodás kevéssé érződik benne. Husz Antikrisztus-elképzelései megjelennek a műben, de rá való hivatkozás nélkül. Mindössze egy alkalommal említi Husz Jánost, amikor arról ír, hogy a katolikus egyház vezetői annyira eltávolodtak a Szentírástól, hogy amikor Huszt a Konstanzi Zsinaton elítélték, alig találtak egy Bibliát, ami alapján az ellene felhozott vádak is igazolhatták.²⁷⁹ A szöveg jellegéből adódóan inkább Luther Antikrisztus-elképzeléseire épül, és a nyugati, német reformációs hagyományokat követi.

KATOLIKUS VÁLASZ A PROTESTÁNS ANTIKRISZTUS-ELMÉLETEKRE

Hamarosan megjelent egy katolikus válasz is cseh nyelven a protestáns Antikrisztus-elméletekre, amelyek ekkor már feltehetően az egész országban elterjedtek. A legátfogóbb cseh nyelvű összegzés Georgius Scherer (1540–1605) jezsuita nevéhez fűződik, aki a kor szak elismert prédikátora, egy időben az uralkodó udvari papja volt.²⁸⁰ Pázmány Péter is emlegeti *Hodegus*ában egy különös eset kapcsán:

„Augustá-ban egy Rulichius-nevű Predátor, vagy Predikátor, lelki-isméreti-ellen azt meré írnyia, hogy nem régen Bétsben, Pater Georgius Scherer egy szegény embert meg-tsalt: holtá tétette magát velle, kit Scherer fel-akart támasztani: de Isten ítéletiből valóban meg-holt a' kép-mutató ember. Inában lének itt-is a' Hazugságnak: és nyilván bizonyították, hogy soha Bétsben ezt hírrrel sem hallották, hanem a Hazugság mű-he-lyében újonnan koholták a Prédikátorok.”²⁸¹

Scherer tiroli származású volt, valószínűleg nem tudott csehül, ismertsége miatt azonban számos művéből készült cseh fordítás, és polemikus művei jelentősen befolyásolták a cseh hitvitázó irodalom kialakulását.²⁸²

A protestáns Antikrisztus-elméletek kapcsán Scherer két tézist kívánt bizonyítani:

1. A pápa nem az Antikrisztus; 2. Luther nem a megígért próféta, aki az Antikrisztus ellen prédikál majd.²⁸³ Hét prédikációt írt a témában cseh nyelven, és együtt jelentette meg *Správa gista o Antykrystu, kdy a odkud přijíti má, a že papež říjmský Antykrystem nenij a*

²⁷⁸ Uo. H₂a.

²⁷⁹ Uo. K₃a.

²⁸⁰ Kúrka, Pavel: Jak nepřesvědčit protivníka o víře. Setkání katolíka a nekatolíka jako téma dialogu. In *Folia Historica Bohemica*, 27, č. 2 (2012) 226.

²⁸¹ *Obaudwauch Antykrystůw...* i. m. C₃a–C₄a.

²⁸² Kúrka: *Jak nepřesvědčit...* i. m. 226. Lásd Knihopis 15347–15364.

²⁸³ Vö. Jel. 11,1–12.

býti nemuože... [Biztos iránymutatás az Antikrisztusról, mikor és honnan kell megjelennie, és hogy a római pápa nem az Antikrisztus és nem is lehet az] címmel 1589-ben.²⁸⁴

A fordító, Bartoloměj Flaxius z Čenková – aki Scherer más műveit is cseh nyelvre fordította – előszavában megjegyezte, hogy a csehországi protestáns felekezetek, a huszita és az új reformációs irányzatok képviselői egyaránt az Antikrisztusnak mondják a pápát, ilyen prédikációkkal árasztják el az országot, mégsem jelent meg korábban cseh nyelven semmiféle válasz ezekre a vádakra.²⁸⁵ Nem nevezett meg konkrét művet, amelyre válasz lenne, nem is hivatkozott senkire. Az előszóban a törököket egyszer említette, mint egyfajta büntetést a keleti keresztényekre gőgösségük miatt, vagyis amiért állandóan viaskodtak a római pápával.²⁸⁶

Scherer érvelésének kiindulópontja Máté evangéliumának 24. fejezete volt: „Ha nem rövidítették meg azok a napok, nem menekülne meg egyetlen halandó sem, de a választottakért meg rövidítették azok a napok.”²⁸⁷ Érvei a következők:

1. Az első prédikáció fő érve, hogy Dániel próféta jóvendölései szerint az Antikrisztus három és fél évig fog uralkodni, erre utal a többi szentírási jóvendölés és az egyházatyák értelmezése is, de a pápaság már több száz éve virágzik.²⁸⁸
2. A második prédikációban János evangéliumából vett ígérettel érvelt: „Én az Atyám nevében jöttem, mégsem fogadtatok be; ha más a maga nevében jön, azt befogadjátok.”²⁸⁹ Ez, értelmezése szerint azt jelenti, hogy ha eljön az Antikrisztus, a zsidók követni fogják, és elfogadják messiásuknak. Ez azonban egyetlen pápával sem történt meg.²⁹⁰
3. A harmadik érve, hogy az Antikrisztus Dán törzséből származó zsidó lesz,²⁹¹ de a pápa nem az.²⁹² Itt elsősorban az egyházatyák írásaira támaszkodott (Szent Iraeneus, Szent Jeromos, Szent Ágoston, Szent Ambrus stb.).
4. A harmadik prédikációban szerepel a negyedik érv, miszerint az Antikrisztus tagadja majd Jézus test szerinti születését és emberségét. Ezt azonban egyetlen pápa sem tette.²⁹³ Az egyházatyák mellett 2Tessz 2-re hivatkozott, itt azonban nincs ilyen állítás.²⁹⁴
5. Az ötödik érv, hogy az Antikrisztus közvetlen az Ítélet napja előtt fog eljönni, de a pápaság már évszázadok óta létezik.²⁹⁵

²⁸⁴ Scherer, Georgius: *Správa gista o Antykrystu, kdy a odkud přijíti má, a že papež ržijmský Antykrystem nenij a býti nemuože. Od Giřijho Sserera, kazatele wijdenského w některá kázanj vwedena, a nyní z německé řeči w českau přeložena skrze kněze Bartholomiege Flaxia...* Wytisštěno w Litomyssli, 1589. Knihopis 15362.

²⁸⁵ Scherer: *Správa gista o Antykrystu...* i. m. A₇,b–A₈a.

²⁸⁶ Uo. A₃b.

²⁸⁷ Uo. 1. Mt 24,22.

²⁸⁸ Scherer: *Správa gista o Antykrystu...* i. m. 3–28.

²⁸⁹ Jn 5,43.

²⁹⁰ Scherer: *Správa gista o Antykrystu...* i. m. 29–30.

²⁹¹ Jel 7,4–8. Az üdvösségre megjelöltek közül kihagyja Dán törzsét. A másik érv emellett Deut 33,22.

²⁹² Scherer: *Správa gista o Antykrystu...* i. m. 39–40.

²⁹³ Uo. 52.

²⁹⁴ Uo. 53.

²⁹⁵ Uo. 76.

6. A hatodik érvet is az ötödik beszédben fejtette ki, miszerint Jézus eljövételéhez hasonlóan²⁹⁶ az Antikrisztus is csodákat fog tenni, a római pápák azonban nem tesznek semmi ilyesmit.²⁹⁷
7. A hatodik prédikáció hitetlen Tamás apostol történetéről szól, és hetedik érvként hozza, hogy az Antikrisztus nem fogja Krisztust urának és Istenének mondani Tamással, hanem magát mondja majd Krisztusnak, míg a pápák Krisztust szolgálják.²⁹⁸

Végül felsorolta és egyenként megcáfolta a pápasággal kapcsolatos protestáns Antikrisztus-elméletek érveit:

1. A pápa Isten helytartójának, vagyis Istennek mondja magát. Válasz: A helytartó a római államban sem volt császár, csak egy hivatalnok.²⁹⁹
2. Az emberek térdet hajtanak a pápa előtt, mintha Isten lenne. Válasz: Az előkelőbb emberek előtt is térdet hajtanak, ugyanúgy családon belül is a gyermekek a szüleik előtt, a nő a férje előtt, a fiatalabbak az idősebbek előtt.³⁰⁰
3. A pápa hagyja, hogy megcsókolják a lábát. Válasz: A lábcsók soha nem Istennek kijáró gesztus volt. Nagycsütörtökön a lábmosás szertartása alatt a pápa csókolja meg szegény emberek lábait.³⁰¹
4. A pápa megengedi, hogy nagy pompával hordozzák körül. Válasz: A pápa attól még nem tartja magát Istennek. A paraszt, aki kocsiján ül, többet gondol saját magáról.³⁰²
5. Vannak emberek, akik Istennek tartják a pápát. Válasz: Másokkal is megesett, hogy ezt gondolták róluk (Mózes), de nem ők tehettek mások téves gondolatairól.³⁰³
6. A pápaság magasabb rendű, mint a világi hatalmak, vagyis a pápa Istennek tartja magát. Válasz: A lelki hatalom a világi felett áll, de ez nem jelenti, hogy viselője Istennek tekintené magát.³⁰⁴
7. A pápa olyan címeket visel, mint Őszentsége (Sanctissimus, Beatissimus), amely cím csak Istent illetné meg. Válasz: Ezeket a címeket az ősi egyetemes zsinatok adták.³⁰⁵

A hetedik prédikációban fejtette ki az utolsó, vagyis a nyolcadik érvet, miszerint ha a pápa lenne az Antikrisztus, akkor a jóvendölések szerint Énochnak és Illésnek már vissza kellett

²⁹⁶ Itt Mt 11,5-re hivatkozik.

²⁹⁷ Scherer: *Sprawa gista o Antykrystu...* i. m. 98.

²⁹⁸ Uo. 123.

²⁹⁹ Uo. 132–134.

³⁰⁰ Uo. 134.

³⁰¹ Uo. 136–137.

³⁰² Uo. 144.

³⁰³ Uo. 146.

³⁰⁴ Uo. 149–150.

³⁰⁵ Uo. 153.

volna tért, és ellene prédikálni.³⁰⁶ Ilyen azonban nem történt.³⁰⁷ Itt úgy érezte, hogy bizonyos protestáns vélekedésekkel szemben bizonyítani kell azt is, hogy Luther Márton nem Illés volt, aki visszatért, hogy az Antikrisztus (vagyis a pápaság) ellen prédikáljon.³⁰⁸ A következő érveket hozta fel:

1. Illés megőrizte a szüzességét, míg Luther megszegte fogadalmát és megházasodott.³⁰⁹
2. Illés negyven nap és negyven éjjel böjtölt, így lett a böjtölő Jézus előképe. Luther ezzel szemben eltörölte a negyvennapos böjtöt, míg a farsangot megtartotta.³¹⁰
3. Illés az atyák szívét a fiúkhoz, a fiúkét az apjukhoz fogja fordítani. Luther a fiatalokat az idősebbek ellen fordította.³¹¹
4. Illés a zsidókat Krisztus urunkhoz fogja fordítani. Luther inkább ő maga fordult a zsidókhoz, mint hogy a zsidókat fordította volna a kereszténység felé.³¹²
5. Illés és Énoch zsákruhába öltözve fognak bűnbánatra szólítani, ezzel szemben Luther elhagyta a szerzetesi ruhát.³¹³
6. Az emberek, akik hallgatnak Illésre és Énochrá, látványosan fognak megjavulni, ez azonban Luther követőin nem látszik.³¹⁴
7. Illés és Énoch 1260 napig fognak prédikálni (Jel 2), de Luther működése ennél sokkal tovább tartott.³¹⁵
8. Illés és Énoch is próféták, és az utolsó napokon mind a ketten prédikálni fognak az Antikrisztus ellen. Luther nem lehet egyszerre mindkettő.³¹⁶
9. Illés és Énoch csodákat fognak tenni. Luther nem tett csodát.³¹⁷

³⁰⁶ „Ekkor pálcához hasonló mérő vesszőt adtak a kezembe, és ez a szó hangzott: Kelj fel, és mérd meg az Isten templomát, az oltárt és az ott imádkozókat; de a templom külső udvarát hagyd ki, és ne mérd meg, mert odaadatott a pogányoknak, akik a szent várost tapodják negyvenkét hónapig. Az én két tanúmnak pedig megadom, hogy ezerkészháttal napig prófétáljanak zsákruhába öltözve. Ők az a két olajfa és a két gyertyatartó, akik a föld Ura előtt állnak. Ha valaki bántani akarja őket, tűz tör elő szájukból, és megemészti ellenségeiket, és ha valaki bántani akarja őket, annak így kell megölelnie. Nekik megvan az a hatalmuk, hogy bezárják az eget, hogy ne essék eső prófétálásuk napjaiban; és van hatalmuk arra, hogy a vizeket vérré változtassák, és megverjék a földet mindenféle csapással, ahányszor csak akarják. És amikor bevégzik bizonygatójukat, a fenevad, amely feljön az alvilágból, hadat indít ellenük, legyőzi és megöli őket. Holttestük a nagy város utcáján hever majd, amelynek neve lelki értelemben Sodoma és Egyiptom, ahol az ő Urukát is megfeszítették. A népek és a törzsek, a nyelvek és a nemzetek fiai látják az ő holttestüket három és fél napig, de nem engedik sírba tenni. A föld lakói pedig örülnek ennek, és vigadnak, ajándékokat küldenek egymásnak: mert ez a két próféta gyötörte meg a föld lakóit. A három és fél nap elmúltával azután Istentől az élet lelke szállt beléjük, és lábra álltak. Nagy félelem fogta el azokat, akik látták őket. És hatalmas hangot hallottak a mennyből, amely így szólt a két prófétához: Jöjjetek fel ide! És ellenségeik szeme láttára felmentek a felhőben a mennybe. Abban az órában nagy földrengés támadt, és a város tizedrésze összedőlt, a földrengés megölt hétezer embert, a többieket pedig rémület szállta meg, és dicsőítették a menny Isténét. A második jaj elmúlt: íme, a harmadik jaj eljön hamar.” Jel 11,1–12.

³⁰⁷ Scherer: *Sprawa gista o Antykrystu...* i. m. 158.

³⁰⁸ Uo. I.2.b.

³⁰⁹ Uo. 189–190.

³¹⁰ Uo. 193.

³¹¹ Uo. 193.

³¹² Uo. 194.

³¹³ Uo. 195.

³¹⁴ Uo. 195–196.

³¹⁵ Uo. 205.

³¹⁶ Uo. 205–206.

³¹⁷ Uo. 208.

10. Illés és Énoch tanítása következetes és állandó lesz. Lutheré azonban ellentmondásos, és gyakran változtatja a véleményét.³¹⁸
11. Illés és Énoch tanítása összhangban lesz egymással. Luther azonban gyakran legközelebbi munkatársaival, például Melanchthonnal sem jutott egységre bizonyos kérdésekben.³¹⁹
12. Illést és Énocht megöli majd az Antikrisztus. Luther természetes halállal halt meg.³²⁰
13. Illés és Énoch teste temetetlenül fog heverni Jeruzsálem utcáin (Jel 2). Lutherrel ilyesmi nem történt, tisztesen eltemették, és soha nem járt Jeruzsálemben.³²¹
14. Illés és Énoch három és fél nap múlva feltámad. Luther nem támadt fel.³²²
15. Illés és Énoch barátaik szeme láttára emelkedett a mennybe. Lutherrel ilyesmi nem történt.³²³

Václav Budovec műveiben megtalálható az a gondolat, miszerint a Husz János és Prágai Jeromos volt a visszatérő Énok és Illés. Scherer ezt nem cáfolta, sőt nem is említette ezt a feltevést. Lehet, hogy nem jutott el hozzá, de az is lehet, hogy ez egyáltalán nem volt elterjedt nézet, még Csehországban sem. Budovec is csak az *Antialkoránban* említi, későbbi latin művében a *Circulus horologii*ban már Lutherben és Kálvinban látja a megígért prófétaikat.³²⁴

Amint látjuk, az értekezés kifejezetten a lutheri reformáció hatására megjelenő Antikrisztus-elméletekkel foglalkozik. A Szentírás alapján az Antikrisztus eljövetelének körülményeit szó szerint értelmezve bizonyítja, hogy a pápa nem lehet Antikrisztus. A „kettős Antikrisztus”-elméletet itt nem említi, az sem derül ki, hogy a törökök szerepéről mi volt a véleménye.

³¹⁸ Uo. 208.

³¹⁹ Uo. 209.

³²⁰ Uo. 210.

³²¹ Uo. 211.

³²² Uo. 211.

³²³ Uo. 212.

³²⁴ Kovács: *Islámismeret...* i. m. 232.

A TÖRÖK AZ UTOLSÓ VILÁGBIRODALOM

A Dániel könyvének 7. fejezetében leírt világbirodalmakról szóló látomás³²⁵ alapján kialakult apokaliptikus jövendölések a cseh Turcica-irodalomban kevésbé vannak jelen, mint a magyarban. A látomás szerint az idők végéig, és az Emberfia eljövételéig, amely a keresztény értelmezés szerint a végítélet idejét jelentette, négy világbirodalom felemelkedése várható. A négy birodalom, hagyományos magyarázat szerint a Babiloni, a Perzsa, a Görög (Szeleukida) és a Római Birodalom. A negyedik birodalom bukása után eljön az Emberfia, és a végítélet után megkezdődik örökké tartó uralma. A történeti korszakok értelmezése a katolikus teológiatörténetben is számos változáson ment át.³²⁶ Erasmus és a humanisták újra felelevenítették, de a végítéletet a távoli időkre várták.³²⁷ Luther 1529-ben írt előszót

³²⁵ „Bélsaccar babilóniai király uralkodásának első évében álmot látott Dániel, és látomásai támadtak fekhelyén. Az álmot leírta; itt kezdődik a beszámolója, a saját szavaival: Ezeket mondta el Dániel: Éjszakai látomásomban azt láttam, hogy az ég négy szele felkorbácsolta a nagy tengert. Négy hatalmas vadállat emelkedett ki a tengerből, mindegyik különbözött a többitől. Az első olyan volt, mint az oroslán, de sasszárnyai voltak. Láttam, hogy kitepték a szárnyait, és fölemelték a földről, két lábra állították, mint egy embert, és emberi értelmet adtak neki. A következő, a második vadállat medvéhez hasonlított. Félig már fölkel, és három borda volt a szájában, a fogai között. Ezt mondták neki: Kelj föl, egyél nagyon sok húst! Azután láttam a következőt, amely olyan volt, mint egy párdúc, de négy madárszárny volt a hátán. Négy feje is volt a vadállatnak, és hatalmat adtak neki. Ezután egy negyedik vadállatot láttam az éjszakai látomásban: ijesztő, félelmetes és rendkívül erős volt. Hatalmas vasfogai voltak; evett, rágott, és a maradékot összetaposta lábaival. Ez egészen más volt, mint az előző vadállatok, és tíz szarva volt. Figyeltem a szarvakat: egyszer csak egy újabb, kicsi szarv bújít elő közöttük, az előző szarvak közül pedig három letört előtte. Olyan szemei voltak ennek a szarvnak, mint az embereknek, és kérkedő szája volt. Azután ezt láttam: Trónokat állítottak föl, és helyet foglalt egy öregkorú. Ruhája fehér volt, mint a hó, fején a haj, mint a tiszta gyapjú. Trónja olyan volt, mint a lángoló tűz, s annak kerekai, mint az égő tűz. Tűzfolyam fakadt és áradt ki előle. Ezerszer ezren szolgáltak neki, tízezerszer tízezen álltak előtte. Összeült a törvényszék, és könyveket nyitottak fel. Akkor láttam, hogy a kérkedő szavak miatt, amelyeket az a szarv mondott, megölték a vadállatot. Láttam, hogy a teste elpusztult, és a tűzbe vetették, hogy elégjen. A többi vadállattól is elvették a hatalmat, de ideig-óráig életben hagyták őket. Láttam az éjszakai látomásban: Jött valaki az ég felhőin, aki emberfiához hasonló volt; az öregkorú felé tartott, és odavezeték hozzá. Hatalom, dicsőség és királyi uralom adatott neki, hogy mindenféle nyelvű nép és nemzet őt tisztelje. Hatalma az örök hatalom, amely nem múlik el, és királyi uralma nem semmisül meg. Én, Dániel, megdöbbentem emiatt, és látomásaim megrettentettek. Odamentem az ott állók egyikéhez, és felvilágosítást kértem tőle mindezekről. Az pedig felelt nekem, és megmagyarázta ezt a dolgot: Ez a négy hatalmas vadállat négy királyságot jelent, amelyek létrejönnek a földön. De a Felséges szentjei nyerik majd el a királyságot, és örökre ők birtokolják azt, örökkön-örökké. Ezután többet akartam megtudni a negyedik vadállatról, amely más volt, mint a többiek: roppant ijesztő volt, vasfogai és rézkarmai voltak; evett, rágott, és a maradékot összetaposta lábaival. Tíz szarv volt a fején, majd egy újabb is előbújt közöttük, az előző szarvak közül pedig három letört előtte. Ennek a szarvnak szemei voltak és kérkedő szája, és nagyobbra nőtt a többinél. Láttam, hogy ez a szarv hadat indított a szentek ellen, és legyőzte őket, míg el nem jött az öregkorú, és igazságot nem szolgáltatott a Felséges szentjeinek. És akkor bekövetkezett az az idő, amikor a szentek birtokba vették a királyságot. A válasz így szólt a negyedik vadállatról: Lesz egy negyedik királyság a földön, amely egészen más lesz, mint a többi királyság volt. Az egész földet bekebelezi, eltapossa és összezúzza. A tíz szarv ezt jelenti: Ebben az országban tíz király uralkodik, majd még egy másik is következik utánuk; ez más lesz, mint az előzők, és három királyt fog levérni. Sokat beszél majd a Felséges ellen, és gyötörni fogja a Felséges szentjeit. Arra törekszik, hogy megváltoztassa az ünnepeket és a törvényt. Hatalmába kerülnek a szentek egy időszakra meg két időszakra és egy fél időszakra. De majd összeül a törvényszék, és elveszik hatalmát; megsemmisül, és végleg elpusztul. A Felséges szentjeinek a népéé lesz az ég alatt minden ország királyi uralma, hatalma és nagysága. Ez a királyi uralom örök uralom lesz, neki szolgál majd és neki engedelmeskedik minden hatalom.” Dán 7,1–27.

³²⁶ Ennek történetét lásd Őze: *Apokaliptikus időszemlélet...* 2016. i. m. 153–162.

³²⁷ Uo. 163.

Dániel könyvéhez, amelyet a bibliafordításban előrevett aktualitása és a korabeli feltételezések szerint közelgő végítélet miatt.³²⁸ Míg korábban az itt szereplő kis szarvat a pápával azonosította, itt a törököket jelenti, akik szerinte a végidőkig sanyargatják majd a keresztény világot.³²⁹ Ugyanakkor reményre is okot adhat ez a jövődőlés, hiszen a negyedik birodalmat nem pusztítja el a kis szarv, vagyis a Római Birodalom örökösének tartott Németországot nem igázza le az Oszmán Birodalom, és nem alapít új birodalmat, mivel csak négy birodalom létezhet a végítélet előtt.³³⁰ Mindezek ellenére az idős Luther élete vége felé már úgy látta, hogy 1600 körül a törökök el fogják foglalni Németországot.³³¹

Philipp Melanchthon kezdeti bizonytalansága után 1527-től határozottan a német fejedelmek törökellenes összefogását sürgette.³³² Jonas Justussal közös művében Dániel könyvének fent idézett fejezetét elemezte (*Das siebend Capitel Danielis von des Türcken Gottes lesterung und schrecklicher mörderey...* Wittenberg, 1530), és arra jutott, hogy a török valóban a kis szarv, és nem önálló világbirodalom, hanem eszköz Isten tervében.³³³ Melanchthon a törökök világtörténeti szerepét kutatta Johannes Carion világtörténetének latin fordításához (1532) fűzött kommentárjaiban. Ebben bemutatta az Oszmán Birodalom felemelkedését, és kijelentette, hogy legyőzésükre az egyetlen mód az összefogás. Nem tagadta, hogy az Oszmán Birodalomnak apokaliptikus szerepe is van, és továbbra is úgy gondolta, hogy a török a „kis szarv”, vagyis nem lesz belőlük új világbirodalom, amely legyőzi a Római Birodalom utódának tartott Német Birodalmat. Fontos elem nála, hogy a jövődőlés szerint a negyedik birodalom tíz királyságra esik szét, amelyből hármat a kis szarv magával ragad. Ez a három Egyiptom, Ázsia és Görögország. További hatalma azonban nincs, a Német Birodalom az idők végéig viaskodni fog a törökökkel, de nem marad alul.³³⁴

A cseh irodalomban a törökökkel kapcsolatban a világbirodalmakról szóló jövődőlés ritkán kerül elő. A kettős Antikrisztusról szóló, egyik korábbi fejezetben³³⁵ elemzett 1565-ös értekezés (*Obaudwauch Antykrystůw...*) ismeretlen szerzője az utolsó fejezetben az Antikrisztus bukásáról írt. Itt Dániel prófétának a világbirodalmakról szóló jövődőlésére hivatkozott, és azt a wittenbergi mesterek hagyományai alapján értelmezte: A tíz római királyságból három kerül majd az Antikrisztus hatalma alá, de Isten megkönyörül majd azokon, akik kitartanak mellette (szenteken), elpusztítja a királyságokat, és újra elküldi a fiát, aki megalapítja az utolsó, örök királyságot.³³⁶

„Mivel már a török nemcsak három királyságot foglalt el a rómainál, azaz Egyiptomot, Ázsiát és Görögországot, sőt még egy kicsit többet is, körülötte elvett és elvett, mint például Magyarországot, és már a mi határainkhoz közeledik és zsákmányol, mindez két okból történik, mindenekelőtt azért, mert bűneinkkel az Úristent megharagítottuk,

³²⁸ Uo. 163–164.

³²⁹ Uo. 164.

³³⁰ Uo. 164.

³³¹ Uo. 169.

³³² Uo. 170.

³³³ Uo. 170–171.

³³⁴ Uo. 171–175.

³³⁵ Lásd „A török mint Antikrisztus” című fejezetet.

³³⁶ *Obaudwauch Antykrystůw...* i. m. L₃a.

és ő ilyen ostort küldött ránk. Másodszor azért, hogy Mohamed, vagyis a török még jobban kiérdemlje a kárhozatot és a poklot. [...] Ezenfelül mégis örvendeznünk kell, hogy sem Magyarországot, sem Németországot nem igázta le teljesen, nem pihenhet bennük nyugodtan. Mert neki Dániel nem ad többet, mint a három fent nevezett királyságot, és amit ezen felül szerez és meghódít, az csak egy kis ráadás a megsemmisülése és biztos halála előtt a nagyobb bizonyosságért, és Dániel próféta jóslatának megerősítésére, hogy a török nem többet, csak a három nevezett királyságot tudja teljesen és tartósan uralma alá vonni. Az is szilárd bizonyosság, hogy egyenesen ez a próféta tanúsítja, hogy a világon nem több, mint négy világbirodalom lesz, amelyek közül a római a negyedik és az utolsó. Mivel a római királyság már a német népnek adatott, és a mai napig nála maradt, és benne nyugodtan él, bizonyos, hogy a török Germániát³³⁷ a nyugodt és örökölt birtokát nem foglalja el, mert ötödik világbirodalom nem létezhet. Mert ha a török súlyos bűneink miatt benyomul katonai hatalommal német földre, ezzel saját halálát készíti elő, és mint a vesszőt, amellyel az Úr megbünteti gyermekeit, a pokol örök tüzére veti. Továbbá az íráskor és a próféták jövendölése szerint eljöveteleig megmarad Krisztus egyháza. Tekintettel arra, hogy most Krisztus egyháza leginkább Germániában gyűlt össze, belenyugodhatunk abba, hogy egészen biztos, hogy a török megpróbálja zsarnoksága alá vonni Germániát, és Isten az ő kedveseit gyilkos kezűkből elveszi és kiszabadítja, erről szólnak a fenti jövendölések. Ezzel a jövendöléssel egyezik Ezékiel könyvének 39. fejezete, oly módon, hogy azt állítja, hogy Isten a Mennyből eljön és megsemmisíti Mohamed népét, vagyis a törököket.³³⁸ Ugyanígy Szent János a Jelenések könyvében megerősíti ezt a jóslatot, vagyis, hogy az égből tűz csap le, és megemészti Magógot, és utána kell megkezdődnie az utolsó ítéletnek. Majd az Úr maga

³³⁷ Ezen a szerző az egykori Nyugatrómai Birodalom területén kialakult országokat érti.

³³⁸ „Te pedig, emberfia, prófétáld Gógról, és mondd: Így szól az én Uram, az Úr: Én ellened támadok, Góg, aki Rós, Mesek és Túbal fejedelme vagy! Irányítlak és vezetgetlek, elhozlak a messze északról, és Izráel hegyeire viszlek. Kiűtöm az íjat bal kezedből, és kiverem a nyilakat jobb kezedből. Izráel hegyein fogsz elesni valamennyi csapattal és a veled levő népekkel együtt; mindenféle ragadozó madárnak és mezei vadnak adlak eledelül. A harcmezőn esel el; én megmondtam! – így szól az én Uram, az Úr. Tüzet bocsátok Magóra és azokra, akik biztonságban laknak a szigeteken; akkor majd megtudják, hogy én vagyok az Úr! Megismertetem szent nevemet népemmel, Izráellel, és többé nem hagyom, hogy gyalázzák szent nevemet. Akkor majd megtudják a népek, hogy én, az Úr, Izráel Szentje vagyok! Eljön ez, és megtörténik – így szól az én Uram, az Úr –, ez az a nap, amelyről beszéltem. Akkor Izráel városainak lakói kimennek, meggyűjtják és elégetik a fegyvereket, a nagy és kis pajzsokat, az íjakat és a nyilakat, a buzogányokat és a dárdákat, és hét évig tüzelnek velük. Nem kell fát hordaniuk a mezőről, az erdőből sem kell vágniuk, mert a fegyvereket használják tüzelőnek. Kifosztják fosztogatóikat, és prédát szereznek prédálóiktól – így szól az én Uram, az Úr. Azon a napon nevezetes sírhelyet adok Gógnak Izráelben: a Vándorok völgyét a tengertől keletre, és az elzárja a vándorok előtt az utat. Ott temetik el Gógot egész seregével együtt; ezért fogják azt Góg serege völgyének nevezni. Hét hónapon át fogja őket temetni Izráel háza, hogy megtisztítsa az országot. Temetni fog az ország egész népe, és dicséretükre válik majd ez azon a napon, amelyen megmutatom dicsőségemet – így szól az én Uram, az Úr. Férfiakat jelölnek ki arra, hogy állandóan járják az országot, és temessék el azokat, akik még a föld színén maradtak, hogy megtisztítsák az országot. Ha letelt a hét hónap, kezdjék meg a keresést, járják végig az országot, és ha valaki emberi csontokat lát, állítson fel mellé egy jelet, míg a sírásók el nem temetik a Góg serege völgyében. Van ott egy Sereg nevű város is. Így tisztítsák meg az országot! Te pedig, emberfia – így szól az én Uram, az Úr –, mondd ezt a madaraknak, mindenféle szárnyasnak és mindenféle mezei vadnak: Gyűljetek össze, jöjjetek és gyülekezzetek mindenfelől az én véresáldozatom köré! Mert én nagy véresáldozatot készítek nektek Izráel hegyein: egyetek húst, igyatok vért! Vitézek húsát eszitek, és a föld fejedelmeinek a véréit isszátok: Básánban hizott kosok, bárányok, bakok és bikák ezek mindnyájan. Kővéret esztek a jóllakásig, és vért isztok a megrészegedésig az én véresáldozatomból, amelyet nektek készítek! Jóllaktok majd asztalomnál lóval és lovassal, vitézzel és mindenféle harcossal! – így szól az én Uram, az Úr.” Ez 39,1–19.

fogja elvenni a törökök hatalmát, és eltörölni királyságukat [...] ebből világosan megérthető, hogy azok az emberek, akiket most Magyarországra leküldünk,³³⁹ rosszabbak, mint maguk a törökök.³⁴⁰ Egyik török a másikat nem győzheti le. Ördögöt ördöggel nem lehet megtörni [...] De mivel már ezen jövődölések a törökökre vonatkozóan beteljesültek, biztos, hogy egyre közelebb a végük, napról napra várható. Mivel az Isten fíának kell az égből eltörölnie zsarnokságukat, ebből világosan következik, hogy az ítélet napja az ajtó előtt áll. És ahogy velünk is végül ez fog történni, így nagy biztonságban vagyunk haragjuktól.”³⁴¹ (*Kovács Eszter fordítása*)

Az ismeretlen evangélikus szerző tehát Luther tanításai tükrében úgy gondolta, hogy a törökök elleni védekezés katonai, politikai úton nem oldható meg. Dániel jövődölése alapján biztos volt abban, hogy a törökök nem tudják majd elfoglalni Európát, megsemmisülésük a küszöbön áll. A cseh irodalomban is jelen lévő Armageddon-elképzelés, vagy a huszita irodalomra jellemző „szent maradék harca” itt hiányzik, a harcot egyedül Isten vívja, a szentek csak passzív elszenvedői az Antikrisztus zsarnokságának, és élvezői Isten szabadító erejének. A fegyveres harcot kifejezetten helytelenítette, még a törökök ellen is. A pápasággal kapcsolatban ugyanígy érvelt, véleménye szerint a török nagyhatalom megsemmisülése napján a pápa is elbukik, és Mohamed és a pápa együtt fognak a tüzes tóba vetetni, ahol örök szenvedésüket töltik.³⁴²

Ezzel a Nürnbergben kiadott irattal ellentétben Csehországban senki sem vonta kétségbe a törökök elleni fegyveres harc jogosságát. Šimon Partlic igazságos háborúról beszélt a hit védelmében,³⁴³ és bibliai példákat hozott arra, hogy az ilyen háborúkat Isten is jóváhagyja, sőt támogatja (pl. Dávid király háborúi a szomszéd népek ellen, Makkabeusok).³⁴⁴ Bartoloměj Dvorský közös európai keresztény összefogást sürgetett, és szintén a Makkabeusokhoz hasonlította a törökök ellen küzdő vitézeket,³⁴⁵ Václav Budovec pedig az armageddoni ütközet előjátékát látta a végvári harcokban.³⁴⁶ A Csehországban élő gondolkodók az első perctől komolyan vették a törökveszélyt.

Szintén külföldön, Leidenben jelent meg 1626-ban Šimon Partlic z Špicberka *Metamorphoses mundi* című műve, amelyben fellelhető a világbirodalmakon alapuló történet-

³³⁹ Értsd: katonák, akik részt vesznek a törökök elleni harcokban.

³⁴⁰ Erről Pázmány Péter is írt: „HARMADSZOR: Mikor Szuliman császár nagy dühösséggel a keresztyének-ellen rohant volna és árvíz-gyanánt mindeneket elsodorna, akkor kezdé Luther az férges tanítási-közöt azt-is bőfőgni, hogy bűn a törökkel viaskodni; és szinte annyi, mint-ha Isten ellen tusakodnánk, ha a török-ellen állunk. Azért a kinek esze vagyon, úgy-mond, a török-ellen ne mennyen. [...] Hiszem Istentül szakadtott és átal-kedett ember ez, a ki a keresztyén vért nem szanván tiltya, hogy az Isten fiainak országit, melyet a pogány hamissan és erőszakkal elfoglalt, vissza ne vegyűk; a számtalan keresztyén rabokat, melyeket testi és lelki fogságra vetett, ki ne szabadítsuk; ennyi sok ezer lelket a pogány setéségből ki ne hozzunk! Hogy nem esik szűved, gonosz ember, a sok lélek veszedelmén, a sok országok pusztulásán?” Pázmány Péter: Az Isteni igazságra vezérlő kalauz. In *Pázmány Péter összes munkái*. I–VII. Budapest, 1894–1905. III. 430.; Varsányi: A „Mahomet vallása”... i. m. 175–177.

³⁴¹ *Obaudwauch Antykrystůw*... i. m. L₃a–L₃b.

³⁴² *Obaudwauch Antykrystůw*... i. m. L₄b–M₁a.

³⁴³ Partlicius, Šimon: *Flagellum Dei. Bič aneb metla Boží, kterau Pán Bůh wssech časů swět pro weystupy trestati ráčil*... [Praha] Daniel Karolides z Karlsberka, 1620. A₃b–A₆b; 65. Knihopis 6874.

³⁴⁴ Partlicius: *Flagellum Dei*... i. m. 24.

³⁴⁵ Kovács: *Islámismeret*... i. m. 98–113.

³⁴⁶ Uo. 130. Előszó az *Antialkoránhoz*.

szemlélet. Partlic is követte a hagyományos értelmezést, miszerint a negyedik a Római Birodalom, amelynek jogörököse a német.³⁴⁷

A TÖRÖK GÓG ÉS MAGÓG NÉPE

Góg és Magóg legendája minden európai nép irodalmában megtalálható. Az Ószövetségben Ezékiel próféta könyvében szerepelnek először (Ez 38–39), majd az Újszövetségben, a Jelenések könyvében újra megjelennek az apokalipszis népei között. Mindkét helyen tevékenységük azonos, Isten népe ellen támadnak, de elbuknak.³⁴⁸ Góg és Magóg népe mindenütt vad, barbár erőként jelenik meg. A késő antikvitástól jelen van az a Josephus Flavius alapján elterjedt hagyomány, miszerint Nagy Sándor a Kaukázus hegység mögé vasból készült fallal zárta el őket.³⁴⁹ Az idők végén majd áttörik a falat, és rátámadnak Isten népére, eljön a végső nagy összecsapás, amelyben végleg legyőzetnek, és Isten népének győzelmével elkezdődik az örök béke időszaka. A korabeli térképeken szinte mindenütt megtalálható Góg és Magóg országa.³⁵⁰ John Mandeville 1510-ben Plzeňben cseh nyelven (Vavřinec z Březové fordításában) megjelent útleírásában³⁵¹ (amelyet népszerűsége miatt hamarosan kétszer is újra kellett nyomtatni, 1513-ban Plzeňben és 1576-ban Prágában)³⁵² is szerepel ez a legenda, olyan formában, hogy Nagy Sándor a 12 zsidó törzsből tízet ércfal mögé zárt, senki nem mehet be hozzájuk (csak Amazonia királynője), és ők sem törhetik át a falat. Azokat a törzseket zárta el, akik rátámadtak, de azt a két törzset (Júda, Benjámin), amelyek nem ártottak neki, nem bántotta.³⁵³ A 14–15. századi cseh irodalomban Góg és Magóg népének a keleti nomád népekkel vagy a törökökkel való azonosítása csak az útleírásokban jelenik meg. A teológiai és filozófiai írásokban Góg és Magóg népe vagy a zsidók, vagy kicsapongó életű keresztény vezetők.³⁵⁴

IV. Károly korának „előhuszitanak” nevezett prédikátorait, majd később Husz követőit élénken foglalkoztatta a végidők közelsége és az Antikrisztus eljövetele, ennek miben- vagy kiblenléte, mindeközben a Góg és Magóg-legenda háttérbe szorult. Nem népekkel azonosították őket, inkább úgy magyarázták, mint az Egyház életében jelen lévő erkölcsi betegségeknek, nehézségeknek, méltatlan viselkedésnek jelképét, amelyeknek mégis megvan a maga szerepe az üdvtörténetben.³⁵⁵

Jan Milíč prédikációiban Góg és Magóg népe jelenti egyrészt az eredeti legendához visszanyúlva a zsidókat, akik a Kaukázus fala mögött szenvednek Amazónia királynőjének igája alatt. Ők fognak az utolsó időkben kiszabadulni, majd keresztény hitre térni, és

³⁴⁷ Ennek részletesebb elemzését lásd a „Simon Partlic” fejezetben.

³⁴⁸ Őze: *Apokaliptikus időszemlélet*... 2016. i. m. 70–71.

³⁴⁹ Cermanová: *Gog and Magog*... i. m. 239–240.

³⁵⁰ Cermanová: *Gog and Magog*... i. m. 241.

³⁵¹ *Mandywilly (Jána) knížka o putování jeho po swietie, po zemi, y po moři, temieřz skrze wsseczky zemi, a Kraginy*. W Plzni [Plzeň] v Mikulasse Bakaláři, 1510. Knihopis 5167.

³⁵² Knihopis 5168–5169.

³⁵³ *Jana Mandywilly, znamenitého a wznesseného rytjře, cesta po swětě, w kteréž wypisuge rozličné kraginy a města, a co kde buďto po zemi, po moři, anebo po velikých a nebezpečných pustínách widěl, y gake rozličné přjhody měl*. W Praze, 1796. 147–148. Knihopis 5172.

³⁵⁴ Cermanová: *Gog and Magog*... i. m. 243–244.

³⁵⁵ Cermanová: *Gog and Magog*... i. m. 249.

a hitben közömbös keresztényeket bűnbánatra indítani. Másrészt átvitt értelemben használja a Góg és Magóg-képet mindazokra a dolgokra, amelyek elvetendőek az Egyházon belül, vagyis eretnekségekre, hamis prófétákra, méltatlan vezetőkre.³⁵⁶ Góg és Magóg népe nemcsak egy távoli elzárt nép, hanem Isten népe között él, megtalálható az Egyházban is.

Matěj z Janova Góg és Magóg mellé helyezte a két prófétát, Énokot és Illést, akik a Jelenések könyve szerint a végidőkben újra megjelennek majd, és az Antikrisztus ellen fognak prédikálni, ezért az megöli őket, de feltámadnak.³⁵⁷ Góg és Magóg nála a káosz és az erkölcsi rendezetlenség jelképe, ezzel szemben Énok és Illés a szenteké. Góg és Magóg gonosz-sága nála abban rejlik, hogy elhallgattatják azokat, akik az Antikrisztus eljövételére és a bűnbánatra figyelmeztetnek. Matěj z Janova így Illésként vagy Énokként látta mesterét, Jan Milíčet is.³⁵⁸

A huszita prédikátorok közül Jakoubek ze Stříbra Góg és Magóg hadseregét emlegette, amely kegyelmet nem ismerve gyilkol. A hagyományos értelmezéssel szemben nem a katolikus keresztes hadakra értette, hanem az egyre radikalizálódó táborita huszita haderőkre.³⁵⁹ Ugyanígy katolikus oldalon is megjelenik ez a párhuzam a huszita seregre vonatkoztatva (Andreas von Regensburg: *Chronica Hussitarum, Dialogus de heresi bohemica*).³⁶⁰

A Góg és Magóg-legenda lett az alapja Václav Budovec *Antialkorán* című művének. Budovec számára Góg és Magóg népe nem jelkép, hanem hús-vér népekkel, vagyis az oszmán-törökökkel, és a mellettük szolgáló keleti népekkel egyenlők. Üdvtörténeti szerepük van, megjelenésük a végidő eljövételére figyelmeztet, Isten népére támadnak, amelyre a keresztény válasz a fegyveres és a lelki felkészülés.

VÁCLAV BUDOVEC Z BUDOVA³⁶¹

Václav Budovec 1551. augusztus 28-án született, Červené Janovice nevű faluban, cseh-testvér protestáns nemesi családban.³⁶² Édesapja, Adam Budovec a Wittenbergi Egyetemen tanult, személyesen is ismerte Luther Mártont.³⁶³ Fiát 1565-től külföldön taníttatta, többek között a Wittenbergi Egyetemen (1569–1571), de Václav nem itt fejezte be tanulmányait. Wittenberg után Genfbe, Itáliába, Franciaországba, Dániába, majd végül Lon-

³⁵⁶ Uo. 250.

³⁵⁷ Jel 11,1–12.

³⁵⁸ Cermanová: Gog and Magog... i. m. 251–252.

³⁵⁹ Uo. 253.

³⁶⁰ Uo. 255.

³⁶¹ A fejezet Kovács: *Islámismeret...* i. m. könyve „Václav Budovec” című fejezetének (25–71.) javított és némileg átdolgozott kiadása. Budovec válogatott írásainak magyar fordítása uo. 115–234.

³⁶² A cseh-testvér egyház a radikálisabb huszita irányzatokból alakult ki Petr Chelčický elvei alapján a 15. század közepén. Igen szigorú nézeteket vallottak, nem fogadtak el semmit a keresztény tanítások közül, ami nincs a Szentírásban. Tagadták a Tiszítótűz létét, elvetették a szentek tiszteletét. Minden keresztény egyenlőségét hirdették, nem vállaltak világi hivatalokat. Megengedhetetlennek tartották az erőszak alkalmazását, így tagjaiknak tiltották a katonáskodást. Kadlec: *Přehled českých...* i. m. 1: 286. Később tanításuk némileg változott, a 16–17. század fordulóján már a kálvini reformációhoz állt közelebb.

³⁶³ Rejchrtová, Noemi: *Václav Budovec z Budova*. Melantrich, 1984. 11.

donba utazott.³⁶⁴ Személyesen ismerte a kor nagy protestáns teológusait, Thèodore de Bèze-zel Genfben, David Chytraeussal Rostockban kötött barátságot.³⁶⁵ David Chytraeus volt, aki érdeklődését először a keleti, elsősorban az oszmán fennhatóság alatt élő keresztények problémái felé fordította. Közös munkájuk eredménye Cythraeus *Oratio De Statu Ecclesiarum hoc tempore Graecia, Asia, Africa, Ungaria, Boemia, etc. Epistolae aliquot Patriarchae Constantinopolitani, et aliorum, ex Oriente recens scriptae...* (Rostock, 1580) című könyve.³⁶⁶ Ekkor Budovec még nem tudhatta, hogy nemsokára lehetősége nyílik ezt a kérdést közvetlen közelről tanulmányozni. Londonból 1577-ben tért haza. Ugyanez év őszén Joachim von Zinzendorf császári követ kíséretében Konstantinápolyba utazott. Itt ismerte meg a muszlim vallást, és ezen útja során sajátította el az arab és a török nyelv alapjait. Amikor 1584-ben visszatért Prágába, jelentős mennyiségű iratanyagot hozott magával, amelyekből később összeállította legfontosabb munkáját, az *Antialkoránt*. Ugyanebben az évben írt egy kisebb, apokaliptikus szemléletű könyvet a jövőről, *Krátkej spis o zlatém budoucím a již nástavajícím věku* [Rövid írás az arany jövőről és a már közelgő korról] címmel.³⁶⁷ Nem tudható, hogy önállóan nyomtatásban valaha megjelent-e, de a szövegét átdolgozva felhasználta az *Antialkorán*ban, a „Circulus et horologium” fejezetben.³⁶⁸ Kézirat másolata Mikuláš Drábik hagyatékából került elő, jelenleg a prágai Nemzeti Múzeum Könyvtárában őrzik.³⁶⁹

1586-ban feleségül vette Anna Vartenberkát, majd nem sokkal később megszülettek gyermekei: 1587-ben fia, Adam, és 1591-ben leánya, Magdalena.³⁷⁰ 1593-ban már elkészült az *Antialkorán* első változata, egyelőre az iszlám és az Oszmán Birodalom apokaliptikus szerepével foglalkozó harmadik rész nélkül. Kiadásra ekkor még nem került sor, mivel a cenzorok, Adam z Hradce királyi helytartó és főkancellár, valamint Zbyněk z Berka prágai érsek késlekedtek az elbírálással.³⁷¹ 1596-ban megírta a „lelki végrendeletét” [*Kšaft duchovní*], amely kéziratban maradt, később Petr Vok z Rožmberka könyvtárából került elő másolat formájában. Ebben az *Antialkorán*ból ismert szellemben kárhoztatta a muszlimokat és az antitrinitáriusokat, erős kritikával illette korának papságát, megjósolta, hogy közel lehet a végétélel ideje, ezért meg kell őrizni az erkölcsök és a hit tisztaságát, és csak a Szentírásra szabad hagyatkozni.³⁷²

Nehéz feltérképezni Budovec teljes irodalmi hagyatékát. Ő maga is bevallotta az *Antialkorán* bevezetőjében, hogy számos műve foroghat kézirat formájában szerte Európában.³⁷³ Ilyen például az 1611-ben megjelent *Querele české země anno 1611* című munkája.³⁷⁴ Ezek mellett feltehetően álnéven is publikált. A cseh szakirodalom František Michálek

³⁶⁴ Pumprla: *Knihopisný slovník...* i. m. 158–159.

³⁶⁵ Rejchrtová: *Václav Budovec...* i. m. 9–16.

³⁶⁶ Rejchrtová, Noemi: Rytíř v Božském komedii. In Budovec z Budova, Václav: *Antialkorán*. (Bevezető) Prága, 1989. 8.

³⁶⁷ Rejchrtová: *Václav Budovec...* i. m. 23.

³⁶⁸ Uo. 107–108.

³⁶⁹ Uo. 180.

³⁷⁰ Uo. 25.

³⁷¹ Uo. 181–182. Erre Budovec is céloz az *Antialkorán* előszavában: Budovec z Budova, Václav: *Antialkorán*. Szerk. Rejchrtová, Noemi. Prága, 1989. 41–42.

³⁷² Rejchrtová: *Václav Budovec...* i. m. 1984. 182–183.

³⁷³ Budovec: *Antialkorán...* i. m. 42–43.

³⁷⁴ Rejchrtová: *Václav Budovec...* i. m. 1984. 186.

Bartoš nyomán tévesen neki tulajdonította az 1608-ban Hanauban Stephanus Pannonius Belogradensis álnév alatt, *De circulo operum et iudiciorum Dei*³⁷⁵ címmel megjelent röpiratot.³⁷⁶ Valószínű azonban szerzősége azon 1618-as cseh nyelvű röpirat esetében, amelyben a protestánsok sérelmeiről ír a katolikusok, különösen a jezsuiták ellen, Desiderius z Frydbergku álnéven.³⁷⁷ A neki ajánlott művek alapján tudjuk, hogy műértő mecénásként is számos könyv megjelenéséhez járult hozzá.³⁷⁸

A 16–17. század fordulójától Budovec figyelme egyre inkább a politika felé fordult. Konsztantinápolyi követsége óta érdeklődése központjában a törökveszély állt, amelyet egyre inkább fenyegetőnek érzett Csehországra nézve. A másik fontos kérdés, ami foglalkoztatta, a protestánsok csehországi helyzete volt.

Csehországban a 17. század elején különösen kiélezett volt a felekezetek közti ellentét. A mohácsi csata után hatalomra kerülő Habsburg-ház kezdetben csak arra törekedett, hogy a katolikus vallást az utraquistákkal azonos jogok illessék meg, később már arra, hogy a katolikus legyen a leginkább támogatott és elfogadott vallás. 1605 májusában Bocskai István erdélyi fejedelem megtámadta Morvaországot, és felhívást intézett a morvaországi protestánsokhoz, hogy csatlakozzanak csapataihoz, és együtt vívják ki a vallásgyakorlás teljes szabadságát. Ekkor a cseh protestánsok még hűségesek maradtak a császárhoz. Morvaország vezető rétege ekkoriban katolikus volt, a protestáns többségű falvak pedig addigra annyit szenvedtek a hajdúktól, hogy nem tudtak megbízni Bocskai-ban. Emellett abban reménykedtek, hogy a magyarországi felkelés elég lesz ahhoz, hogy a Habsburgokat rávegyék a protestáns sérelmek orvoslására.³⁷⁹ Morvaország lakosságának többsége protestáns volt, de otthonaik és családjuk védelme ekkor a császár pártjára állította őket.

³⁷⁵ *De circulo operum et iudiciorum Dei, qui, a lapsis primis Hebraeis trahi inceptus, in erectis ultimis Hebraeis finietur. Et de prodromis conversionis Orientis et Meridiei, cuius initia apud Hungaros et Venetos coepta.* ... Autore Stephano Pannonio Belogradensi. ... [s. l.] Anno Christi 1608. RMK III 1066.

³⁷⁶ Rejchrtová: Václav Budovec... i. m. 1984. 184.

³⁷⁷ *Cíl a praktky papeženců a jesuitů. To gest, krátký historický a prawdiwý důwod, kterak Pán Bůh některých bawliwých katolických, a nepokogných jezuitů, proti stawům ewangelistským w Králowstwj Českém, poźjwané praktky, gim gakožto nepřátelům Swatého Slowa swého k sskodliwému, ale ewangelistským k radostnému skončenj, wždycky spravowal a gesstě y podnessnj den bezewssj pochybnosti řjdiiti ráčj. Sepsaný od Desideria z Frydbergku.* [s. l.] Anno 1618. Knihopis 2621.

³⁷⁸ Például: a *Dalimil krónika* 1620-as kiadása (*Kronyka Stará Klásstera Boleslawského*... Praha, 1620. Knihopis 1810) Henrik Rantzau orvosi kézikönyve (Rantzau, Henrik: *Regiment zdrowij. Spráwa vžitečná obsahujicj y sobě potřebná naučenij, yakby člowěk tělo swé... opatrowati měl*... Praha, 1587. Knihopis 14742). Václav Slovacius két vallásos írása (Slovacius, Václav: *Spis krátký wo stawu swatém manželském, sebrany z Pjsem Starého y Nowého Zákona*... Praha, 1586. Knihopis 15513 és Slovacius, Václav: *Wyswětlenj prosté Biblj malé ginák ržečj z obogjho Zákona Božjho*... Praha, 1615, 1616, 1620. Knihopis 15519) és Jiří Tesák Mošovský írása, amelyben hálát ad Istennek Rudolf császár felségleveléért (Tesák Mošovský, Jiří: *Te Deum Laudamus To gest O weliké pñjzni, lásce y dobrotě a nesmjrném Pána Boha nasseho miłosrdenstwj dle kteréhožto nám národu českému Tělo a Krew Pána a Spasytele nasseho gediného Gežjsse Krysta, pod obogj přigjmagjčjmu když při G. C. M. wssyckni tři Králowstwj tohoto ewangelistsj stawowé, za několik drahně časůw nelitujc při tom swých pracj welkých ani autrat mnohých s předsylánjum wždycky neyprwé ku Pánu Bohu z srdnatých, horliwých, a wraucných srdcý skraussených pocházegjčjch modliteb aby swűg průchod ewangelitské wčeni mji a prawda geho swobodně, y w pokogi bez překážek kázati se mohla, gednali, se wsseho toho dostalo*... Praha, 1609. Knihopis 16110).

³⁷⁹ Měšťánek, Tomáš: *Poměry na Moravě na přelomu 16 a 17. století období válek tureckých a povstání Štěpána Bočkaje*. Uherské Hradiště, 1997. 78–79.

1607-ben Ladislav z Berka lett Morvaország tartományi elöljárója, aki teljes mértékig figyelmen kívül hagyta a protestánsok szabad vallásgyakorlását biztosító törvényeket. Ezért a protestáns morva rendek 1608. április 13-án Karel z Žerotína vezetésével az ivančicei tartományi gyűlésen elmozdították, és csatlakozva Magyarországhoz és Ausztriához hűséget esküdtek Mátyás főhercegnek, aki nem sokkal később sereggel támadt Csehországra. Június 20-án II. Rudolf átadta Magyarországot, Morvaországot és Ausztriát testvérének Mátyás főhercegnek, de Csehországot megtartotta.³⁸⁰ Ennek következményeként Csehország és Morvaország három évre különvált. 1608. június 29-én a protestáns morva, magyar és osztrák rendek szövetséget kötöttek egymással, hogy eredményesebben tudjanak harcolni jogaikért.³⁸¹

1608 augusztusában Brnóban újra összeült a tartományi gyűlés, és II. Mátyástól kérte a protestánsok vallásszabadságának törvényekkel való biztosítását. Az uralkodó megerősítette korábbi kiváltságait, és megígérte, hogy vallása miatt senkit sem érhet hátrányos megkülönböztetés. A rendek kérésére azt is írásba foglalták, hogy senkit nem lehet arra kényszeríteni, hogy Szűz Máriára és a szentekre tegye le a hivatali esküt.³⁸² Nem sokkal később František Ditrichštejn (Franz von Dietrichstein) vezetésével katolikus nemesek szembefordultak Mátyás főherceggel, és megpróbálták visszahívni Morvaországba II. Rudolfot. Ez a kísérlet azonban kudarcot vallott, és a morva, magyar és osztrák protestánsok 1610-ben újra megerősítették szövetségüket.³⁸³

II. Rudolf Csehországában azonban a protestánsok helyzete rosszabb volt. 1609-ben követelték vallási sérelmeik orvoslását. Rudolf sokáig hezitált, félt, hogy Csehországot is elveszíti, ugyanakkor nehezen vette rá magát, hogy engedjen nekik. A késedelemért a jezsuitákat okolták, ezért a protestáns prágai polgárok többször erőszakosan léptek fel velük szemben. Feldúlták kertjeiket, felgyújtották a kollégiumot, végül Václav Budovec közbenjárása vetett véget a hasonló támadásoknak.³⁸⁴ 1609. július 9-én II. Rudolf engedve a protestánsok követelésének felséglevelet adott ki, melyben engedélyezte az 1575-ös cseh hitvallás értelmében a protestánsok szabad vallásgyakorlását. Biztosította jogaikat a Prágai Egyetemen, engedélyezte, hogy bárhol templomot építhessenek, kimondta, hogy senkit nem lehet arra kényszeríteni, hogy vallást váltson. Emellett azt is leszögezték, hogy a király nem hozhat olyan törvényeket, amelyek sértik a vallásszabadságot.³⁸⁵

Rudolf döntését sokan elleneztek, így nem sokkal a vallásszabadságot rögzítő felséglevél aláírása után Lipót főherceg hadsereggel támadta meg Dél-Csehországot. Elfoglalták és feldúlták Tábor és České Budějovicét, majd 1611 januárjában elérték Prágát. Az egyszerű emberek sokat szenvedtek a zsoldosok kegyetlenségétől, és haragjukat ártatlan szerzetesek ellen fordították, sokakat közülük meggyilkoltak, rendházaikat felgyújtották. Lipót főherceg márciusban elhagyta Csehországot. Ekkor a protestánsok behívták II. Mátyást Csehországba, mert csak így érezték biztosítottnak vallásszabadságukat. 1611. augusztus

³⁸⁰ Bílek, Václav Tomáš: *Dějiny Tovaryšstva Ježíšová a působení jeho vůbec v zemích království českého zvláště*. Praha, 1896. 392.

³⁸¹ Uo. 392.

³⁸² Uo. 393.

³⁸³ Uo. 394.

³⁸⁴ Uo. 395.

³⁸⁵ Uo. 398–399.

11-én Mátyás lemondatta testvérét, és elfoglalta a cseh trónt. A következő év januárjában II. Rudolf meghalt.³⁸⁶

II. Mátyás csehországi trónra lépésével azonban nem javult a protestánsok helyzete. Kivívott szabadságjogaik papíron maradtak, a katolikus nemesek továbbra is akadályozták birtokaikon a protestánsok vallásgyakorlását. A császár maga is igyekezett minden jelentős posztot katolikusokkal betölteni. Olomoucban és Brnóban például börtönbüntetést kaphatott az, aki a városba protestáns lelkészt hívott. Sok helyen nem engedték, hogy a temetőben protestánsokat temessenek, vagy akadályozták a vegyes házasságokat.³⁸⁷

Budovec saját korának politikai eseményeit két szempontból ítélte meg, elősegíti-e a protestáns vallásszabadság és a törökök elleni védekezés ügyét. A Bocskai-felkelést kitörő lelkesedéssel fogadta, mert a protestantizmus diadalútját látta benne, a hajdúk és a velük érkező törökök kegyetlensége, majd a bécsi és a zsitvatoroki béke ellenben aggodalommal töltötte el, mert úgy gondolta, hogy a törökökkel szemben nincs helye a békés politikának, hanem minden lehetséges eszközzel küzdeni kéne minden keresztény államnak azért, hogy a törökök kiszoruljanak Európából.³⁸⁸ Gondolatait az országgyűlésről vezetett naplójában (*Akta sněmu 1609–1610*) fogalmazta meg.³⁸⁹ A protestáns vallásszabadság védelme miatt a 17. század első éveitől folyamatosan részt vett a politikai életben. Bár fontosnak tartotta a protestánsok sérelmeinek orvoslását, kezdetben elutasította az erőszakos módszereket céljaik elérése érdekében.

1614-ben a protestánsoknak kedvezőbb politikai helyzetben az adminisztrátor engedélyezte az *Antialkorán* megjelentetését, mégpedig kibővített formában. Ugyanebben az évben jelent meg latin nyelven, név nélkül Ambergben Budovecnek *Martini Lutheri... Anti-socinus* című írása.³⁹⁰ 1616-ban Hanauban *Circulus Horologi Lunaris et Solaris* címmel jelent meg egy hosszabb teológiai munkája, amelyről később esik majd szó.³⁹¹ Erre a művére Matthias Hoë von Hoënegg (1580–1645) evangélikus teológus 1617. május 14-én magánlevélben írt szigorú kritikát, amelyre *Gnomon apologeticus Circuli Horologii, historici, typici et mystici* című művében adott választ, amely szintén Hanauban jelent meg 1618-ban.³⁹²

³⁸⁶ Bílek: *Dějiny Tovaryšstva Ježíšová...* i. m. 400–401.

³⁸⁷ Uo. 405.

³⁸⁸ Rejchrtová: *Václav Budovec...* i. m. 1984. 56–58.

³⁸⁹ Uo. 185. A kéziratost forrást jelenleg a prágai Nemzeti Múzeum Könyvtára őrzi.

³⁹⁰ Budovec, Václav: *Martini Lutheri... Anti-socinus...*, de electionis divinae immutabilitate ac proinde de certitudine salutis nostrae; oppositus phanaticis de aeterna Dei praedestinatione speculatoribus semipelagianis. Ambergae, 1614. (VD 17 23:327790X) Ezt a munkáját sokáig elveszítettnek hitték, mivel a protestáns felekezetek közti békekés megőrzése érdekében Pfalzi Frigyes betiltotta. Noemi Rejchrtová is más forrásból rekonstruálta tartalmát. Rejchrtová: *Václav Budovec...* i. m. 1984. 186. Azóta ismerünk belőle néhány példányt: Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek (sign. 223.11 Theol. (5)), Universität Tübingen – Universitätsbibliothek (sign. Gf.33.4). Mivel itt Budovec csak (névtelen) szerkesztő, a könyvet Luther írásaiból állította össze, gyakran Luther neve alatt jegyzik. A könyv magyarországi könyvjegyzékekben is megtalálható. Lásd Zvara Edina: Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvei. *Magyar Könyvszemle*, 128 (2012) 3. 308. Budovec levelezése, és a nyomdászt felelősségre vonó uralkodói levelek, valamint a cenzori iratok alapján Julius Glücklich bizonyította Budovec szerzőségét. Vö. Glücklich, Julius: Václava Budovce z Budova Martini Lutheri Antisocinus. *Český časopis historický*, 19 (1913) 2. 226–228.

³⁹¹ Rejchrtová: *Václav Budovec...* i. m. 1984. 189.

³⁹² Uo. 190.

1617-ben II. Ferdinándot választották cseh királlyá. Koronázásának feltételeként elfogadta, hogy tiszteletben fogja tartani a cseh rendek ősi szabadságjogait, de II. Rudolf 1609-es törvényeit nem erősítette meg, sőt olyan rendeleteket hozott, amelyek korlátozták a protestánsok szabad vallásgyakorlását és a gyülekezési szabadságukat. Újabb feszültségeket szült, hogy Broumovban és Hrobban bezáratta a katolikus egyházi birtokokon épült protestáns templomokat.³⁹³ 1618. május 23-án protestáns nemesekből álló bizottság ment Prágába, élükön Budoveccel, hogy a császári helytartóktól, Vilém Slavatától és Jaroslav Martinictól kényszerítse ki sérelmeik orvoslását, de mivel a velük való tárgyalás nem vezetett eredményre, a két helytartót írnokukkal együtt kidobták az ablakon.³⁹⁴ Ez az úgynevezett defenesztráció, amelynek hagyományai a huszita időkben gyökereznek, a szokás az Isten igaz népét elnyomó Jezabel királynő halálát utánozva alakult ki.³⁹⁵ Bár kivégzésnek szánták, az érintettek a prágai vár alatt felgyűlt szemét és egyéb hulladékoknak köszönhetően csak kisebb sérüléseket szenvedtek. Ez vezetett a rendi felkelés kirobbanásához és az egész Európára kiterjedő harmincéves háború kitöréséhez.

A rendek és a császári udvar egyaránt hadsereget toborzott, és külföldi támogatókat keresett. A császár spanyol szövetségeseiben bízott, míg a rendek a protestáns államok (Hollandia, Anglia, Szászország, Pfalz) képviselőivel tárgyaltak. A cseh rendek további szövetségest reméltek Magyarországon. Itt is a lakosság nagy része protestáns volt, akiknek hasonló jellegű sérelmeik voltak. II. Ferdinánd magyar királlyá koronázása miatt 1618-ban Pozsonyban összeült az országgyűlés. A cseh rendek Johannes Jeseniust küldték Magyarországra tárgyalni, de ő késve érkezett, az országgyűlés végére ért csak oda, ekkor Forgách Zsigmond nádor elfogatta, és Bécsbe küldte.³⁹⁶ A pozsonyi országgyűlés azonban nemcsak a cseh rendek, hanem az uralkodó kérését is visszautasította, aki azt akarta, hogy magyar csapatok harcoljanak zászlói alatt a csehek ellen.³⁹⁷

Több segítséget várhattak a cseh protestánsok Erdélyből. Bethlen Gábor 1619 augusztusában jelentős számú hadsereg élén átkelt a Tiszán, és elfoglalta Kassát, majd továbbvont Csehország felé. A császár pártján álló katolikusokkal szemben keményen lépett fel. Egyik hadvezére, Rákóczi György szeptember 5-én Kassán kegyetlenül kivégeztetett három katolikus papot, köztük két jezsuitát (Melchior Grodecký, Pongrátz István).³⁹⁸

Morvaország igyekezett megőrizni függetlenségét. Karel ze Žerotína sokáig próbált úgy helyezkedni, hogy egyik oldal mellett se kelljen elköteleződni. 1618 augusztusában összeült Brnóban a morva tartományi gyűlés, ahol II. Ferdinánd személyesen is megjelent. Itt a morvák nem zárkóztak el attól sem, hogy esetleg morva katonai haderő is harcoljon

³⁹³ Kavka, František: *Bílá Hora a české dějiny*. Praha, 2003. 122. Broumovban a bencés apátság területén építettek evangélikus templomot, Hrobban az olomouci érsekség területén. Ez utóbbi helyen az érsekség tulajdonát képező erdőből hordták az építkezéshez a fát. A protestánsok Rudolf felséglevelére hivatkozva építették a templomokat, mely szerint nem kell figyelembe venni az augsburgi elveket, vagyis a tulajdonos vallásától függetlenül a területen lakóknak joguk van megválasztani és gyakorolni vallásukat.

³⁹⁴ Bílek: *Dějiny Tovaryšstva Ježíšova...* i. m. 413.

³⁹⁵ *Druhá Apologie Stawůw Králowstwj Českého, Tělo a Krew Pána Gejšse Krysta pod Obogj přigjmagjčých*. w Starém Městě Pražském, 1618. 68.

³⁹⁶ Kavka: *Bílá Hora...* i. m. 140.

³⁹⁷ Kovács Endre: *Magyar–cseh történelmi kapcsolatok*. Budapest, 1952. 166.

³⁹⁸ Schmidl, Joannes: *Historia Societatis Iesu provinciae Bohemiae 1–4*. Pragae, 1747–1759. III. 193–197.; Puskely Mária: *A keresztény Európa szellemi gyökerei: Az öreg földrészt hagiográfiaja*. Budapest, Kairosz, 2004. 520–521.

Ferdinánd mellett a csehek ellen. Beleegyeztek abba is, hogy Morvaország területén átvonulhassanak a császári seregek.³⁹⁹ Bethlen Gábor szintén próbált egyezkedni a morva rendekkel, de ajánlatát elutasították.⁴⁰⁰ 1619 áprilisában azonban Mathias Thurn cseh hadsereg élén betört Morvaországba. Április 22-én elfoglalta Německý Brodot, 28-án Moravské Budějovicét, 29-én Znojmot, így a morváknak nem maradt más választása, mint a behódolás.⁴⁰¹

Közben március 20-án Bécsben elhunyt II. Mátyás.⁴⁰² Utóda a korábban már cseh és magyar királlyá koronázott II. Ferdinánd lett. A cseh rendek azonban ekkor már nem akarták Ferdinándot királyuknak elismerni. 1619. augusztus 19-én a cseh országgyűlés új királyt választott, Pfalzi Frigyeset. Budovec Pfalzi Frigyes feltétlen híve volt, mellette tanácsadói tiszteket töltött be.

Bethlen ekkorra már elfoglalta Pozsonyt is, és seregeivel Bécset fenyegette. Közben Homonnai György Lengyelországba ment, és onnan népes hadsereg élén tért vissza Magyarországra. Megtámadta és megfutamította Rákóczi György seregeit Kassánál. Ekkor Bethlen visszafordult Bécs alá.⁴⁰³ 1620. január 19-én szövetséget kötött Frigyesel a rendek által választott cseh királlyal. Ebben kölcsönös segítséget ígértek egymásnak, rendezték a határvitákat és az egyéb kérdéseket. Bethlen elismerte Frigyeset Csehország királyának, Frigyes pedig elismerte Bethlent Magyarország királyának. A szövetségbe azt is belevezték, hogy a jezsuiták nem telepedhetnek le sem Erdélyben, sem Magyarországon, sem Csehországban.⁴⁰⁴

Bethlen közben a császárral is tárgyalt, és 1620. január 16-án fegyverszünetet kötöttek. A császár emellett még remélhetett támogatást Lengyelországból, Franciaországból, Spanyolországból, Szászországból, Bajorországból, és V. Pál pápa is ígért segítséget.⁴⁰⁵ A cseh rendekkel folytatott tárgyalások sikertelenek voltak, mert Ferdinánd Frigyesről minden cseh tartomány átadását kérte a békéért cserébe. Bethlen egy ideig próbált közvetíteni a csehek és a császár közt, de 1620 őszére nyilvánvalóvá vált, hogy egyik fél sem akar kompromisszumot kötni. Ekkor Bethlen újra Bécs alá vezette a hadseregét, és Morvaországba is csapatokat küldött. Ferdinánd is mozgósította hadait, és 1620 őszén megtámadták Csehországot. Sorra foglalták el a dél-csehországi városokat, végül novemberben elérték Prágát.⁴⁰⁶

1620. november 8-a a cseh történelem talán legtöbbet emlegetett dátuma. Ekkor a császári csapatok megsemmisítő vereséget mértek a cseh rendek csapataira. Bethlen segélycsapatai nem érkeztek meg időben, így nem vettek részt az ütközetben. A csata után Ferdinánd katonái bevonultak Prágába. Frigyes király elmenekült, vele ment Matthias Thurn is. A cseh tartományok ekkor meghódoltak II. Ferdinánd előtt. Bethlen még egy ideig el-

³⁹⁹ Kavka: *Bílá Hora...* i. m. 141–143.

⁴⁰⁰ Kovács Endre: *Magyar–cseh...* i. m. 166–167.

⁴⁰¹ Kavka: *Bílá Hora...* i. m. 178–179.

⁴⁰² Schmid: *Historia...* i. m. III. 161.

⁴⁰³ Schmid: *Historia...* i. m. III. 198.

⁴⁰⁴ Kovács Endre: *Magyar–cseh...* i. m. 168.

⁴⁰⁵ Uo. 169.

⁴⁰⁶ Uo. 171.

lenállt, de 1622-ben Nikolsburgban ő is békét kötött. A fehérhegyi vereség után Budovec visszautasította a menekülés lehetőségét, és Prágában maradt, pedig a felkelőkre kemény megtorlás várt.

Budovecet a felkelésben való részvétele miatt elítélték, és 1621. június 21-én az Óvárosi téren 26 társával együtt kivégezték. Ő rangja miatt az akasztástól megmenekült, lefejezték.⁴⁰⁷

1620-ban ő fogadta a Prágába érkező török követet, aki azért jött, hogy a rendek és a Porta Habsburg-ellenes összefogásáról tárgyaljon. A rendek szorult helyzetükben fordultak a törökökhöz segítségért,⁴⁰⁸ bár minden bizonnyal Budovec pontosan látta ennek veszélyét. Őt szerették volna megbízni a cseh rendek konstantinápolyi követségének vezetésével, ezt azonban visszautasította. A törökkel való tárgyalások miatt, amelyben nyelvi és kulturális ismeretei miatt is számítottak rá, a felkelés leverése után a katolikus irodalomban Budovecet gyakran vádolták törökbarát politikával, sőt még azzal is, hogy titokban áttért az iszlámra, és Csehországban is próbálta terjeszteni.⁴⁰⁹

Az Antialkorán keletkezése

Václav Budovec politikai érdeklődését két dolog határozta meg, az egyik a protestáns felekezetek helyzete, a másik az oszmán terjeszkedés. Legfontosabb munkájában mind a két vonal megtalálható, bár ez utóbbi problémakör hangsúlyosabb. Konstantinápolyi útja előtt alapos kutatómunkát végzett. Érdeklődése központjában a törökök vallása állt. Könyvekből szerzett tudását később kiegészítette kinti tapasztalataival, ahol alkalmat nyílt beszélgetni, sőt vitatkozni törökökkel, és muszlim hitre tért keresztényekkel egyaránt. Ezekből a forrásokból írta meg az *Antialkoránt* (*Anti-Alkoran, to gest mocnj a nepřemoženj důwodowé toho, že Alkorán Turecký z ďábl'a possess, a to půwodem Aryánů s vědomým proti Duchu Swatému rauhánjm*) [Anti-Alkorán, azaz erős és megdönthetetlen érvek mellett, hogy a török Alkorán az ördögtől való, ariánus eredetű, a Szentlélek tudatos káromlásával],⁴¹⁰ amelynek első változatát 1593-ban adta nyomdába, de a cenzúra miatt csak 1614-ben jelenhetett meg átdolgozott, kibővített változatban.

⁴⁰⁷ Lisy-Wagner, Laura: Václav Budovec z Budova. In Thomas, David – Chesworth, John et al. szerk.: *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*. 9. köt. *Western and Southern Europe (1600–1700)*. Leiden–London, 2017. 976–977.

⁴⁰⁸ Szuromi: *Vérebek*... i. m. 79–80.

⁴⁰⁹ Pl. Michal Pečka z Radostic verse: *De Turca Bohemico cum Alcorano in patriam reverso, a Mahometi inspirato*. Ez alapján ugyanezt a vádat fogalmazta meg vele szemben Bohuslav Balbín is. Mendel–Ostřánský–Rataj: *Islám v srdci Evropy*... i. m. 201.

⁴¹⁰ Knihopis 1360.

Az *Antialkorán* forrásai

Fő forrásként munkájához Theodor Bibliander latin nyelvű koránkiadását és forrásgyűjteményét használta.⁴¹¹ Másik legfontosabb forrása természetesen a Biblia volt, amelyet nagyon jól ismert.⁴¹² A Biblia jelentette számára az abszolút tekintélyt, érveit csak az innen vett részletekkel igazolta. Ha valamely teológus (pl. Luther Márton) munkájára hivatkozott, akkor is alátámasztotta gondolatát bibliai idézetekkel. Az egyházatyák tekintélyéről ő maga így ír az *Antialkorán*ban:

„...hitünket Istenből, s ne az emberekből merítsük. Ezt a változtathatatlan igazságot tanúsítják a szent vértanúk, az egyetemes zsinatok, az egyházatyák írásai, amelyek között, mivel ember alkotta őket, némelyek hibásak, némelyek zavarosak, egy részüket pedig mások teljesen meghamisították.”⁴¹³ (*Boros Attila fordítása*)

Máshol így ír a tekintélyes szerzők írásairól:

„De mindazonáltal ez a legalapvetőbb bizonyíték [ti. Isten ígéje],⁴¹⁴ és ha ez mint erős alap megvan a szívünkben, vagyis a szegletkő Krisztus és az ő szava a szívünkben alapszik, más dolgok is, amelyek ezen a talajon állnak, számunkra igen nagyon vigasztalók és megerősítők lehetnek.”⁴¹⁵ (*Kovács Eszter fordítása*)

„Az Úristen bőségesen adott nekünk a mi időnkben sok ragyogó értelmű embert segítségül, hogy ugyanezt az ígét még jobban megértsük. Bár igen kis része van meg ezeknek a mi cseh nyelvünkön, mégis szükségesek a számunkra, hiszen ahogy hiábavaló dolog déli napsütésben fáklyát gyűjtani, ugyanilyen az Isten szavát emberi írásokkal világítani. De mégis ínség idején azok is hasznosak, amelyek az istenfélő emberek által megíratnak, amikor a mi napunkat szörnyű fellegek szél- és hóviharral, kifordított okoskodásokkal és emberi csalárdsággal akarják elhomályosítani. Ezért minden ilyen borús időben, amikor mint eclipsi ecclesiaeben, a nap elsötétülésétől szenvedett az egyház, az Úristen művelt embereket küldött, akik egyedül csak a naphoz, vagyis a Szentírás-hoz vezettek. Ilyen volt a káromló ariánusokkal, azaz Jézus Krisztus istenségét, és az eutyichianusokkal,⁴¹⁶ valóságos emberségét tagadókkal szemben Ireneus, Tertullianus, Augustinus, Athanasius,⁴¹⁷ és sokan mások.”⁴¹⁸ (*Kovács Eszter fordítása*)

⁴¹¹ Rejchrtová: Rytíř v Božském komedii... i. m. 10. Budovec korában már egyéb *Korán*-fordítások is rendelkezésre álltak, mindazonáltal a református Biblianderé volt a legelterjedtebb Közép-Európában. Katolikus szerzők is az ő munkájából dolgoztak. Őze: *Apokaliptikus időszemlélet...* 2016. i. m. 286–291.

⁴¹² A bibliai idézetek többségét Budovec valószínűleg emlékezetből idézte, vagy idegen nyelvű, talán latin változatból ő maga fordította. Az egyező szövegrészeket vizsgálva valószínű, hogy a cseh bibliafordítások közül az úgynevezett „hatrészes” králicsei bibliát használta, amely 1579–1594 között jelent meg hat kötetben (Knihopis 1107).

⁴¹³ Budovec: *Antialkorán*... i. m. 263.; Kovács: *Islámismeret*... i. m. 233.

⁴¹⁴ Betoldás tőlem. (*K. E.*)

⁴¹⁵ Kovács: *Islámismeret*... i. m. 144.

⁴¹⁶ Eutükhész (378?–450 után) konstantinápolyi monofizita tévtanító követői.

⁴¹⁷ Szent Iréneusz (115–150), Tertullianusz (160–220), Hippói Szent Ágoston (354–430), Alexandriai Szent Atanáz (298–373).

⁴¹⁸ Kovács: *Islámismeret*... i. m. 157.

Vagyis nem vetette el más források használatát, sőt hasznosnak tartotta a jó lelki irodalmat, de csak akkor, ha a Bibliával nincs ellentmondásban.

Bár Budovec műve megírása előtt alapos kutatómunkát végzett, szorgalmasan forgatta a nyugati írók ilyen témájú latin nyelvű munkáit, Bartoloměj Dvorský cseh nyelvű koránpolemikáját nem ismerte. Az *Antialkorán* bevezetőjében azt írta, hogy eddig még nem jelent meg cseh nyelven ilyen témájú könyv.⁴¹⁹ Ha Budovec alapos kutatómunka után sem tudott Dvorský művéről, akkor valószínű, hogy soha nem volt túl elterjedt, ezt megerősíti, hogy második kiadásról sem tudunk.

A másik cseh nyelvű polémia, az *Obaudwauch Antykrystůw, Konstantynopolitanského a Ržjmského...* egy alkalommal a muszlim vallás tanítását, pontosabban a Paradicsommal kapcsolatos elképzeléseket a „Satranská země” mesékhez hasonlította.⁴²⁰ Ugyanezzel a hasonlattal él Václav Budovec az *Antialkorán*ban.⁴²¹ Felmerülhet a kérdés, hogy a nyugati iszlámpolemikákat jól ismerő Budovec felhasználhatta-e forrásként ezt a művet. Budovec maga azt állította, hogy nem jelent meg az iszlámról cseh nyelven semmiféle írás, vagyis nem ismer más ilyen jellegű művet. Ugyanakkor ez a röpirat nem Csehországban jelent meg, és nem is kifejezetten koránpolemika, inkább a katolikusok ellen irányul. Az *Antialkorán*ban (talán a cenzúra hatására) csak óvatos utalások vannak arra, hogy Budovec is az *Obaudwauch Antykrystůw* ismeretlen szerzőjéhez hasonlóan a „kettős Antikrisztus”-elméleteket pártolta:

„Csupán egyet, Nagy Gergelyt,⁴²² Róma püspökét, akit halála után neveztek legfőbb püspöknek, akinek írásából nyilvánvaló, hogy megindította őt a Jelenések könyve, valamint az, amit a második Thesszaloniki levél a kárhozát fiáról mond, így nemcsak hogy nem akart legfőbb püspök lenni és magát így nevezni, hanem először ő nevezte magát a szolgák szolgájának a Tesszaloniki levél és a Jelenések könyve alapján, és megfeddte Jánost, a konstantinápolyi pátriárkát, mert a legfőbb püspök, vagyis pápa akart lenni, mondván, hogy ez a Szentlélek által az Antikrisztusról és nem az egyház igaz pásztorairól volt megjövendölve.” (Boros Attila fordítása)⁴²³

A két polémia tartalmilag sokban egyezik, mégis vannak eltérések. Például az ismeretlen lutheránus szerző szerint a törökök a keresztényeket és más vallásúakat hitük elhagyására kényszerítik.⁴²⁴ Budovec ezzel szemben „csábításról” írt, báránybőrbe bújt farkasról, aki kedvező lehetőségek ígéretével veszi rá a keresztényeket hitük elhagyására. Ugyancsak eltérnek abban, hogy a névtelen lutheránus szerző azt állította, hogy a törökök közt a tanításban nincs egység, mert mindenki másként értelmezi a Koránt.⁴²⁵ Ezzel szemben Budovec úgy látta, hogy a törökök többsége nem is foglalkozik az értelmezéssel, és ez a felületesség okozza hitbeli egységüket.⁴²⁶ Ugyanakkor számos közös polemikus érvet

⁴¹⁹ Budovec: *Antialkorán*... i. m. 50.

⁴²⁰ *Obaudwauch Antykrystůw*... i. m. L₁b.

⁴²¹ Kovács: *Islámismeret*... i. m. 116.

⁴²² Itt „Řehoř Veliký” formában hozza a pápa nevét, míg máshol a „Gregorius Magnus” névalakot használja.

⁴²³ Kovács: *Islámismeret*... i. m. 232.

⁴²⁴ *Obaudwauch Antykrystůw*... i. m. C₂a.

⁴²⁵ Uo. K₃b.

⁴²⁶ Kovács: *Islámismeret*... i. m. 160–161.

sorolnak fel, amelyek közös forrásra utalnak, de az sem is zárható ki, hogy Budovec ismer-
te az *Obaudwauch Antykrystŭwot*.

Budovec munkamódszere

Akárcsak Dvorský, Budovec is összevetette a két vallás szent könyveit, és fontosnak tartotta, hogy rámutasson a köztük lévő ellentétekre, nehogy a Korán Bibliával való hasonlóságai vonzóvá tegyék a török vallást azok szemében, akik valahogy kapcsolatba kerülnek vele. A hasonlóságokat a „csalás álarcának” nevezte, amivel a törökök megpróbálják befedni vallásuk gonoszságát, mint amikor a farkas báránybőrbe bújik.⁴²⁷

Budovec igyekezett bizonyítani azt is, amit Dvorský egyértelmű tényként kezel, vagyis hogy a kettő közül a kereszténység az igaz vallás, a két szent könyv közül egyedül a Biblia sugalmazott. Műve jobban hasonlít a keresztény felekezetek közti hitvitákhoz, látszik, hogy Budovec valóban beszélgetett muszlimokkal, és tudta, hogy mindkét fél által elfogadott közös hivatkozási alap nélkül a vita parttalan. Nála ez a közös pont a természetes ész. Érvelésének központi gondolata, hogy a Korán a természetes ész fényénél cáfolható, de a keresztény tanítások ezzel szemben logikailag igazolhatók, ezt maguk a törökök is érzik, ezért nem lehet a Koránról vitatkozni, illetve ezért nem fordítják le az egyszerű emberek által érthető nyelvekre.⁴²⁸

A muszlim vallással kapcsolatban a legfontosabb polemikus pontnak a Biblia igazságának bizonyítását tartotta a Koránnal szemben. Ezért nem is annyira a hittételek igazságát, hanem a Biblia sugalmazottságát igyekezett igazolni. Érvei a következők:

1. A Biblia sokkal korábban keletkezett, mint a Korán, sőt az emberiség legelső könyve.⁴²⁹
2. Kinyilvánul benne Isten dicsősége.⁴³⁰
3. A Biblia vonzza az Istent kereső embereket.⁴³¹ A választottak lelkében Isten helyezi el Igéjét, ezért a választottak felismerik Isten szavát, és meg tudják különböztetni az emberi vélekedésektől.

⁴²⁷ Budovec: *Antialkorán...* i. m. 48.

⁴²⁸ Uo. 128. Ugyanez a vád előkerül a magyarországi polemikákban is. vö. Dobrovits Mihály – Őze Sándor: Magyarország török hódoltsága és az iszlám ismerete a 16. század második felében és a 17. század első harmadában. In Ittész Gábor szerk.: *Viszály és együttélés. Vallások és felekezetek a török hódoltság korában*. Budapest, 2017.

⁴²⁹ „Hallottuk, hogy semmi sincs régebbi, mint a Szentírás, és hogy a pogányok az ő történelmüket a negyedik évezred felétől kezdték, és nem a világ teremtésétől. Mindez azért van, mert ez az Írás isteni mű, amelyet a Szentlélek áthatott, a szent próféták és az apostolok hirdettek, és nem pusztán emberi értelem által szellemesen kiötlött költeményekből áll, hanem Isten hatalma alkotta minden ember megváltására.” (*Kovács Eszter fordítása*) Kovács: *Islámismeret...* i. m. 141.

⁴³⁰ „Ebben az igen egyszerű és közérthető beszédben, amelyen a Szentírás bármiféle, gőgös és felfuvalkodott kérdés, vagy álszent alázat és megalázkodás nélkül megőriztetett, kinyilvánul Isten kifejezhetetlen, csodálatos dicsősége és igazsága, amelyben, mint tükörben Isten választottai szemlélik magukat, miközben Isten képére alakulnak, a hitetlenek viszont, mint a naptól, gőgösen nézvének belé, megnyomorodnak.” Kovács: *Islámismeret...* i. m. 141–142.

⁴³¹ „Isten szavát maga az Úristen helyezi belénk, ezért a hívó lélek hamarabb fordul Isten szava felé, mint a bányász vigulája [ártsd: varázsvessző, amellyel az ércet vagy a vizet keresik – K. E.] az arany felé, mint a mágneskő az északi sark felé, avagy mint a virág – amelyet napraforgónak neveznek – a nap felé, és mindez Isten hatal-

4. A világban később bekövetkezett változásokat a Biblia mind előre megjósolta, és minden jóslata pontosan a megírt módon teljesedett be.⁴³²
5. A Biblia történeti sorrendet tart, míg a Korán nem, és a nem is tartalmazza a teljes ószövetségi időszak történetét.⁴³³ Ez Budovec szerint azért szól a Biblia mellett, mert Dániel könyvében található jóslat szerint a gonosz arra törekszik, hogy összezavarja a rendet.⁴³⁴
6. A bibliai események igazságát a pogány források is megerősítik.⁴³⁵
7. A Biblia igazságát a zsidók és a pogányok is saját könyveikből igazolni tudják.⁴³⁶
8. A Biblia igazságát csodák igazolják, de a Koránban nincsenek csodák.⁴³⁷
9. A Biblia az ősatyák bűneiről is beszámol, tehát hitelesebb képet ad róluk, mint a Korán.⁴³⁸
10. A vértanúk száma bizonyítja, hogy a Szentírás igaz, míg a törököknek nincsenek vértanúik, csak akik harcban estek el, ők viszont nem tekinthetők igazi vértanúknak.⁴³⁹

ma által. Így tehát ahogy a fák, kövek, virágok bizonyos dolgok felé fordulnak, természetes, hogy az ember, aki élő templom, élő fából és kőből épült fel, és a Szentlelket kapta a megváltás előlegeként, e foglaló által Isten szavához húz, azt a meséktől és a hazugságoktól meg tudja különböztetni, mint a méhecske a rózsát a mérgező galócagombától, amely bár látszatra szép és tarka, mégsem gyűjt róla mézet. Isten szavának illata olyan az Isten választottainak, mint a méhecske számára az édes méz, a hitetleneknek viszont olyan, mint valami földi dolog, mint a disznótrágya szaga." Kovács: *Iszlámismeret...* i. m. 142.

⁴³² „Csak maga a Szentírás az, ami nem csak az Egyház, hanem a világ minden múltbeli, jelenlegi és jövőbeli változásait megjövendölte, amit sem Mohamednél, sem a többi pogány szerzőnél nem találunk. Az Úristen rögtön a világ kezdetétől, ami fontos változásokat akart az egyházában és az egész világban a világ végéig, azt mind előre megmondta, az egész világ számára ismert lett, és az Úrnak, Izrael Istenének szájából soha üres szó nem hangzott el.” Kovács: *Iszlámismeret...* i. m. 144.

⁴³³ „Az ötödik bizonyíték, hogy Mohamed összetakolván hazug Alkoránját, felosztván 124 fejezetre [A Korán valójában 114 szúrából áll, Bibliander kiadása áll 124 szúrából. – K. E.], melyeket szúrának nevezett, semmiféle történeti sorrendet nem tartott meséiben, sem a személyeknél, akikről írt, sem az éveknél. Hanem egyiket összekeverte a másikkal, Alkoránjában leginkább Ádámot, Ábrahámot, Izmaelt, Izsákot, Jákobot, Józsefet, a fáraót, Dávidot és Krisztus Urunkat emlegeti. Majdhogy egyetlen fejezet sincs, amelyben ezek közül valakiről valami valótlanúságot ne állított volna, és gyakran mindannyian együtt vannak egy fejezetben. A szent prófétákról, és a zsidó királyokról, Dávidot és Salamont kivéve nem tesz semmiféle említést. A pogány királyokról is hallgat, csupán Nagy Sándort említi éppen–hogy, akiről valahol anyókák mesélhettek neki.” Kovács: *Iszlámismeret...* i. m. 145–146.

⁴³⁴ „Arra törekszik, hogy megváltoztassa az ünnepeket és a törvényt.” Dán 7,25.

⁴³⁵ „A pogányok közt is megtalálod Isten igazságának és azoknak a dolgoknak a szikrácskáit, amelyekről a Szentírás ír. Mint ahogy említést tesz néhány száz évvel az Úr születése előtt a legrégebbi pogány historicus Herodotus az egykori babiloni toronyról, az Úr születése előtti hárromezer-kettőszázötvennegyedik évnél. Ugyanígy a gógös Szanhérib vereségéről Jósias király alatt. Jósias királyról is, akit Nékó egyiptomi király legyőzött. Nagyon sokat írnak Berossus és mások, arról, ami a zsidó történelemben lezajlott. A pogány Cornelius Tacitus is, aki a Krisztus Urunk utáni tizenhatodik évtől, rögtön Augustus császár halála után, egészen Jeruzsálem Titus által való elfoglalásáig esett dolgokat írta meg.[...] Mily vigasztaló azt tudni, hogy a pogányok is, mintegy akaratlanul Istennek eme nagy tetteiről megemlékeztek, és így ezeket messzire, mint harsonákkal szétkürtölték, pedig ők maguk még a Szentírást sem olvasták.” Kovács: *Iszlámismeret...* i. m. 148.

⁴³⁶ Kovács: *Iszlámismeret...* i. m. 149.

⁴³⁷ Uo. 150.

⁴³⁸ „Mivel Isten írása változatlan, és fortély nélkül való, nem titkolja el, hogy jó és rossz jellemek Isten különleges edényinél is találatnak, de azt sem, hogy botlásaikból és bukásukból a szent vezeklés által felkeltek, hogy az Úristen őket a Krisztusban tett drága ígérete szerint kegyelmébe fogadta, így tehát a mi keresztény hitünk nem valamiféle *Idea perfectae politiae Platonicae*, vagyis itt nincs tökéletesség, csak a test és a lélek szakadatlan harca.” Kovács: *Iszlámismeret...* i. m. 152.

⁴³⁹ „A vértanúság tehát hol lehetne dicsőbb, és az egész földön ismertebb, mint a keresztény egyházban? Először Ó maga, az Isten Örök Fia méltóztatott ennek alávetni és értünk feláldozni önmagát, majd mindnyájan

11. A törököknek tilos a Koránról vitatkozni, sőt gyakran a tartalmát sem ismerik. Ezzel szemben a keresztény emberek olvassák a Bibliát, és igyekeznek elmélyülni benne.⁴⁴⁰
12. A célok, amelyeket a Korán kitűz, mulandó dolgok és testi örömök, de a Biblia örök értékekre irányítja a figyelmet.⁴⁴¹
13. Mohamed elvette itt a földön a jutalmát, amikor nagy hatalmú vezető lett, de Jézus és az apostolok sok üldöztetést szenvedtek, és a jutalom az égben várja őket.⁴⁴²
14. Az Ó- és Újszövetség összhangban van egymással, és mindegyik megérthető. Isten a különféle korokban az emberek műveltségéhez és hitben való fejlődésükhöz mérten fokozatosan nyilvánította ki a hitigazságokat.⁴⁴³
15. A több keresztény felekezet léte is azt bizonyítja, hogy a keresztények Istent kereső emberek, és a vallásuk erre lehetőséget nyújt. A Bibliát bárki olvashatja, és vitatkozni is lehet róla.⁴⁴⁴

Az *Antialkorán* célja

Az *Antialkorán* megírásának körülményeit figyelembe véve Budovec munkája nagyon aktuális kérdést vetett fel. Jelent-e fenyegetést az Oszmán Birodalom a cseh tartományokra nézve, és ha igen, milyen formában? Budovec szerint a fegyveres fenyegetés mellett ijesztő az a lehetőség is, hogy az iszlám megjelenik Európa keresztény népei közt, sőt esetleg a cseh tartományokban is. Ezért kettős, fegyveres és lelki harcra kell készülni, ő ez utóbbihoz nyújt segítséget. Az *Antialkorán* legfontosabb célja, hogy útmutatást nyújtson a keresztény vitézeknek, hogyan harcoljanak az ellenség ellen úgy, hogy közben a saját lelkük üdvösségét el ne veszítsék.⁴⁴⁵ Az *Antialkorán*ban óvakodott attól, hogy konkrét hadieseményekre utaljon, így a magyarországi törökellenes harcokról sem írt, ugyanakkor a szerző levelezéséből tudjuk, hogy nagy érdeklődéssel és folyamatosan növekvő aggodalommal figyelte a történéseket.⁴⁴⁶

az ő kedves apostolai, kivéve Szent Jánost, majd az apostolok után háromszáz évig tartott a vértanúk kora, egészen Nagy Konstantin császár idejéig. Ebben az időben a pogány császárok a keresztényekre vonatkozóan kilenc főbb rendeletet adtak ki, így hát néha három, néha öt, néha tíz évig egyfolytában tartott a keresztények gyilkolása. A keresztény egyház többet áldozott saját véréből és bőréből Krisztusért, mint sok mostani egyház tintából és papírból, és nem annyira a saját híu dicsőségüket keresték a könyvek írásában, mint inkább a megváltásukat felebarátaik művelésében, és inkább alapoztak a jó lelkiismeretre, mint a hivalkodó, hiábavaló művészetre.” Kovács: *Iszlámismeret*... i. m. 153.

⁴⁴⁰ „Mohamed, hogy a hazugságai ne kerüljenek napvilágra, fejvesztés terhe mellett megtiltotta, hogy bárki a hitéről és Alkoránjáról vitatkozzon, valamint az Alkoránt sem lehet török nyelvre fordítani, állítván, hogy a laikusoknak és az egyszerű embereknek nem jó azt olvasni. Ezért csak órában nyelven olvasható, amely nyelvet ezer török papból egy sem ismeri.” Kovács: *Iszlámismeret*... i. m. 154.

⁴⁴¹ Kovács: *Iszlámismeret*... i. m. 155–156.

⁴⁴² Uo. 156.

⁴⁴³ „Összefoglalva, Úristenünk nekünk, gyermekeinek, mintegy fokozatosan méltóztatott megnyilvánulni, és nemcsak önmagánál elhelyezett fokozatok szerint, hanem annyira, amennyire azt gyengeségünk és halandóságunk elviselte, és leginkább pedig egyházában, és legkedvesebb fiában méltóztatott kinyilatkoztatni önmagát, ez történt rögtön Ádámtól egészen Krisztus Urunk testben való világra jöttéig.” Kovács: *Iszlámismeret*... i. m. 159.

⁴⁴⁴ Kovács: *Iszlámismeret*... i. m. 160–161.

⁴⁴⁵ Budovec: *Antialkorán*... i. m. 47.

⁴⁴⁶ Rejchrtová: *Václav Budovec*... i. m. 162.

A könyvben többször megjelenik az a gondolat, hogy a keresztény lovagnak hogyan kell harcolni olyan ellenségek ellen, akiket nem lehet kard által legyőzni. A keresztény lovas ellenségeit egy képen illusztrálja (2. kép), amelyet „A keresztény lovagról” című fejezet elé tett.⁴⁴⁷ A képen a keresztény lovagot hét ellenség veszi célba, Góg, Magóg, Eretnekség, Halál, Ördög, Világ és a Test. A lovagot segíti a napfény, amely Isten kegyelmét jelenti, és a mennyből felé nyújtott fáklya, amely a Szentírás világossága. Ezek nélkül a fenti ellenségek prédájává lenne.

Egy másik képen (3. kép) egy báránybőrbe bújt farkas⁴⁴⁸ látható, turbánnal a fején, bundája alatt karddal. Egyik oldalán egy papi ruhába öltözött férfi áll, aki jobb kezében Szentírást tart, bal kezében kardot, amellyel fenyegeti a farkast, felette felirat látható: „lelki kard, Szentírás”. A másik oldalon egy páncélos alak áll, amely szintén kardot tart a jobb kezében és éppen lesújt a farkasra. Az ő feje felett is felirat látható: „vaskard, keresztény fölény”.⁴⁴⁹ Ezzel a képpel arra figyelmeztetett, hogy a törököket nem lehet csak karddal legyőzni, ha harcra kerül sor, a lelket is fel kell fegyverezni, és ebben a harcban a keresztények legfőbb fegyvere a Szentírás lesz.

A törökök elleni lelki harc jelentősége konstantinápolyi tapasztalatai hatására fogalmazódott meg benne, ahol sokan voltak, akik elhagyva keresztény hitüket áttértek az iszlámra. Budovec elsődleges célja, hogy megóvja ettől a cseh lovagokat, és megakadályozza, hogy az iszlám cseh földön is teret hódítson. Ezért írta csehül a művét, hogy minél szélesebb rétegekhez eljuthasson.⁴⁵⁰

Van egy másik vallási irányzat is, amitől Budovec óvta olvasóit. Ezek a Szentháromságot tagadó irányzatok, amelyek terjedése elsősorban Morvaországban volt jellemző.⁴⁵¹ Őket „belső törököknek” nevezte, és nem kevésbé tartotta őket veszélyesnek, mint a valódi törököket. Az unitáriusok „belső törökként” való megnevezése már Dvorskýnál is megjelent, és mindenütt fellelhető az európai Antiturcica-irodalomban.⁴⁵²

Az Antialkorán felépítése

Az *Antialkorán* egy Budovec által írt bevezetővel kezdődik,⁴⁵³ majd három nagy részre tagolódik, ezeken belül is vannak kisebb alfejezetek, amelyek közül néhány önmagában is kerek egészet alkot. A bevezetőben Budovec leírta, hogy az oszmán terjeszkedés már egész Európára fenyegetést jelent.⁴⁵⁴ Elmondta saját tapasztalatait, konstantinápolyi útját,

⁴⁴⁷ Budovec: *Antialkorán*... i. m. 324.

⁴⁴⁸ Itt farkasábrázolásról van szó, ez a kísérszövegekből egyértelműen kiderül. A nyugat-európai ábrázolásokban nem volt ritka a törökök kutyaként való ábrázolása, illetve a török fél is használta ezt a képet ellenségeire. Szuromi: *Vérebek*... i. m. 40.

⁴⁴⁹ Budovec: *Antialkorán*... i. m. 524., 127.

⁴⁵⁰ Uo. 50–52.

⁴⁵¹ Uo. 43–46., 134.

⁴⁵² Balázs Mihály: Közel az iszlámhoz? Újabb kutatások a korai unitárius Adam Neuser és a muszlim hit viszonyáról. In Ittész Gábor szerk.: *Viszály és együttélés. Vallások és felekezetek a török hódoltság korában*. Budapest, 2017. 197–222.

⁴⁵³ Magyar fordításban lásd Kovács: *Iszlámismeret*... i. m. 115–130.

⁴⁵⁴ Budovec: *Antialkorán*... i. m. 38.

és hogy az ottaniaktól pontosan tudja, milyen kísértéseknek vannak kitéve a muszlim fennhatóság alatt élő keresztények. Meglátása szerint az iszlámot egyszerűsége, könnyű betarthatósága és a vele járó hedonista gondolkodásmód vonzóvá teheti.⁴⁵⁵ Ezért érezte fontosnak, hogy közérthető cseh nyelven kiadja ezt a könyvet. A törökök mellett megnevezte a másik nagy ellenséget, a szentháromság-tagadókat, akik véleménye szerint rosszabbak, mint a törökök, mert külsőleg kereszténynek mutatják magukat, és a Bibliából veszik érveiket a Szentháromság ellen.⁴⁵⁶ A török és a szentháromság-tagadó mint „belső török” Dvorskýnál is megjelent ellenségként, de Budovec ide sorolta az anabaptistákat is,⁴⁵⁷ és óvatosságra intett a „lagymatag keresztényekkel”⁴⁵⁸ kapcsolatban, akik a leggyengébbek hitükben, ezért leginkább hajlamosak lennének az iszlamizálódásra.⁴⁵⁹ A bevezetőből látszik, hogy Budovec jártasabb volt a témában, mint utraquista elődje. Nemcsak személyes tapasztalatai, hanem olvasottsága miatt is. Figyelemre méltó pontossággal adott áttekintést a szentháromság-tagadó irányzatok kialakulásáról és jelenlegi helyzetükről.⁴⁶⁰

A főszöveg első része a török vallásról nyújt általános ismertetőt,⁴⁶¹ hogy olvasói később jobban megérthessék annak cáfolatát. A teljes szakasz forrása Theodor Biliander *Machumetis Saracenorum principis eiusque successorum vitae, doctrina ac ipse Alcoran...* című műve, amely Bázelen jelent meg 1543-ban, majd 1550-ben. Budovec saját elmondása szerint a második kiadást használta. Először a török vallás egyes tételeit sorolta fel nagyon röviden:

„A mohamedán hit tételei”⁴⁶²

Istenről: Hogy háromezer évvel ezelőtt valamiféle fény volt Istennél, amelyből aztán megszületett Mohamed. Hétezer évvel ezelőtt, előbb, mint hogy a világ létrejött, Isten angyalokat teremtett, és egyesek közülük, csak az ember teremtése után taszítottak le az égből, amikor Belzebub nem akart letérdelni Ádám előtt.

⁴⁵⁵ Uo. 40–41.

⁴⁵⁶ Uo. 44.

⁴⁵⁷ Uo. 46.

⁴⁵⁸ „Jalovi křestané”.

⁴⁵⁹ Mélius Juhász Péternél is szerepel az ellenségek között a csalárd áruló keresztény. Őze: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”... i. m. 90.

⁴⁶⁰ Budovec: *Antialkorán*... i. m. 42–47.; magyar fordításban: lásd Kovács: *Iszlámismeret*... i. m. 123–126.

⁴⁶¹ První díl Antialkoránu jest Larva tureckého náboženství a nejprve tabulka některých přednejších artikulův víry, aneb raději rouhání Mahometového, tak aby pobožný čtenář, dřívěji nežli přijde ke čtení jeho Alkoránu, mohl ihned posouditi, co to za zvíře jest, a není-li právě ten posměvač boží, z Izmaele pošly, jimž se sám chubí. [Az Antialkorán első része, azaz a török vallás álarca de mindenekelőtt a főbb hittételek táblázata, vagyis inkább Mohamed káromlásai, azért, hogy a jámbor olvasó már az Alkorán olvasása előtt meg tudja ítélni, hogy miféle fenevad ez, vajon nem Istennek az a gúnyolója-e, aki Izmaeltől származik, ahogy ezzel ő maga is dicsekszik.]

⁴⁶² Noemi Rejchrtová feltételezése szerint forrása a Bibliander-gyűjteményben található: „Incipit doctrina Machumet, quae apud Saracenos magna autoritatis est...” című fejezete. Bibliander (Buchman), Theodor: *Machumetis Sarracenorum principis vita ac doctrina omnis*... Basel, 1543. I. 189–200.; vö. N. Rejchrtová jegyezte Budovec *Antialkorán*jához. Budovec: *Antialkorán*... i. m. 370.

A Mennyről: Hogy hét mennyország létezik, és ő az ötödikbe ragadtatott el, de rögtön utána eljött onnan. Amint neki ott az égben az Alkorán Istentől átadatott, az ég máris bezárzott, és többé senkinek sem nyílik ki.

A Paradicsomról: Hogy egy halra épült fel, és az eljövendő korban enni, inni, de elsősorban szép szolgálólányokkal szüntelen testi örömöket fognak élvezni az égben, amit elismétel az 1., 54. és a 66. szúrában.⁴⁶³

A Világról: Hogy az valamiféle ködből teremtett, amely Istennél volt, és hogy ötvenezer év elteltével tűz által fog elpusztulni, de mielőtt ez megtörténne, árvíz lesz az emberiség saját (az elkövetkezendő dolgoktól való félelmében hullajtott) verejtékéből.

A Pokolról: Hogy valami ökör hátán áll.

A Purgatóriumról: Hogy kettő van belőle, az egyik a Pokolban, ahol az emberek tűzben futkároznak, a másik a Mennyben, egy sötétebb helyen.

Az emberről: Hogy Eczelalból, vagyis árnyékból teremtett, de máshol azt is állítja, hogy porból is, és hogy a tiltott gyümölcs, amelyből evett, az búza volt. Belzebub erre azért vette rá, mert bosszút akart állni, amiért letaszították a Mennyből, és mert Ádám különb⁴⁶⁴ volt, mint ő.

A Messiásról: Hogy Izmaeltől kellett származnia, akit Ábrahámnak⁴⁶⁵ a törvényes felesége, Hágár szült. Izsák ezzel szemben az ágyasától, Sárától lett. Ezért Mohamed nem az ágyastól származik, hanem ő a megígért utód, aki által áldást nyer a föld minden népe.⁴⁶⁶

Az ítélet napjáról: Hogy amikor letelik az ötvenezer év, a hithű mohamedánok a bal oldalra fognak állni (a törököknél ez a tiszteletré méltóbb oldal), azok, akik nem hittek az Alkoránban, jobb oldalra. Ott a Sátán újra kigúnyolja őket, mint korábban, amikor rávette Mohamedet, hogy azzal kérkedjen, hogy Izmaeltől származik, ott fog állni a gúnyoló Izmael utóda baloldalt gyűlevész népével együtt, hogy Isten fiától kapjanak és halljanak majd szörnyű bizonyosságot, ami egész biztosan meg fog történni. Más mesékről itt a táblázatban nem szólok, olvashatsz róluk még az Alkoránról készített összefoglalóban és a mellékletekben.

⁴⁶³ A Paradicsomról sok szó esik a Koránban, de nem pont ezekben a szúrákban. Az első fejezet alatt Budovec valójában a 2. szúrárt érti, valószínűleg a 2., 25., 29–39. szakaszokra gondolt. Nicolaus Cusanus Bibliander gyűjteményében közölt írása tévesen az 51. szúrárt jelölte meg leelőhelyként a 42., 20–22. szakaszhoz (vö. Balázs–Szuromi: *Az európai iszlámkép...* i. m. 103.). Budovec ezt újabb pontatlanságként 54. szúráként vette át. A 66. szúrára való hivatkozás is pontatlan, valószínűleg a Korán 65:11-re érti.

⁴⁶⁴ Eredeti szövegben „ragyogóbb, felvilágosultabb”.

⁴⁶⁵ Rejchrtová tévesen Ádámnak írta át, de az eredeti szövegben Ábrahám áll; vö. Budowec z Budowa, Waclaw: *Anti-Alkoran. To gest mocny a nepřemoženj důwodowé toho, že Alkorán turecký z dábla possess, a to půwodem aryanů s wědomým proti Duchu Swatému rauhánjm...* w Starém městě Pražském, 1614. 18. Knihopis 1360.

⁴⁶⁶ A Koránban valóban származása ellenére Izmael a megígért utód. A szeretett fiú, akinek feláldozását Isten Ábrahámtól kéri a Teremtés könyvében Izsák, de a Koránban Izmael. Gnllka, Joachim: *Biblia és Korán. Ami összeköti és ami elválasztja őket*. Szent István Társulat, Budapest, 2015. 147–148.

A Szentírásról: Hogy a zsidók meghamisították az Ószövetséget, a keresztények az Újszövetséget, de az Úristen Mohamed számára mindkettőt újra beleírta az Alkoránba, az eredetét megtartván magának a Mennyben, Mohamednek pedig átadta a másolatát.⁴⁶⁷ (Kovács Eszter fordítása)

Ezután a Korán bemutatása következik Theodor Bibliander kiadása alapján. Egyenként leírta minden egyes szúra⁴⁶⁸ tartalmát, némelyikét részletesen, némelyikét csak pár szóval. Ez azonban nem fordítás, csupán az egyes fejezetek kivonatolása. A fejezetszámozás Bibliandert⁴⁶⁹ követi, de Budovec a 105. szúránál abbahagyta az ismertetést azzal, hogy a zárófejezetek már csak azt ismételtetik, hogy Istennek nincs fia, és hogy a keresztények és a zsidók Mohamed fellépése előtt tudatlanságban éltek.⁴⁷⁰ Az egyes fejezetek leírását eltérő pontossággal végezte, a keresztény szempontból érdekes szakaszokat részletesebben ismertette, például a Bibliából is ismert történeteket, a zsidók és a keresztények ellen felhozott vádakot a Szentírás meghamisításával, valamint Jézus Istenfiúságával⁴⁷¹ és szenvedésével kapcsolatban⁴⁷² (Jézus nem Isten fia, ő maga sem tartotta magát annak, és nem őt feszítették keresztre, hanem egy másik, hozzá hasonló zsidót stb.). Az első részben Budovec ígéretei szerint csak bemutatta a Koránt, a következtetések levonását az olvasóra bízva, de az összefoglalók gúnyos hangvétele és megjegyzései már jelzik saját álláspontját. Így például az 53. szúra összefoglalásában leírta, hogy Mohamed szerint Isten angyalai csak férfiak.⁴⁷³ Budovec hozzáteszi, hogy az angyaloknak nincs nemük, valószínűleg azért emelte ki Mohamed az angyalok férfi voltát, mert a testi örömeiket földi és nem égi nőkkel akarta átélni.⁴⁷⁴ Az 54. szúra összefoglalójában pedig arról írt, hogy Mohamed a Koránt éjjel kapta meg, és rögtön hozzátette, hogy ez arra utal, hogy küldője a „Sötétség Fejedelme”. Ugyanitt megjelenik a később is sokszor ismételt vád, hogy maga Mohamed sem hitt a saját tanításában.⁴⁷⁵

A Korán szúrákra bontott elemzése után saját szavaival élve a „Korán mellékleteit” mutatta be, vagyis három Hadíth-fordítást Mohamed életéről és az iszlámról, amelyek a *Corpus Toletanum* részeként kerültek Bibliander gyűjteményébe.⁴⁷⁶ A szövegek összegzése igen elnagyolt, az eredeti sorrendet sem követi, így filológiai módszerekkel nem tudjuk egyér-

⁴⁶⁷ Kovács: *Iszlámismeret...* i. m. 131–133.

⁴⁶⁸ A Korán fejezetei.

⁴⁶⁹ Bibliander: *Machumetis Sarracenorum principis...*; Bibliander (Buchman), Theodor: *Machumetis Saracenorum principis, eiusque successorum vitae, doctrina ac ipse Alcoran...* Basel, 1550.

⁴⁷⁰ Budovec: *Antialkorán...* i. m. 94. A 105–114. szúrákban nem esik szó ilyesmiről.

⁴⁷¹ Uo. Korán 4:30–31.

⁴⁷² Budovec: *Antialkorán...* i. m. 65.; Korán 3:54–55; 4:156–159.

⁴⁷³ Valójában: Korán 37:149–154.

⁴⁷⁴ Budovec: *Antialkorán...* i. m. 84.

⁴⁷⁵ Uo. 84–85.

⁴⁷⁶ I. *Incipit doctrina Machumet, quae apud Saracenos magnae autoritatis est, ab eodem Hermanno translata, cum esset peritissimus utriusque linguae, Latinae scilicet atque Arabicae.* Bibliander: *Machumetis Sarracenorum principis...* 1543. i. m. I. 189–200. II. *De generatione Machumet et nutritura eius.* [...] Bibliander: *Machumetis Sarracenorum principis...* 1543. I. i. m. 201–212. III. *Incipit chronica mendosa et ridiculosa Saracenorum. Libellus iste de vitis Machumetis et successorum eius...*; Bibliander: *Machumetis Sarracenorum principis...* 1543. i. m. I. 213–230.; Bibliander: *Machumetis Saracenorum principis...* 1550. i. m.; Bibliander: *Machumetis Sarracenorum principis...* 1543. i. m. I. 213–227.

telmően bizonyítani, csak Budovec állítására hagyatkozva feltételezhetjük, hogy ez a három szöveg lehetett az eredeti forrás.

Végül az első rész zárásaként egy általa igen sokra tartott művet kivonatolt, amely Bibliander fordításával egy kötetben jelent meg Philipp Melanchthon előszavával.⁴⁷⁷ Nem nevezte meg, de minden bizonnyal a *Historiae de Saracenorum sive de turcarum origine, moribus, nequitia, religione...* részről lehet szó. A könyv az iszlám veszélyeire hívja fel a figyelmet. Az itt megjelenő vádak, mint a törökök általános tudatlansága és erkölcsi gyengesége, valamint a Korán észszerűtlensége később is helyet kapnak Budovec érvelésében.

Az első rész tehát Bibliander művének cseh nyelvű összegzése, a szerző megjegyzéseivel kiegészítve. A második rész⁴⁷⁸ az *Antialkorán* legfontosabb része, ebben saját gondolatait foglalta össze a törökök vallásáról. A fejezet elején bibliai idézetekkel bizonygatta, hogy az iszlám mennyire ellentétben áll az isteni kinyilatkoztatással.⁴⁷⁹ Az idézetek mellett két képet is találunk. Az egyikben Mekka felé leborulva imádkozó törökök és egy kulcsra zárt Korán látható, amely felé két kéz nyúl az égből, az egyikben kulcs, amely felnyitja a titkos könyvet, a másikban fákla, amely megvilágítja titkait (4. kép).

A mellette lévő kép (3. kép) már korábban is megjelent. A turbánt viselő báránybőrbe bújt farkasra katonák támadnak karddal, mások ágyúval lőnek rá, közben egy pap Bibliával a kezében fog rá kardot, ami a Budovec által gyakran emlegetett kettős, vagyis lelki és testi harcra utal.

A második rész fő témája maga a muszlim vallás. Első érvként hozta fel ellene, hogy maguk a muszlimok sem ismerik eléggé a Koránt, mert vezetőik nem engedik az eredeti óarab nyelvről, amelyet már csak kevesen ismernek, törökre fordítani. Budovec szerint ez nem véletlen, így akarják elrejtetni, hogy tanításuk hamis voltára ne derüljön fény. Erre utal a bevezető képen látható lelakatolt Korán. Az egyszerű emberek csak kivonatokat ismernek belőle, vallásosságuk szertartások és jámbor szokások elvégzéséből áll:⁴⁸⁰

„Az egész török vallás ezen függ: először is az Alkoránjukat az egyszerű emberek elől elrejtik azáltal, hogy az óarab nyelvről, amelyen íródott, és amit ma általában már nem

⁴⁷⁷ Budovec: *Antialkorán...* i. m. 104. Az eredeti mű: *Historiae de Saracenorum sive de turcarum origine, moribus, nequitia, religione...* 163.; Bibliander (Buchman), Theodor: *Machumetis Sarracenorum principis eiusque successorum vitae ac doctrina ipseque Alcoran* (Basel, 1543) című könyvének harmadik része.

⁴⁷⁸ Druhý díl *Antialkoránu*, odkrytí té larvy mahometské a básní jejich, že básně jich z ďábla a ne z Starého a Nového zákona pošly. Též o jistotě Písem svatých a jak proti turkům bojovati máme. [Az *Antialkorán* második része. A mohamedí álarcnak és verseinek leleplezése, hogy verseik az ördögtől és nem az Ó- és Újszövetségből valók. Ugyancsak a Szentírás bizonyosságáról és arról, hogy hogyan kell a törökök ellen harcolnunk.] Budovec: *Antialkorán...* i. m. 125–155. Magyarul lásd Kovács: *Iszlámismeret...* i. m. 134–166.

⁴⁷⁹ „Hiába tisztelnek, ha emberi tudományt és parancsokat tanítanak. (Iz 29,13) Aki elfordítja a fülét és nem hallgat a tanításra, annak még a tanítása is utálatos. (Péld 28,9) Aki a Szentlelket káromolja, nem nyer bocsánatot. (Mt 12,31) Mivel nem akarták Isten igazságát szeretni, ezért szolgáltatja ki őket Isten a tévelygés hatalmának, hogy higgyenek a hazugságnak, és ne üdvözüljenek. (2Thessz 2,10–11) Akár egy mennyből való angyal hirdetne is nektek más evangéliumot azon kívül, amit mi hirdetünk, átkozott legyen!” (Gal 1,8) Budovec: *Antialkorán...* i. m. 126.

⁴⁸⁰ Budovec: *Antialkorán...* i. m. 128–129.

értenek, nem engedik török nyelvre lefordítani, kivéve néhány rövid kivonatot az Úristenről, arról, hogy irgalmas, néhány tettéről, és Mohamedről, hogy ő a prófétája. [...]

De utána az okosabb sátán jött, szegyenkezvén ezekért a buta hazugságokért,⁴⁸¹ politikai érdekből megtiltotta azok török nyelvre való lefordítását, a róluk való vitákat, vagy hogy a papok a szószéken róluk prédikáljanak, csak külsőséges szertartásokat rendelt el, amelyeken rövid kivonatokat használnak, és azokat, akik ezeket nem őrzik kellő engedelmességgel, nem tartják derék, istenfélő muzulmánok, hanem korbáccsal és bottal kényszerítik a darabontok,⁴⁸² a külsőséges szertartások betartására, és a hitben, vagy inkább a babonában, való egyetértésre, amellyel ők dicsekednek, minden más nemzet fölé helyezve magukat. De csak a már saját önszántukból áttért mohamedánokat kényszerítik a teljes behódolásra, más religiókhoz tartozókat, mint a zsidókat és a keresztényeket, nem. Így tehát mindmáig vannak kolostorok az Oszmán Birodalomban és Konstantinápolyban is, csak annyi kell, hogy ne gyalázzák a törökök vallását.

Ezen szertartások közül ezek a legelsőek: Először is mindenütt a templomokban és a kápolnáknak lámpák égnek. Háromszor imádkoznak naponta ezekben a templomokban, illetve otthonaikban és az utcán is, reggel, délben és alkonyatkor arccal a Mekkának nevezett város felé fordulva, és ha imádkoznak, először hangosan elmondják, hogy egy az Isten és egy az ő prófétája, Mohamed. Majd ezt követően részint állnak, részint térdelnek, részint a földet csókolják, anyjuknak nevezvén azt, közben csöndben mormolnak valamit, hasonlóképpen, mint a zsidók a zsinagógáikban,⁴⁸³ önkívületi állapotban, vagy, ahogy a béres szokta az eke mögött, óbégatnak, részint sóvárogva részint felsóhajtván, részint súgva, majd hirtelen mindannyian egyszerre kiáltva, főleg akkor, ha a papjaik is köztük vannak. Majd felkelvén, abbahagyván az imát, legelőször mind a két kezükkel a szakállunkat simogatják, még az is, akinek nincs, megköszönve az Úristennek, hogy férfinak és nem nőnek alkotta őket. Majd ezután mindannyian balra fordulnak, amely oldal a törököknél megbecsültebb, és ott üdvözlik a jó angyalt, megköszönvén neki az oltalmazást, ezután jobb oldalon üdvözlik az ördögöt is, hogy ne bántsa őket. Mindezt olyan nagy alázattal és olyan sóhajtozások közepette teszik, hogy az egyszerű emberek úgy ítélik meg, hogy ez a tulajdonság nem is emberi, hanem angyali buzgóság.

Az imádságokon kívül leginkább a mosakodásra helyezik a hangsúlyt, ezért pedig a templomoknál a városokban, ahol csak lehetnek vízvezetékek és ciszternák, ezt teszik, mert hitük szerint, ha valamely testrészükkel vétkeztek az Alkorán parancsai ellen, ujjukat vízbe mártva, az azt fedő ruhát vízzel kell dörzsölniük. Leginkább a lábfejen, ujjakon, kezeken, könyökön, mellen, füleken, szemeken és az arcon végzik ezt, és ettől várják a teljes megtisztulást.

Bár nem tudom, mit tartanak bűnnek, mert a testi vágy náluk nem bűn, ám ha kihagyják ezen szertartásokat, akkor is megmosakodnak, hogy ne rójják ezt fel nekik bűnül.

Minden imádságuk elsősorban a keresztények ellen irányul, hogy az Úristen támaszson köztük ellenségeskedést, másodsor, hogy ők győzedelmeskedjenek felettük, harmadszor, hogy minden test szerint való jó megadassék nekik, negyedszer, hogy

⁴⁸¹ Ti. Bibliából új könyv összerakása.

⁴⁸² *Értsd:* törvényszolga, rendfenntartó.

⁴⁸³ Az eredetiben „škola”, vagyis „iskola” kifejezés áll. A régi cseh nyelvben „zsidó iskolának” nevezték a zsinagógát is.

majd az égben minden, amit a földön megkaptak, tökéletes formában adassék meg nekik, vagyis evés, ivás és szép szeretők. [...]”⁴⁸⁴ (Kovács Eszter fordítása)

Budovec első érve tehát, hogy véleménye szerint Mohamed szándékosan tudatlanságban tartotta követőit, és csak a külsőséges, látványos szertartások elvégzését követelte meg tőlük, a hitben való elmélyülés helyett. A második leggyakoribb érve, hogy tanítása lehetőségteremt az erkölcsi szabadosságra. Ez a vád gyakran visszatér más fejezetekben is, leginkább akkor, amikor a muszlimok és a keresztények Mennországgal kapcsolatos elképzeléseit hasonlítja össze.⁴⁸⁵ A Bibliával való ellentétes volta Budovec szemében megint érv a Korán ellen:

„A második könyvben nem szégyellte azt hazudni, hogy a világon először az ördögök éltek, hétezer évvel az angyalok előtt.⁴⁸⁶ Az Alkorán első fejezetében azt állítja, hogy Belzebub azért vettetett le az égből, mert nem volt hajlandó meghajolni Ádám előtt.⁴⁸⁷ Majd a második könyvben azt írja, hogy az angyalok ezer évvel teremtettek Ádám előtt. Ebből látni, hogy a sátán nemcsak Isten ígérését akarta Izmaelre vonatkoztatni, hanem a kiválasztott angyaloknál is öregebbnek akarta kikiáltani. Ugyanennek a könyvnek a végén arról ír, hogy végül az ördög is megtisztul,⁴⁸⁸ és hogy az ítéletnap előtt Adriel angyal az összes embert és angyalt megöli, legvégül saját magát is. Majd aztán jön az ébredés és az egyetemes feltámadás, azonban mielőtt törvényszék elé állnának, mindannyian negyven évig fognak úszni a saját izzadságukban, és a halál ürüvé változik.⁴⁸⁹ A mennyben pedig evés és ivás lesz, de semmi sem fog a beleken keresztül távozni, csak izzadsággal. A férfiak azzal a nővel fognak közönsélni, akivel csak akarnak, mivel az égben tökéletes lesz az örömük, ami szerelmeskedés nélkül nem lenne az, és hogy az Úr Napja Mózes ideje után az ötvenzredik évben jön el.⁴⁹⁰ Az út az égbe ötszáz évig fog tartani.

A világvégéről részint azt állítja, hogy víz, részint azt, hogy tűz által fog elpusztulni. Az ég és a föld Albehbut halra⁴⁹¹ alapozva áll, a Pokol tornácán hatalmas ökör lesz, amelynek negyven szarva van, egyikből a másikig aligha tudna egy madár ezer év alatt elrepülni.”⁴⁹² (Kovács Eszter fordítása)⁴⁹³

Ugyanitt sorolta fel a már korábban ismertetett érveit a muszlim vallás hamissága és a Biblia igaz volta mellett.⁴⁹⁴ Ebben a fejezetben látszik, hogy Budovec huszita elődjével el-

⁴⁸⁴ Kovács: *Islámismeret...* i. m. 135–137.

⁴⁸⁵ Uo. 129.

⁴⁸⁶ A 2. szúrában valóban ír a világ teremtéséről, Iblisz és Ádám bukásáról, de nem írja, hogy a földön kezdetben csak ördögök éltek. Vö. Korán 2:29–39.

⁴⁸⁷ Korán 2:34.

⁴⁸⁸ Valójában az iszlám is vallja az örök kárhozat létét. A Budovec által hivatkozott szakasz a 3. szúra végén az Allahhoz térő bűnösöknek megmeneküléséről szól. Korán 3:190–195.

⁴⁸⁹ Vö. Pázmány Péter: *A Mahomet vallása hamisságáról*. In *Pázmány Péter összes munkái*. I. Budapest, 1894. 569.

⁴⁹⁰ Budovec itt megint téved, valószínűleg az általa ismert hagyományokat veszi alapul. Akárcsak a kereszténységben, az iszlámban is rejtve van az ítélet napjának ideje az emberek előtt. „Kérdeznek téged az emberek az Óráról. Mondd: „Ennek tudása az Uramnál van és nem tudatja veled. Talán már közel az Óra.” Korán 33:63.

⁴⁹¹ Bibliánder: *Machumetis, saracenorum principis...* 1550. i. m. l. 196.

⁴⁹² Korán 11:65.

⁴⁹³ Kovács: *Islámismeret...* i. m. 147.

⁴⁹⁴ Lásd a „Budovec munkamódszere” című fejezetet.

lentétben személyes tapasztalatokkal is rendelkezett, például ismerte a keresztények ellen felhozott muszlim vádakát, mint a felekezetek közti ellentétek és a Biblia meghamisítása. Reagált ezekre a vádakra is, de mondanivalóját továbbra is a keresztényekhez intézte, megtanítva őket arra, hogyan válaszoljanak ezekre. Végül figyelmeztetett arra is, hogy a lelki harcra ugyanúgy, mint a fegyveres harcra ki kell képezniük magukat a katonáknak. Budovec szerint mindenekelőtt a Biblia ismeretével, elmélyült lelki élettel, erkölcsi tisztasággal és az elme pallérozásával lehet felkészülni a lelki viadalokra.⁴⁹⁵

A harmadik fejezet szerkezetét tekintve több olyan alfejezetből áll, amelyek magukban is megállnák a helyüket, mint rövid önálló irodalmi alkotások, de tematikailag illeszkednek egymáshoz, így egységes kompozícióvá állnak össze. Az első egységben a négy részből álló „Circulus et horologium”-ban, az emberiség történetét egy nap eseményeinek megfelelően 24 órára osztotta. A 12. órára tette Jézus születését, a 24. órára Jézus második eljövételét. Mohamed fellépését, az iszlám megjelenését és a török hódítást apokaliptikus távlatokba helyezte. Ehhez két képet csatolt: az emberiség történetének első korszakát, a Jézus születése előtti korokat egy „holdóra” jelzi (5. kép), mutató nélkül, amely arra utal, hogy ezek a jövődölések már beteljesedtek, érvényességük elmúlt, a Jézus utáni korokat egy napórán illusztrálja (6. kép), ennek mutatója is van, a 12. vagyis utolsó órára mutat, jelezve, hogy az Újszövetség ígéretei ekkor teljesebben be maradéktalanul.⁴⁹⁶

A Jézus születése előtti időszakot a „Horologium lunare, to jest: Měsíčný kompast” [Horologium Lunare, vagyis Holdóra]⁴⁹⁷ fejezet mutatja be, forrása az Ószövetség. Kr. e. 3970-ben kezdődik az elbeszélés, mert Budovec szerint ebben az évben teremtette Isten a világot. Az első óra Ádám haláláig tart. A bibliai beszámoló mellett Budovec leírta a Koránban szereplő teremtéstörténetet is, de természetesen a bibliai változatot fogadta el hitelesnek. A második óra Énok mennybeviteléig tart, a harmadik óra Ábrahám meghívásáig. A negyedik a pátriárkák kora, az ötödik a választott nép egyiptomi fogságáé. A hatodik óra a pusztai vándorlás ideje, a hetedik órában történt a sínai szövetségekötés, a nyolcadik óra a zsidó honfoglalástól az Omri-dinasztia idejéig, a kilencedik a próféták kora a babiloni fogságig, a tizedik a babiloni fogságtól egészen Palesztina római fennhatóság alá kerüléséig tart. A tizenegyedik óra készítette elő Jézus születését, majd a tizenkettedik órában született meg a Messiás. Ez az esemény a történelem csúcspontja. Mint láttuk, az egyes órák különböző hosszúságú időszakoknak felelnek meg. Budovec az általa legfontosabbnak tartott eseményeket tette meg határpontnak az egyes órák között. Az események felsorolásánál két kritériumot emelt ki, az egyik, hogy abban a korban milyen előjelei voltak a Messiás eljövételének, a másik, hogy milyen jövődölések voltak az Antikrisztussal kapcsolatban, akit Mohameddel azonosít.

A „Horologium Lunare” fejezethez szorosan kapcsolódik a következő rész, amelynek címe: „Zrcadlo z Mojžíše a prorokův vzaté” [Mózesztől és a prófétáktól való tükör].⁴⁹⁸ Itt Budovec sorba vette az Ószövetség könyveit, összefoglalta a tartalmukat, a Messiásról és a választott nép ellenségeiről mondott fenyegető jövődölésekre helyezve a hangsúlyt. A beve-

⁴⁹⁵ Budovec: *Antialkorán...* i. m. 153–155.

⁴⁹⁶ Uo. 159.

⁴⁹⁷ Magyarul lásd Kovács: *Islámismeret...* i. m. 172–181.

⁴⁹⁸ Uo. 182–202.

zető kép (7. kép) itt is beszédes. A kompozíció közepén Mózes áll a kőtáblákkal, az őt eltar-
karó leplet kétoldalt felemeli Dávid király és a prófétákat jelképező férfialak, akik fátklyával
világítanak a lepel alá, jelezve, hogy a Törvény igaz értelmét a zoltárok és a próféták írásai
mutatták meg.

Ez a felosztás később megjelenik Magyarországon is a lelkiségi irodalomban. Juraj Babčá-
ni *Cordiale horologium a neb srdečné duchownj hodinky...* [Cordiale horologium, azaz szív-
béli lelki órácskák]⁴⁹⁹ című művében, amely 1684-ben Zsolnán jelent meg, az óra ütéseire,
azok számáról fogalmazott meg elmélkedéseket, imádságokat. Könyvében a számokról
elmélkedett, de előszavában említette a világtörténelem óráját. Pontos beosztását nem
vezette végig, csak a négy fontosabb órát emelte ki, amikor megváltozott a közvetítő Isten
és ember között. A harmadik órában Isten a pátriárkákhöz szólt, a hatodik órától Mózes,
a kilencedik órától próféták által, végül délben, a tizenkettedik órában elküldte egyszülött
fiát, így nincs többé szükség közvetítőkre, mert elhozta a kinyilatkoztatás teljességét,
ahogy Szent Pál mondja (Zsid 1,1–2). Ettől kezdve tudós tanítók és prédikátorok által tanít-
ja népét.⁵⁰⁰ A felosztás megegyezik Budovecéval. Ugyanezt a felosztást találjuk Šimon
Partlic morva teológus *Tractatus cometographicus* című írásában is.⁵⁰¹

A harmadik rész címe: „Horologium Solare, to jest: Slunečný kompast” [Horologium Solare,
vagyis Napóra],⁵⁰² és Jézus születése után a világtörténelem eseményeit mutatja be, szin-
tén tizenkét órára bontva. Az egyes szakaszok időtartama eltérő, az ószövetségi változat-
hoz hasonlóan itt is az üdvtörténeti események jelentik a választóvonalat. Az első óra
Jézus ideje, a második az apostoli kor, a harmadik a vértanúk kora, a negyedik Nagy Kons-
tantiné. Az ötödik óra Julianus aposztata ideje, a hatodik Valentinianus és Theodosius
kora, a hetedik óra a népvándorlás, a nyolcadik Justinianus ideje. A kilencedik órában
„Isten jóslatainak megfelelően megtestesült Góg és Magóg”,⁵⁰³ megszületett Mohamed.
A tizedik óra Nagy Károly kora, a tizenegyedik a Nagy Károlytól tartó időszak, míg végül a
tizenkettedik órában Jézus újra el fog jönni, és ítéletet mond a világ felett. Ekkor elbuknak
azok, akik Isten ellen lázadtak, „Góg és Magóg népe” is megsemmisül, de akik hűségesek
maradtak, elnyerik jutalmukat. Az eljövendő új korszakot nem illesztette be az időkeretbe,
sőt teljesen elkülönítette a történelmi eseményektől, hiszen ez már egy új világot fog je-
lenteni. A fejezetet bevezető képen (8. kép) is önálló körben helyezkedik el a jelenlegi vi-
lág felett. Az új és örök idők leírásában központi szerepet kapott az „Új Jeruzsálem” gondo-
lata, hogy Isten az ő népe között fog lakni, és megvalósul Isten uralma, amelynek soha
nem lesz vége.⁵⁰⁴ Az egyes történelmi események leírásánál Budovec azt is bemutatta,
hogy az ószövetségi jóvendölések Isten népével és az Antikrisztussal kapcsolatban ho-
gyan teljesedtek be a történelemben.

⁴⁹⁹ [Babčáni, Juraj]: *Cordiale Horologium a neb Srdečné duchownj hodinky předtjm z německého jazyku přeložené. Nynj pak nětko malo porozssjřene a přidánjm modliteb rytymownjch k gednékaždé hodině od K[něze] G[iřika] B[abčániho]*. w Žilině, 1684. Knihopis 3168.

⁵⁰⁰ Babčáni: *Cordiale Horologium...* i. m. A₂b–A₃a.

⁵⁰¹ Lásd „Šimon Partlic z Špicberka” és „Václav Budovec z Budova” fejezeteket.

⁵⁰² Magyarul lásd Kovács: *Islámismeret...* i. m. 203–218.

⁵⁰³ Budovec: *Antialkorán...* i. m. 198.

⁵⁰⁴ Uo. 205–206.

Az első kettőhöz hasonlóan, a harmadik és a negyedik fejezet is szorosan összekapcsolódik. A negyedik fejezet, „Zrcadlo z Nového zákona” [Tükör az Újszövetségből]⁵⁰⁵ nem csupán bemutatta az Újszövetség könyveit, hanem a keresztény tanítások bibliai eredetét is igazolta. A megszokott bevezető képen (9. kép) Szent Pál látható lovagi páncélban, amint tükörben nézegeti magát, amely az Evangéliumot jelképezi, és a Napot látja benne, amely Krisztust szimbolizálja.⁵⁰⁶

Budovec ebben a szakaszban azt igyekezett bemutatni, hogy bár a Korán is ír Jézusról, a muszlim vallás tanításai nem igazolhatók az Újszövetségből. Különösen fontosnak tartotta a Szentháromságtan bizonyítását, hiszen a Szentírás tekintélyét az antitrinitáriusok is elismerték. Emellett még három fontos témával foglalkozott, mégpedig, hogy hogyan lehet megkülönböztetni az igaz és a félrevezetett egyházakat, miben áll a keresztény etika, az igazi erények és az igaz bölcsesség, valamint Krisztusnak és apostolainak jövődölései az Egyház jövőjéről és a világban bekövetkező változásokról.⁵⁰⁷ Egyéb témákat is felvetett, különösen a reformáció egyházai által vitatott kérdéseket, mint például a szabad akarat, a jótettek fontossága, és a szentségek. A kérdésekre nem fogalmazott meg választ, csak összegyűjtötte a megfelelő bibliai részeket, majd azok végiggondolását az olvasóra bízta, ugyanakkor az idézetek kiválasztásával protestáns álláspontot sugallt.⁵⁰⁸

Ezután egy rövid fejezet következik („Kontrfekty dva. I. Zaslíbeného Mesiáše Krista Pána: Tak jakž jej Mojžíš a proroci vykontrfektovali, že v tom obrazu a ne jiném Kristu Pán, Bůh a člověk pravý, jest se zjeviti ráčil... II. Druhý kontrfekt se též okazuje Antikrista: ježž Mojžíš v 5. knihách v kapitole 13. falešným prorokem, a Ezechiel v 38. Kapitole Gogem a Magogem jmenuje, čehož mnoho při Mahometovi jest se našlo” [Két képmás. I. Krisztus urunké, a megígért Messiásé: Hogy ábrázolták őt Mózes és a próféták, és hogy ebben a képmásban nem más, mint Krisztus Urunk, valóságos Isten és valóságos ember jelenti magát. II. A második képmás az Antikrisztust mutatja: őt Mózes ötödik könyvében, a 13. fejezetben hamis prófétának, Ezékiel a 38. fejezetben Gógnak és Magógnak nevezi, amelyből sok találó Mohamedre]), amelyben összegyűjti a megígért Messiásra és az Antikrisztusra vonatkozó jövődöléseket, és ezekkel próbálja bizonyítani, hogy Jézus a megígért Messiás, míg Mohamed az Antikrisztus.

A következő, „Harmonia Starého a Nového zákona” [Az Ó- és az Újszövetség harmóniája] címet viselő fejezetben amellett érvelt, hogy a muszlimok vádjaival ellentétben a Szentírás Ó- és Újszövetsége között nincs ellentmondás, sőt az Ószövetség szerves folytatása az Újszövetség, mert az Ószövetség ígéretei az Újszövetségben teljesednek be (10. kép).

Az eddigi fejezetek lényegében egységes kompozícióvá álltak össze. A következő fejezetek azonban inkább rövidebb, epizódyszerű kiegészítések. Első ezek közül „O Bohu pravém” [Az igaz Istenről] címet viseli.⁵⁰⁹ Hasonlóan a többi fejezethez, ezt is rajzzal vezette be (11. kép), amelyen állva imádkozó férfi látható, feje felett sugárzó háromszöggel. Össze-

⁵⁰⁵ Magyarul lásd Kovács: *Islámismeret...* i. m. 219–234.

⁵⁰⁶ Budovec: *Antialkorán...* i. m. 208.

⁵⁰⁷ Uo. 207.

⁵⁰⁸ Uo. 209–213.

⁵⁰⁹ Budovec: *Antialkorán...* i. m. 279.

kulcsolt kezeit a háromszög felé tartja. Budovec megmagyarázta ezt a közismert képet: A háromszög a Szentháromságot jelképezi, mivel három csúcsa van, de mégis egyetlen alakzat. A fejezet lényegében a Szentháromságtan és Jézus isteni és emberi természetének bizonyítása, amelyet rövid hitvallással zárt, majd kijelentette, hogy a Szentháromságot tagadók, azaz a muszlimok és az ariánusok istenkáromlók, mert Isten lényegét tagadják. Érvelésében természetesen most is csak a Szentírásra hivatkozott, tehát írását elsősorban a „belső törököknek” szánta.

A következő fejezetben („O předivných proměnách” [A csodás változásokról]) a világban végbemenő változások miéretté kereste a választ. Itt egy új szimbólumot vezetett be, amikor az emberiség történelmét és az egyes emberek sorsát a színházhoz hasonlította. A bevezetőben utalt arra, hogy Isten választottai számára az élet színjátéka mindig jól végződik, míg az Isten szavát megvetők és az Istent tagadók sorsa végül nem lehet boldog. Akik az Isten szavai szerint élnek, azok számára komédia (vagyis boldog végkimenetelű darab), akik őt megvetik, azoknak tragédia lesz.⁵¹⁰ A világ változásai csak ideiglenesek, mert aki a megpróbáltatások ellenére is hűséges marad az igaz Istenhez, arra az örök és változatlan égi királyság vár. Ebben a fejezetben is fontos helyet kapott az ítélet motívuma, Góg és Magóg népének és a bűnös Babilonnak bukása, és a hűséges maradék megdicsőülése.⁵¹¹ A fejezetet azzal a gondolattal zárta, hogy azokra, akiket Isten kiválaszt, új ég és új föld vár, a test feltámadása és megdicsőülése.

Ezután egy hosszabb fejezet következik, amely a keresztény hitet elhagyókról szól („De apostatis, to jest: O odpadcích” [De apostatis, azaz az elbukókról]). Ennek az elején is képet találunk (12. kép). A kép központi figurája egy férfialak, aki a kép bal sarkában lévő nőalakot figyeli, aki a világot szimbolizálja. Közben a Halál már a nyakára tette a kötelet, míg az égből két kéz nyúlik ki, az egyik koronát tart, a másik igát. A központi alak egy kézmozdulattal elhárítja mind a kettőt, és elfordul tőlük.⁵¹²

Budovec megmagyarázta a rajzot, amely a hitelhagyás fokozatait mutatja be: az „apostata” először megismeri Mohamed nézeteit, majd kételkedni kezd a Szentírás igazságában, és átadja magát a testi örömöknek, amelyekre a Korán csábítja. Elutasítja Jézus könnyű igáját, az erényes életet, és elveszíti a halhatatlanság koronáját. A Világhoz fordul, aki földi gazdagságot és dicsőséget ad neki, de ez csak rövid ideig tart, bűnei zsoldja a halál.⁵¹³ Budovec Konstantinápolyban sok olyan muszlimmal találkozott, akik előtte keresztények voltak, de elhagyták a hitüket. Budovec gyakran hangsúlyozta, hogy semmi sem lehet ok a hit elhagyására, hiszen aki ezt teszi, „Góg és Magóg” népe mellé áll, és ez a nép biztos bukásra van ítélve.

Ezen a helyen tért ki a szabad akarat kérdésére. Hivatkozásaiból látszik, hogy jól ismerte Rotterdami Erasmus és Luther Márton vitáját, ebből Luther véleményét tartotta elfogadhatónak. Luthernek a *De servo arbitrio* című munkájáról azt írta, hogy ez a könyv nyújtott

⁵¹⁰ Uo. 286.

⁵¹¹ Uo. 298., 300.

⁵¹² Uo. 304.

⁵¹³ Uo. 304–305.

neki biztosságot és erőt Konstantinápolyban.⁵¹⁴ Budovec gyakran használta az „Isten választottai” kifejezést azokra, akik az „Új Jeruzsálem” örökösei lesznek, hiszen csak Isten kegyelme által tud az ember jót tenni, egyedül a hitre sem képes, a hit is Isten ajándéka.⁵¹⁵ Az *Antialkorán* többi fejezetében is hangsúlyozta a helyes emberi magatartás kialakításának fontosságát, ami azonban csak Isten kegyelméből történhet, tehát nem az ember érdeme. A helytelen magatartás kialakulásában ezzel szemben az emberé a felelősség, és az Istentől való elfordulás ítéletet von maga után.

A szabad akarat kérdését végül nem fejtette ki részletesen, feltételezve, hogy olvasója ismeri Luther Márton ide vonatkozó munkáját, amelyre hivatkozik is. Ezután felsorolta azokat a vádakokat, amelyeket a keresztény hit ellen felhoznak, és ami elfordítja a kereszténységtől az embereket: Honnan tudjuk, hogy a Szentírás Isten szava és nem a Korán? Ha a kereszténység az igaz vallás, miért van annyi felekezet? Végül a harmadik ok, hogy a kereszténység tanítása szerint senki sem lehet teljesen biztos a saját üdvösségében, ellenben Mohamed szerint, aki betartja a Koránban írottakat, az üdvözülni, tehát több biztosságot ad a muszlim vallás. Budovec válaszolt a vádakra: a Korán sugalmazottsága ellen legfontosabb érve volt, hogy nagyon zavaros, nem időrendben hozza az eseményeket, és sokkal később is keletkezett, mint a Biblia. A felekezetek sokfélesége abból adódik, hogy minden ember másként közelíti meg ugyanazt az egy és örök igazságot. Az üdvösség kérdésével kapcsolatban kigúnyolta a muszlim elképzeléseket a Mennyországról. Újból megismételte azt a vádat, miszerint Mohamed azért nem engedte lefordítani arab nyelvről törökre a Koránt, mert félt, hogy akkor kiderülnek annak gyenge pontjai. Ezután Budovec különféle megtörtént esetekkel mutatta be, hogy a muszlim vallás valóban vonzó lehet, és hitükben erősnek látszó emberek is elbuktak már, és vagyonért, megbecsülésért, világi rangokért elhagyták hitüket. A fejezet végén figyelmeztetett minden keresztényt, hogy ne felejtse el hálát adni Istennek, hogy ismerheti az ő szavát, és választottai közé tarthat.⁵¹⁶

Az utolsó fejezet címe: „O rytíři křesťanském” [A keresztény lovagról]. Ennek a fejezetnek megírása előtt valószínűleg alaposan tanulmányozta Rotterdami Erasmus hasonló című munkáját, amely 1519-ben cseh nyelven is megjelent.⁵¹⁷ Budovec szerint a legnagyobb veszély, ami a keresztény lovagokra leselkedik, hogy a testi vágyaik miatt elfordulnak a keresztény hittől, és a muszlim hitre térnek. Ezért a lovag ellensége a saját teste és a világ is (2. kép).⁵¹⁸ Bibliai példákkal mutatta be, hogy a bűn következménye szükségszerűen a bűnhődés, míg azt, aki állhatatos marad, megjutalmazták. Hosszasan ecsetelte a bűnöket, amelyek megkísértik a keresztény lovagot, és figyelmeztetett arra, hogy Isten kegyelme nélkül nem lehet nekik ellenállni. Ezért gyakori imádságra és a Szentírás rendszeres olvasására buzdított, hogy ezekből erőt merítve a keresztény ember hűségese tudjon maradni Istenhez. A fejezet természetesen most is a végidőbeli ítélet képével fejeződik be, amikor a jó keresztények elnyerik jutalmukat, Isten ellenségei pedig megsemmisülnek. Ezután

⁵¹⁴ Uo. 307.

⁵¹⁵ Uo. 307.

⁵¹⁶ Uo. 306–322.

⁵¹⁷ Rejchrtová: Rytíři v Božském komedii... i. m. 28.; Rotterdami Erasmus: *Przeuřessena a mnoho prospießnaa knieha Erazyma Roterodamskeho o Rytierzi Krzestianskem. sewssiem dostatkem w czesstinu przeloziena...* Bělá pod Bezdězem, 1519. Knihopis 2351. Eredeti címe: *Enchiridion de milite christiano*.

⁵¹⁸ Budovec: *Antialkorán...* i. m. 328.

rövid fohász következik, hogy Isten adjon minden keresztény lovnak állhatatos szívet, amely megóvja őket a kísértésektől.

Zárszóul két bibliai idézetet helyezett a könyve végére kommentár nélkül. Az első József könyvéből való, amelyben az idős és halálra készülő József arra tanítja az Ígért Földjére eljutott népet, hogy ha megtartja Isten törvényét, hosszú életű és boldog lesz ezen a földön, mert Isten beteljesíti ígérését, amit népének tett. Ha azonban letérnek Isten útjáról, akkor elveszítik az Ígért Földjét, és szigorú ítélet után kemény büntetésben lesz részük.⁵¹⁹ A másik idézet Izaiás próféta könyvéből való, és az eljövendő üdvösség ígérétevel vigasztal a nehéz idők ellenére is.⁵²⁰

Circulus horologi lunaris et solaris...

Az *Antialkorán* 1614-ben jelent meg Prágában cseh nyelven. Václav Budovec a bevezetőben is említette, hogy eredetileg latinul írta művét, és később döntött úgy, hogy a cseh nemzet nagyobb hasznára cseh nyelven fogja kiadni, mert latinul számos hasonló munka létezik, cseh nyelven viszont még egy sem.⁵²¹ Ugyanitt szerepel, hogy fia számára több traktátust is írt hasonló témákról.⁵²² Ezeket két évvel később kiadta latin nyelven Hanau-ban *Circulus horologi lunaris et solaris* címmel.⁵²³ Latinos műveltségű olvasóközönségre számított, stílusa is ezt tükrözi, kevésbé olvasmányos, didaktikus, érveit több bibliai citáció támasztja alá, a latin szövegbe illesztett görög szavak gyakran magyarázat nélkül állnak.

Nem az *Antialkorán* fordításáról van szó, nem is tekinthető a kivonatolt változatának, akkor sem, ha vannak tartalmi, sőt időnként szövegszerű átfedések is. Átvette a világtörténelem menetét órákra bontva bemutató *Circulus horologi lunaris et solaris* fejezeteket és az Ó- és Újszövetség tükrét, de a latinul tudó, műveltebb olvasóközönség igényeihez igazodva jelentősen kibővítette, és pontos bibliai helyekkel támasztotta alá. Az ezt követő két rövid elmélkedést („Kontrfekty dva I. Zaslíbeného Mesiaše, Krista Pána... II. Druhý kontrfekt se též okazuje Antikrista...”) szintén tartalmazza a latin változat is („Imago Christi et Antichristi”),⁵²⁴ de kibővítve, ugyanígy a következő fejezet, az Ó- és Újszövetség összhangjáról („Harmonia lunaris et solaris, id est, Veteris et Novi Testamenti”) is az *Antialkorán* alapszik.⁵²⁵

Az iszlámról szóló fejezetekben tartalmi átfedések vannak az *Antialkorán*nal, hiszen azonos téma, egyazon szerzőtől, és ugyanarra a forrásanyagra épül.⁵²⁶ Ezt követően polemikák következnek, az aposztatákkal, ariánusokkal,⁵²⁷ ortodox (görög) keresztényekkel,

⁵¹⁹ József 23,14–16.

⁵²⁰ Iz 25,7–8.

⁵²¹ Budovec: *Antialkorán*... i. m. 50.

⁵²² Uo. 42.

⁵²³ Budovec z Budova, Václav [Budowez, Wenceslaus]: *Circulus horologi lunaris et solaris, hoc est, brevissima synopsis, historica, typica et mystica, variis figuris et emlebatis illustrata*... Hanoviae, 1616.

⁵²⁴ Uo. 132–134.

⁵²⁵ Uo. 135–146.

⁵²⁶ Uo. 149–169.

⁵²⁷ Uo. 173–185.

zsidókkal, szociniánusokkal. Az ariánusokat és a szociniánusokat, az *Antialkoránban* is a „belső törökök” közé sorolta, és a törökökhöz hasonló ellenségként tekintett rájuk, a róluk szóló fejezetben is felfedezhetők a két mű között tartalmi egyezések.

Új elem viszont az ortodoxokkal szembeni polémia. Az *Antialkoránban* együttérzéssel írt a török uralom alatt élő keleti keresztényekről, és gyakran hivatkozott a konstantinápolyi görög pátriárkával folytatott beszélgetéseire, amelyből köztük lévő baráti kapcsolatra lehetett következtetni. Itt az ortodoxiában Budovec által kifogásolt elem a görögök erős ragaszkodása liturgiáikhoz és szertartásaikhoz.⁵²⁸ Budovec a szántóföldöz hasonlította vallásosságukat. A kísérő képen (13. kép) két szántóföld látható, az egyiket gazdája gondosan műveli, a másikat elhanyagolja, ezért csak tövisek, gyomok nőnek rajta, amelyek szép színes virágokat hajtanak, a szemet gyönyörködtetik, de nincsen semmi hasznuk.⁵²⁹

Hasonló vádakkal illette őket, mint a törököket, sőt ki is mondta, hogy vallásgyakorlatuk a muszlimokéhoz hasonlít, mert külsőségekre épül, nem fordítják le közérthető nyelvre a Bibliát,⁵³⁰ nem törekednek a hitben való elmélyülésre, beérik a szertartások pontos elvégzésével, jeruzsálemi zárandoklatuk csupán lelki tartalom nélküli külsőség.⁵³¹ Érvelése mellé bizonyítéknak Jose de Acosta (1539–1600) spanyol jezsuita misszionárius beszámolóit hozta fel, amely Budovec szerint bizonyítja, hogy sem az erőszak, sem a szép szertartások nem teszik vonzóvá a kereszténységet.

Az ortodox keresztények után a zsidók következnek, akik nem a próféták és Dávid zsoltárai fényében tanulmányozzák a Törvényt, hanem a Talmudra támaszkodnak, amely Budovec szerint mesékkel van tele. Erre utal a fejezetet kísérő kép (14. kép) is a lakatra zárt Törvény-nyel és Prófétai könyvekkel.⁵³²

Sem a „Talmud meséiről” sem a lelakatolt Ószövetségről szóló részben nem nehéz felfedezni a párhuzamot az *Antialkoránban* az iszlám ellen felhozott vádakkal. Budovec szerint a keresztények feladata, hogy a zsidókat visszavezessék az Ószövetséghez, mert ha csak a Szentírást olvasnák, rájönnének, hogy az ottani ígéretek Krisztusban beteljesedtek. A keresztényeknek pedig a külsőséges, kiüresedett szertartásaikat kellene elhagyniuk.⁵³³

A következő fejezet egy fiktív levél Lengyelországban tanuló fiához, Adamhoz, akit a szociniánus és az újrakeresztelő irányzatoktól akart megvédeni. Végül az utolsó csoport, akikről óvta olvasóit, a „cacochymisták”, vagyis azok, akik a vegyészet és az orvoslás tudomá-

⁵²⁸ „Colloquia cum graecis, de ceremoniis eorum, praeter et contra Dei verbum institutis, et an Turcae aliaequae gentes tam multis ceremoniis eorum ad fidem Christianam converti queant, et an non potius hae ceremoniae Turcis scandalo et offenculo sint: et ita per eos, qui Christiani verique, cultores Dei haberi volunt, nomen Dei potius blasphemetur, quam fides Christiana propagetur. Item Iosephi Acosta iesuitae viri docti et peregrinationibus Americanis clarissimi insigne iudicium: nempe infideles gentes ad fidem non cogendas, neque Evangelio Christi pure praedicato lucrandas.” Budovec: *Circulus horologi...* i. m. 195–217.

⁵²⁹ Budovec: *Circulus horologi...* i. m. 194–195.

⁵³⁰ Uo. 200.

⁵³¹ Uo. 204–205. A mekkai zárandoklathoz hasonlította.

⁵³² Uo. 218.

⁵³³ Uo. 224.

nyát babonákkal vegyítik.⁵³⁴ Végül a zárófejezet a világ korszakairól és a világban végbemenő változásokról szól. Ez nem az *Antialkorán* hasonló című fejezetének fordítása, bár tartalmi átfedések felfedezhetők.⁵³⁵

A latin és a cseh változatot összeköti, hogy néhány kivételtől eltekintve ugyanolyanok az illusztrációik (pl. 12. kép – 15. kép; 4. kép – 16. kép; 17. kép – 18. kép; 8. kép – 19. kép stb.). Egyértelműen látszódik, hogy a képek többsége a prágai kiadást utánozza, de nem azonosak, bár pontosan ugyanúgy ábrázolják a báránybőrbe bújt farkast, a világtól elcsábított és aposztatává lett lovagot, a Mekkába zarándokoló és lakatra zárt Korán alatt imádkozó törököket.

A török hódítás mint a végidők jele

A *Circulus*ból is és az *Antialkorán*ból is egyértelműen bizonyítható, hogy Budovec közelebb érezte a végítélet napját, saját korának eseményeiben, főleg az Oszmán Birodalom terjeszkedésében ennek kezdetét látta. Emellett azonban nem vetette el a bűnökért való büntetés elképzelést sem:

„Ezek közül sok, ahogy ez lenni szokott, a bűneink miatt történik és fog bekövetkezni, ahogy általában az egész világon a dolgokban végbemenő változások. Az Egyház szenvedései azért vannak, hogy az Egyház Istenben és ne az emberi bölcsességben higgyen, és ne a magas világi javakért sóvárogjon, hanem a Krisztusban megtestesült Isten irgalmában kitartson. Hogy a világ hatalmasságai semmi örökkévalót itt ne hozhassanak létre maguknak. Erről lásd: Izaiás 28; Jeremiás 30, 45, 46; Zakariás 12.”⁵³⁶ (*Kovács Eszter fordítása*)

Václav Budovec cseh-testvér vallású volt, hite a református egyház tanításához állt közelebb, és a svájci reformáció mestereitől tanult, ennek ellenére apokaliptikus szemléletmódja a huszita és a lutheri–melanchthoni hagyományokra épült. A törökökre leggyakrabban a Jelenések könyvéből kölcsönzött „Góg és Magóg népe” kifejezést használta.⁵³⁷

⁵³⁴ „De cacochymicis, qui non contenti vere admirabili et divina illa, legitimaque ad usum medicinae arte Chymica, novas revelationes extra et contra Dei verbum ex phantasmatum suorum Alembico destillare, atque inde aurea secula in terris et metamorphosin quandam rerum omnium in primis hominum incautionibus et sui similibus persuadere nituntur. Unde a veris Chymicis, ne in odium inducatur tam excellens ars, non tolerandos, sed palam refutandos esse requirunt.” Budovec: *Circulus horologi*... i. m. 243–258.

⁵³⁵ „De tempestatibus mundi, cum Deus omnia in hoc mundo mutationibus subiecerit: quo ad eum in Christo et per Christum, tanquam ad illud immutabile bonum eo ardentius aspiremus: Quaeritur: Quis mundi status et ecclesiae praeteritusne, an praesens, an ex praedictionibus Dei adhuc instans, alius alii praeferendus sit? Et respondetur: si quidem omnia consilio et gloriae Dei, secundum aeternam eius providentiam inserviant, ea quoque omnia diligentibus Christum, qui est in istis tempestatibus nauclerus suae naviculae, operari in bonum.” Budovec: *Circulus horologi*... i. m. 259–267.

⁵³⁶ Kovács: *Islámismeret*... i. m. 145.

⁵³⁷ „Amikor eltelik az ezer esztendő, a sátán kiszabadul börtönéből, és útra kel, hogy a föld négy sarkán félrevezesse a népeket, Gógot és Magógot, és harcra toborozza őket. Számuk annyi, mint a tenger fövénye. Felvultak szerte az egész földön, bekerítették a szentek táborát és a szeretett várost. És tűz szállt le az égből és elemészette őket. Az ördögöt, aki félrevezette őket, kénköves, tüzes tóba vetették – itt fog gyötrődni a vadállattal és a hamis prófétával éjjel-nappal, örökkön-örökké.” Jel 20,7–10.

Az *Antialkorán* szerint a hamis próféta, akinek el kell buknia az utolsó napon, Mohamed, a nép, akit megtevesztett, Góg és Magóg népe, a törökök és a többi muszlim nép, valamint társaik, az antitrinitáriusok. A megtevesztett nép szintén bukásra van ítélve.

Az Ószövetségből ezzel kapcsolatban leggyakrabban két bibliai helyre hivatkozott, az egyik Ezékiel próféta könyvének 38–39. fejezete, amelyben a próféta Góg népének pusztulásáról ír. Góg népének azért kell megsemmisülnie, mert Izrael ellen támadt, hiszen a választott népet Isten próbára teszi, de nem hagyja magára.⁵³⁸ A másik bibliai hely Izaiás próféta könyvének 10. fejezete. Ez Asszíria bukásáról szól, és a választott nép szabadulásáról. Budovec az Oszmán Birodalom ószövetségi előképének tartotta ezt a birodalmat, és Európa keresztény népeinek sorsát a választott nép sorsával állította párhuzamba. Központi mondanivalója az Isten népével szembeszálló népek elkerülhetetlen bukása és a hűséges „maradék” biztos megmenekülése volt.⁵³⁹

Sehol sem mondta ki pontosan, hogy mennyire érzi közelinek a végidők eljövetelét, sőt kifejezetten felháborodott azon, hogy vannak, akik megpróbálják megjósolni ennek idejét:

„Az ítélet napjának idejéről, arról mikor fog pontosan eljönni, maga Krisztus sem nyilatkozott, amíg emberként a földön élt, hogy merik hát mindenféle szélhámosok azt előre megjövendölni? Mindmáig mondogatnak efféle bolondságokat: »Mivel az özönvíz a világ keletkezése utáni 1657. évben történt, ezért bizonyos, hogy az ítélet a Fiú születése után ugyanennyi évvel érkezik el.« Mindez csak nagy zavarodottságukat mutatja. Úgyszintén bizonyos Illés számítása is bizonytalan, miszerint hatezer évig fog tartani a világ. Azonban már az apostolok is a saját korukat az utolsó időknek mondták, tehát a világ nem létezhet olyan hosszú ideig, ameddig előttük létezett. De teljen bár el hatezer vagy annál több év a világ teremtése óta, ahogy Szent Péter⁵⁴⁰ tanít, egy évezred Isten előtt annyi, mint egy nap,⁵⁴¹ s egy nap, mint egy évezred, valamint Isten nem késik beteljesíteni ígéreteit.” (*Boros Attila fordítása*)⁵⁴²

Ugyanakkor az *Antialkorán* egészében érződik, hogy saját korának eseményeiben már a végidők jeleit vélte felfedezni. Budovecnek meggyőződése volt, hogy a török nagyhatalom megsemmisülése elkerülhetetlen, és a közeli jövőben feltétlenül be fog következni. Bukása egybeesik majd a végítélettel és a hűséges maradék megdicsőülésével. Előtte azonban a választottakra még sok szenvedés és megpróbáltatás vár. Az *Antialkorán* célja, hogy kitartásra és a keresztény hit éber őrzésére figyelmeztesse a törökök ellen harcoló katonákat.

⁵³⁸ Ez 38–39.

⁵³⁹ Pl. Budovec: *Antialkorán*... i. m. 201–206., 267–268.

⁵⁴⁰ 2Pt 3,8.

⁵⁴¹ Zsolt 90,4.

⁵⁴² Kovács: *Islámismeret*... i. m. 216.

Góg és Magóg az Antikrisztus

Budovecnél az apokalipszis népe és az Antikrisztus személye gyakran összemosódik. Ez összhangban lehet a huszita hagyománnyal, miszerint az Antikrisztus egyrészt egy bizonyos személy lesz az idők végén, másrészt embercsoport is lehet, amely szembehelyezkedik Jézussal és a kereszténység tanításával. Budovec egy külön fejezetet szánt annak bizonyítására, hogy Jézus a megígért Messiás, míg Mohamed az Antikrisztus:

„Aki korábban sem élő báránycát, sem farkast nem látott, hanem csak festve látta őket, majd mindkettőt élőben látja a saját szemével, az rögtön bátran mondhatja, rájöhet mindkettőről, hogy melyik állat a báránycá és melyik a farkas. Így van ez a korábban a Szentlélek által lefestett Krisztussal és Antikrisztussal is, amint mindketten megjelentek, meg lehet ismerni ezt az idők kezdete előtt a megölésre felszentelt Báránycát, büntelen Krisztus urunkat (1Pét 1,19–20) és ezt az Úr nyáját pusztító mohó Farkast. Bár ez a farkas, Mohamed, ahogy az első figura mutatja,⁵⁴³ báránycáiban, vagyis az Ó- és Újszövetségben akarja elrejteni verseit, de hogy farkas, és nem báránycá, azt még a legostobábbaknak is határozottan igazolni tudom.

Az első képmás a megígért Messiásról

Eljövételének ideje: Megjövendölte Jákob pátriárka, hogy nem veszik el Júdától a jogart, amíg el nem jön a megígért Messiás. Ez így is történt, amikor a rómaiak meghódították a zsidók földjét, a rómaiak azt akarták a zsidóktól, hogy Heródes uralkodjon rajtuk, aki bár semmirekellő, de zsidó volt. Dániel Krisztus urunk szenvedésének az évét is megjövendölte, hogy áldozatával minden áldozatnak véget vet, hogy megtisztítja gyarlóságunkat, elhozza az örök igazságosságot és eltörli bűneinket. Mindez Isten kegyelméből megtörtént.

Eljövételének előjelei: El kellett jönnie Keresztelő Szent Jánosnak Illés próféta hatalmával. Iz 40. Malakiás 4. fejezet. Ez megtörtént.

Születésének helye: Betlehem kell hogy legyen. Mikeás 5. fejezet. Így történt.

Szülei: Istensége szerint örök Isten az Örök Atyaistennek Fia, amely nemzésben nem az idő, hanem a rend látható. Az oszthatatlan Szentháromságot a Szentírás nekünk kinyilatkoztatja a 2. zsoltárban. Test szerint Szűz Máriától kellett születnie Dávid törzséből. Ézsaiás 7. és 11. fejezet. Ez így történt.

Címe: Jákob pátriárka Siloh-nak nevezi. Dávid urának, királyának, Istenének, Salamon örök és nem teremtett isteni Bölcsességnek, amely által minden teremtett, és ő az egyház vőlegénye. Ozeás örök Dávidnak hívja az 1. és a 3. fejezetben. Ézsaiás a 9.-ben csodálatosnak, erős Istennek, béke fejedelmének, örök atyának. [...] Krisztus Urunk mindezen címei megtalálhatók az Újszövetségben is. [...] Szent János azt állítja, hogy a világ általa keletkezett. Szent Pál a Rómaiaknak írt levélben azt írja róla, hogy áldott

⁵⁴³ Az eredeti szöveget itt egy fametszet kíséri, amelyen egy báránycá van, mellette egy farkas, amely báránycáiban takarót visel (20. kép). Budovec: *Antialkorán...* i. m. 265.

Isten, mindörökkön örökké. [...] Ebből látható, hogy az Ószövetségben Krisztusnak adatott minden cím alapján a Messiásnak kell lennie, és hogy ez mind Krisztusra vonatkozik, az az Újszövetségből megismerhető.

Tanítása és csodái: Ézsaiás a 35. és a 42. fejezetben megjövendölte. Ez Krisztusban beteljesedett.

Királysága: Éginek és öröknek kell lennie. Ézsaiás 9., Dániel 9. Ez kinyilvánult, és kinyilvánul tökéletesen.

A Messiás eljövetele: Jeruzsálembe kell eljönnie, szerényen, számárháton. Zakariás 9. Ez megtörtént.

Szenvedése: Harminc ezüstpénzért kell elárultatnia. Zakariás 11. Köntösére sorsot kell hogy vessenek, kezét és lábát át kell hogy verjék, epével itassák. 22. zsoltár. Mint a bárányoknak, úgy kell a vesztőhelyre vitetnie. Ézsaiás 53. Oldalát is át kell hogy szúrják. Így történt.

Feltámadása: Nem árthattak neki. 16. zsoltár. Így történt.

Mennybemenetele és az Isten jobbján való ülése: 111. zsoltár. Így történt.

Utolsó ítélet: 53. (52.) zsoltár, Ézsaiás 62., Dániel 9. Maga Krisztus urunk, minden evangélista és az apostolok tanúsítják, hogy meg fog történni.

Örök élet az égben Isten minden választottjának: Ézsaiás 62., 65., 66. fejezetek. Dániel 9. fejezet. Ezt mindannyian Isten választottjai reménykedve várjuk.

Örök pokol: Mindenkinek ez készítettett, aki nem hisz Krisztusban, a Messiásban. Erről ír Ézsaiás a 66. fejezetben.

Zárszó

Mivel már minden Krisztus urunkról szóló jövendölés beteljesedett, a következő, és utolsó eljövételét várjuk, hogy ítéljen és az előtte bekövetkező utolsó változásokat, amelyek biztosan bekövetkeznek.

A második képmás Gógé és Magógé

Aposztázia, vagyis be kell következnie a keresztény hittől való elfordulásnak. 2Tessz 2,3. Ez a keleti országokban az ariánus eredetűekkel fog bekövetkezni, a közömbös keresztényekben fognak növekedni a mohamedi versek, amiről Szent János így ír: Közülünk jöttek, de nem voltak közülünk valók.

Eljövetele: A Jelenések könyvének 13. fejezete szerint a 666. évben kell eljönnie. Bár Mohamed 571-ben született, 666-ban, a halálával kezdődött a csalás és a hazugság nagy műve.

Székhelye: A Jelenések könyvének 17. fejezete szerint hét dombra épült városban kell lennie. Ez így is van, Konstantinápoly hét dombon terül el, ezt a saját szememmel láttam, a város két oldala körül van a tenger.

Tanítása: Meg kell hogy változtassa a törvényt és az időket. Dániel 7. fejezet. Ezt teljes mértékig bemutattam a Korán kapcsán.

A címe: Mózes hamis prófétának nevezi. 5Móz 13. Ezékiel Gógnak és Magógnak, amely kunyhó vagy rejtett hajlék. Ezékiel 38. Anomosnak is kell lennie, vagyis ex lexnek, vagyis törvényrontónak, és Isten törvényeivel ellenkezőnek. Ez is igazolódott, és a tanítványai a Korán mellékleteiben három nevet adnak neki, az égben Ahmetnek hívják, a Paradicsomban Aboaltrasimnak, a földön Mohamednek. Ismert dolog, hogy később török császári címet adott magának, elnevezte magát királyok királyának, győzhetetlen vitéznek, kelettől nyugatig Isten fia, mennyei örökös és a megfeszített Krisztus őrzője. Bár Mohamed a Koránban tagadja, hogy Krisztust feszítették volna meg, hanem helyette egy másik zsidót. Így ma már elfeledkeznek a törökök arról, hogy a közmondás szerint: Mendacem oportet esse memorem, azaz a hazug, ha egyszer valamely ügyben hazudott, emlékeznie kell rá, hogy ha legközelebb szóba kerül, ne állítson mást, mint korábban.

Királysága: A rossz kezdet után mérhetetlenül felemelkedik. Ez már magukból a címekből látszik, amelyeket magának ad.

Tevékenysége és hatalma: Hogy hamisságának és csalásának műve hatalmasra növekszik azokban, akik elvesznek. 2Tessz 2., Ézsaiás a 10. fejezet 5–6. versében Asurnak nevezi. Állítja, hogy az Úristen rejtve küldi el az emberek közé.

Bukása: Góg és Magóg Izrael hegyein fog legyőzetni. Ezékiel 38., Ézsaiás 10. Ami biztosan nem marad el.

Tökéletes megsemmisülése: Csak Krisztus urunk dicsőséges eljövételével következik be, és ez olyan biztosan beteljesül, mint ahogy az eget és a földet látjuk. Meglátja akkor minden test (ahogy a próféták biztos jövendölése mondja), hogy az Úr szája szolt. Amen

Zárszó. Így ez az Úr nyáját pusztító farkas, eljött valójában és élőben képmása szerint, ahogy az Ó- és Újszövetségben lefestetett.⁵⁴⁴ (Kovács Eszter fordítása)

Az Antikrisztus-kép Budovecnél tehát meglehetősen homályos. Ahogy a fent idézett szövegben, így az egész *Antialkorán*ban is kettős értelemben használta, Mohamedre, és az Oszmán Birodalmat irányító szultánra.

A nyugati reformáció másik Antikrisztus-képére, miszerint a pápa vagy a pápaság az Antikrisztus, Budovec csak óvatosan utalt. Természetesen ennek oka elsősorban a cenzúra lehetett, de az sem kizárt, hogy Budovec tudatos döntése volt. Számára a legfőbb ellenség-

⁵⁴⁴ Budovec: *Antialkorán*... i. m. 265–269.

gek a törökök voltak, akiknek legyőzésére a keresztényeknek össze kell fogni. A később vallásháborút kirobbantó Václav Budovec itt még a megbékélés híve volt.

Václav Budovec és a keresztények egysége

A korszak polémiáinak jellemzője volt, hogy a különféle felekezetekhez tartozók egymást tették felelőssé a török hódításért, összefüggésben a korábban tárgyalt „Isten ostora” elképzeléssel. A magyar irodalomban ez visszatérő vád, Telegdi Miklós szerint a lutheri tanok megjelenése váltotta ki Isten haragját,⁵⁴⁵ ugyanígy érvelt később Pázmány Péter is, míg a protestáns szerzők a katolikusok – véleményük szerint – hamis és bűnös vallás-gyakorlását tartották a büntetést kiváltó bűnnek.⁵⁴⁶

A cseh-testvér Budovec erős kritikával szemlélte a többi keresztény irányzatot, az *Antialkorán*ban mégis az összefogás fontosságát hangsúlyozta. A felekezeti sokszínűséget egyenesen bizonyítékként említette a Biblia igazsága mellett, annak ellenére, hogy a korszakban sokan (pl. Erasmus) éppen ebben látták a törökök sikerének zálogát, és példaértékűnek mondták a törökök összetartását és egységét.⁵⁴⁷ Véleménye szerint csak akkor nem alakulnak ki különbségek, ha a hívők nem törekednek eléggé megismerni Istent, hanem vakon elfogadják tekintélyesnek tartott vezetőik véleményét, ezért a muszlimok hitbeli egysége Isten megismerésére való restségüket bizonyítja,⁵⁴⁸ míg a sok irányzat egyértelmű jele annak, hogy a kereszténység az Istent kereső emberek vallása.

„Végül leginkább azt emlegetik fel nekünk a mohamedánok, hogy ha a mi Szentírásunk az Istentől való lenne, akkor nem lenne róla annyi perlekedés, nem értelmeznék olyan furcsán. Erre én azt a választ adtam, hogy mi keresztények (kivéve a közömbös keresztényeket és az ateistákat) nem a Szentírás bizonytalan volta miatt vitatkozunk, hanem egyszerűen azon igyekszünk, hogy az Isten által sugalmazott Írás Ó- és Újszövetsége, az ő egyedüli hatalma által, romlatlanul megmaradjon. Így tehát azért, mert mi keresztények egyesek buzgóbban, mások hanyagabban keressük benne az Istent, és az ő akaratát, kérdem én, azért már bizonytalan volna? [...] hasonlóan, mint amikor az aranyhegyeket különböző emberek bányásszák, egyesek szorgalmasabban és ügyesebben kutatnak, és csak magát a tiszta aranyat viszik el, mások – nagyobb munkával – a földdel együtt viszik el az ércet, amely föld ércben néha gazdagabb, néha szegényebb. De ha az ércben csak valami nagyon kevés arany vagy ezüst van, még mindig jobb, mintha csak sár lenne.” (*Kovács Eszter fordítása*)⁵⁴⁹

Az *Antialkorán*ban nem felekezetek szerint rangsorolta a keresztényeket, hanem két csoportra osztotta őket: Istent kereső emberekre, akik Isten választottai, és léhákra, illetve félrevezetettekre.

⁵⁴⁵ Óze: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”... i. m. 33.

⁵⁴⁶ Uo. 54–55.

⁵⁴⁷ Szuromi: *Vérebek*... i. m. 44.

⁵⁴⁸ Budovec: *Antialkorán*... i. m. 38.

⁵⁴⁹ Kovács: *Islámismeret*... i. m. 160.; Budovec: *Antialkorán*... i. m. 150.

Mindezek ellenére személyes vallási meggyőződése több helyen erősen érződik. Már az előszóban határozottan állást foglalt a reformáció mellett, Luthert és Kálvint kiválasztott küldötteknek nevezte, akik felrázták a keresztényeket.⁵⁵⁰ Az *Antialkorán*ban megfogalmazott kritikája az iszlám ellen szól, de nem nehéz benne párhuzamot felfedezni a katolikus vallással szemben felhozott vádakkal (pl. A szent könyvük nincs lefordítva az egyszerű emberek nyelvére, nem prédikálhat róla bárki, hivatalos magyarázatait nem lehet felülbírálni, formális szertartásokhoz való ragaszkodás stb.).⁵⁵¹

Álláspontja azonban nehezen sorolható egyértelműen valamelyik felekezet tanításához, Dvorskýhoz hasonlóan arra törekedett, hogy minél több keresztény forgassa munkáját. Az ajánlásában ez áll: „mindenkinek, akiket a Szentháromság nevében kereszteltek meg, és az egy igaz Istent vallják”⁵⁵²

Ennek megfelelően igyekezett kerülni azokat a kijelentéseket, amelyekkel más keresztényeket megbotránkozathat, hiszen számára az ellenségek a törökök voltak. Ugyanakkor nem titkolta saját, protestáns álláspontját. A szabad akarat kérdésében egyértelműen Luthert követte, *De servo arbitrio* című művét egyik legkedvesebb olvasmányának mondta, amely sok vigaszt nyújtott neki Konstantinápolyban.⁵⁵³ Az Ószövetségi Szentírás elemzésénél nemcsak kihagyta a Luther által elutasított hét deuterokanonikus könyvet, hanem határozott érveket is hozott sugalmazottságuk ellen.⁵⁵⁴ Ugyanígy az „Újszövetség tükre” című fejezetben az evangéliumokból vett idézetekkel és a farizeusok magamutogató viselkedésére való utalásokkal kimondatlanul is kétségbe vonta a jótettek érdemszerző voltát (bár fontosságukat nem tagadta).⁵⁵⁵ Egyedül a keresztséget és az Úrvacsorát fogadta el evangéliumi eredetűnek a szentségek közül (a katolikusokkal ellentétben), kiemelte, hogy Jézus a keresztséget az Atya a Fiú és a Szentlélek nevében rendelte el (az unitáriusokkal ellentétben), és nem küldte el a hozzá jövő gyermekeket (az anabaptistákkal ellentétben). Az Úrvacsorával kapcsolatban hangsúlyozta, hogy Jézus két szín alatt alapította.⁵⁵⁶ Itt a huszita hagyományok mellett a protestáns gondolkodásmód kerül elő, de a liturgikus formások mellett az átlényegülésről nem esik szó.

Dvorský óvatosan kerülte az ezzel kapcsolatos állásfoglalást, de Budovec határozottan elutasította a pápai primátust.⁵⁵⁷ Meglátása szerint ez ellentétes az apostoli hagyományok-

⁵⁵⁰ Budovec: *Antialkorán*... i. m. 43.

⁵⁵¹ Lisy-Wagner: Václav Budovec z Budova... i. m. 981.

⁵⁵² Uo. 37.

⁵⁵³ Uo. 307. Ugyanennek a kérdésnek a *Circulus*...-ban több fejezetet is szentelt, bemutatva Luther predestinációs elméletét, és Rotterdami Erasmussal folytatott vitáját. Budovec: *Circulus horologi*... i. m. 185–194.

⁵⁵⁴ Makk 1–2, Judit, Tóbiás, Bölcsesség, Báruk, Sirák fia, lásd Budovec: *Antialkorán*... i. m. 177.

⁵⁵⁵ „Ezért Krisztus tanításából és a hit gyümölcséből ismerhető meg, kik Krisztus tanítványai és követői, akiknek, ha mindent meg is tettek azt kell mondaniuk: haszontalan szolgák vagyunk, segíts gyengeségemen, növeld bennünk a hitet, maradj velünk, mert már későre jár az idő.” (*Boros Attila fordítása*) Kovács: *Iszlámismeret*... i. m. 223.; Budovec: *Antialkorán*... i. m. 211–212.

⁵⁵⁶ Budovec: *Antialkorán*... i. m. 212.

⁵⁵⁷ Korábbi tanulmányomban tévesen, éppen fordítva adtam meg a két teológus pápasággal kapcsolatos álláspontját: „Dvorský munkájának felépítése, gondolatvilága és főleg munkamódszere hasonlóságot mutat Budovec *Antialkorán*jával. Itt is megjelennek ugyanazok a motívumok, mint Budovec-nél, mindenekelőtt a kevés »szent maradék« harca a gonoszság ellen. Alapvető különbség viszont, hogy a huszita teológus szerint a pápaság ugyanolyan veszélyes ellenség, mint az Oszmán Birodalom, míg Budovec arra biztat, hogy tegyék félre

kal, sőt megjelenik nála a gondolat, hogy mindez az ördögtől való.⁵⁵⁸ Itt megint észrevehető Melanchthon hatása, aki a pápaságot azonosította az Antikrisztussal.⁵⁵⁹ Máshol a történelem menetét elemezve jutott arra a következtetésre, hogy az egyházszakadás és a keleti pátriárkátusok muszlim fennhatóság alá kerülése a római pápa és az általa befolyásolt nyugati uralkodók miatt történt. Itt hivatkozott egy személyes beszélgetésre, amelyet a konstantinápolyi pátriárkával folytatott, és amely megerősítette őt ebben a meggyőződésében.⁵⁶⁰ A *Circulus*ban, az aposztatákról szóló fejezetben újra megjelenik ez a téma, felvetve, hogy sokakat a kereszténység ellen fordít a pápasággal szembeni ellenérzésük. Budovec erre azt válaszolta, hogy a keresztények közül sem mindenki helyesli, hogy a pápa világi dolgokban is állást foglal.⁵⁶¹

Határozott véleménye ellenére nem zárta ki a katolikusokat Isten népe köréből, sőt az „aranyhegy” hasonlattal, mint minden más keresztény felekezetet, őket is védelmébe vette.⁵⁶² Ugyanígy fogalmazott az *Antialkorán* „Circulus et horologium” című fejezetében, ahol a világtörténelem 11. órájánál Luthert és Melanchthont (az 1616-os latin kiadásban Luthert és Kálvint) világujítóknak, prófétáknak nevezte, de közben sürgette a Szentháromságban hívő keresztények összefogását.⁵⁶³

Az „Isten népéhez” tartozásnak Budovecnél két, egymással összefüggő dogmatikai feltétele volt, Jézus istenségének és a Szentháromságnak elfogadása.⁵⁶⁴ Ezért a Szentháromságot tagadókkal (unitáriusok, szociniánusok⁵⁶⁵) elképzelhetetlennek tartott mindenféle együttműködést, sőt őket egyértelműen a törökök szövetségeseinek nevezte. Szerinte a Korán megírásánál az ariánusok segítettek Mohamednek, és Konstantinápoly ostrománál a törökök mellett harcoltak a keresztények ellen.⁵⁶⁶ Gyakran előkerül műveiben a nesztóriánus Sergius szerzetes legendája, aki annak idején Mohameddel megismertette a kereszténységet ebben a torzult formában.⁵⁶⁷ Budovec szerint veszélyesebbek, mint a muszlimok, mert róluk legalább mindenki tudja, hogy nem keresztények, míg az antitrinitáriusok annak mondják magukat, és szokásaikban is a keresztényeket követik. Legnagyobb bajnak azt tartotta, hogy ez az irányzat már megjelent a cseh tartományokban is, elsősorban

a felekezeti ellentéteket, és a közös ellenség, az iszlám ellen harcoljanak.” Lásd Kovács Eszter: Egy cseh nemes írása a törökök vallásáról a 17. századból (Václav Budovec z Budova és az *Antialkorán*). *Egyháztörténeti Szemle*, 9 (2008) 2. 55. Ezt a figyelmetlenségből adódó hibámat itt szeretném javítani. Éppen fordítva volt, Dvorský óvakodik a bűnbakképzéstől, és Budovec veti fel a pápaság felelősségét Bizánc eleste miatt, és ő kapcsolja az Antikrisztushoz a pápaság intézményének kialakulását. Vö. Budovec: *Antialkorán*... i. m. 261.

⁵⁵⁸ Budovec: *Antialkorán*... i. m. 261. máshol, árnyaltabban, Ezékiel és Zakariás jövendölései kapcsán: uo. 187–189.

⁵⁵⁹ Óze Sándor: *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526–1556)*. Akadémiai doktori értekezés, Budapest, 2011. 130–131.

⁵⁶⁰ Budovec: *Antialkorán*... i. m. 199.

⁵⁶¹ Budovec: *Circulus horologi*... i. m. 174–175. A világi és a lelki hatalom szétválasztását Dvorský is szorgalmazza: vö. Dvorský: *Proti Alchoranu*... i. m. K₃b–K₄a.

⁵⁶² Budovec: *Antialkorán*... i. m. 150.

⁵⁶³ Kovács: *Iszlámismeret*... i. m. 212.

⁵⁶⁴ Jelenleg is ez a feltétele a kereszténységhez tartozásnak.

⁵⁶⁵ Lelio és Fausto Sozzini által alapított 16. századi eretnekség. Tagadták a Szentháromságot és Jézus istenségét. *Magyar Katolikus Lexikon*. <http://lexikon.katolikus.hu/S/Sozzini.html> (2016. augusztus 16.).

⁵⁶⁶ Budovec: *Antialkorán*... i. m. 46.

⁵⁶⁷ Uo. 134.

Morvaországban.⁵⁶⁸ Ugyancsak nagy veszélyt látott az újkeresztelőkben, mert véleménye szerint bár titkolják gondolataikat, a szentháromság-tagadókhöz húznak.⁵⁶⁹ Budovec a szentháromság-tagadókat „belső törököknek” nevezte, a törökökkel egyenértékű ellen-ségnek tartotta, akik egy esetleges konfliktus esetén a törökök oldalára fognak állni.

Szembetűnő, hogy a cseh-testvér Václav Budovec milyen kevés figyelmet szentelt művében a korai cseh reformátoroknak és a huszitizmusnak. Az *Antialkorán*ban a világtörténelem bemutatásánál, a „Circulum horologium”-ban a 11. óra eseményei között szerepel Husz János fellépése, de alig szánt rá pár szót.⁵⁷⁰ Érdekes ezeket a részeket összevetni a szintén Budovec által összeállított latin kiadással.

1614-ben Prágában cseh nyelven megjelent:

„Husz Jánost és Jeromost Konstanzbán máglyán megégették, amiből nagy háborúk támadtak. Zsigmond király, bár segítségére volt majdnem az összes keresztény királyság, néhányszor vereséget szenvedett cseh földön, majd a bázeli concilium összehívása után békét kötött. Amiről Aeneas Sylvius, aki később pápa lett, a Cseh krónikában így ír: *hussitica bella verissima apud posteros plus admirationis quam fidei sint habitura*. Azaz: azokon a dolgokon, amiket ő a cseh vallásháborúról ír, a következő nemzedékek inkább csodálkoznak majd, mintsem elhiszik.”⁵⁷¹ (*Boros Attila fordítása*)

1616-ban Hanauban latinul:

„Husz Jánost és Prágai Jeromost, a két prófétát, mivel megszejtelenítették a hitet, a konstanzi zsinaton kivégzik. Az egyházat a huszita háborúk alatt írásokkal és fegyverrel megújítják, és a harcban verhetetlen cseheket a bázeli zsinaton ésszel (egyezségek megkötésével) legyőzik, és Isten ígéjének egyszerűségétől és tisztaságától, amit Husz vallott, a Római Egyház minden rítusának és szertartásának betartására kötelezik, kivéve egyedül a kehely használatát. Ennek a dolognak a táboríták és az unio fratrum, akiket irigységből pikárdoknak és valdenseknek is hívtak, ellentmondanak. Husznak pedig ezt a tanát kivették a zsinatok nagy köteteiből.”⁵⁷² (*Bíró Csilla fordítása*)

A latin nyelvű változatban röviden összefoglalta a Bázeli Zsinaton született megállapodást, és felsorolta a huszita irányzatokat. A cseh olvasóközönség számára ezek ismert tények lehettek. A cseh változatban viszont szükségét látta, hogy hivatkozzon II. Piusz tekin-

⁵⁶⁸ Uo. 43–46., 134.

⁵⁶⁹ Uo. 46.

⁵⁷⁰ Budovec: *Antialkorán*... i. m. 200.

⁵⁷¹ Kovács: *Iszlámismeret*... i. m. 212.

⁵⁷² „Ioannes Hussus et Hieronymus Pragensis, duo Prophetae, violata illis fide in concilio Constantiensi interficiuntur, Ecclesia per Hussitica bella, et literis et armis reformatur et Boemi Marte invicti, arte concilii Basilaensis, per compactata erecta, vincuntur et a simplicitate et puritate verbi Dei, quod Hussus professus est, ad servandos omnes Ecclesiae Romanae ritus, et ceremonias obligantur; excepto solo calicis usu: cui rei Thaboritae et Unio fratrum, quos per invidiam Picardos et Waldenses appellabant, contradicunt. Est autem haec Hussi doctrina excerpta ex magnis Tomis conciliorum.” Budovec: *Circulus horologi*... i. m. 80.

télyére, így a *Cseh krónikát* idézte.⁵⁷³ A jelentős különbségek minden bizonnyal az eltérő célközönségnek is köszönhetőek, de a cenzúrának is jelentős szerepe lehetett. Csak a latin változatban nevezte prófétáknak Husz Jánost és Prágai Jeromost, csakúgy, mint pár sorral lentebb Luthert és Kálvint. Ugyancsak egyedül a latin változat említi, hogy a Bázeli Zsinaton kötött egyezséget nem minden huszita irányzat fogadta el. Megfogalmazásából látszik, hogy ő sem értett egyet a zsinati megállapodással, és a kitzasztított irányzatokkal rokonszenvezett. (Hiszen ő maga is cseh-testvér volt.)

Nem kétséges, hogy a nagy nyugat-európai iskolákban tanult Budovec jobban kötődött a reformáció lutheri és kálvini változatához, mint a huszitizmushoz. Művében mindkét irányzat jellegzetességei fellelhetők. Ő maga ezt a választ adta az „aposztatának”, aki azt kérdezte tőle, hogy ő a lutheri vagy a kálvini egyházhoz tartozik-e:

„Kereszténynek vallom magam, és mindazokat elismerem kereszténynek és Krisztus testvéreinek, akik a Szentháromság nevében megkeresztelkedtek, akik az igaz Istent, akin kívül nincs senki más, tisztelik, imádják, és az Ó- és Újszövetségben kinyilatkoztatott Igéjéhez ragaszkodnak: még akkor is, ha nem állnak ellen az egyházon belüli szétválásnak és versengésnek.”⁵⁷⁴ (*Bíró Csilla fordítása*)

Budovec *Antialkoránjának* későbbi visszhangjáról keveset tudunk. A mű megjelenése után nem sokkal a rendi felkelés elvonta a figyelmet az oszmánkérdésről. Mivel a rendek ekkor némi segítségre is számítottak a törököktől és szövetségeseiktől (például Bethlen Gábornótól), az ellenük való harcra buzdító kiadványok egy időre megszűntek. Ennek ellenére észrevehetjük az *Antialkorán* hatását egy kisebb apokaliptikus szemléletű csillagászati műben Šimon Partlic z Špicberka⁵⁷⁵ tollából.⁵⁷⁶

⁵⁷³ A 16. század elején Aeneas Sylvius Piccolomini *Cseh krónikája* kétszer is megjelent nyomtatásban cseh nyelven: *Czeska kronyka. W Starem miestie Pražskem*. [Prága] 1510. Knihopis 13884. Kronyky dvě, o založenij Země Česká a prwnijich obywatelij gegich, též o knijžatech a králijch českých y gegich činech. Gedna Eneasse Sylwia Senenského w Latinskémazyky od něho sepsaná a před lety 75. w českýazyk přeložená, a w Praze wytisštěná. Druhá Martina Kutheyna z Ssprynsperku též w Praze wydaná před Lety 46. Nynij pak obědwě k dobrému a vžitečnému wssech czechůw znowu sprawené, obnowené, a w gednu knihu wvedené, pracý a nákladem M. Danyele Adama z Weleslawijna [Prága]. Léta Páně 1585. Knihopis 13885. Budovec azonban nem innen, hanem az eredeti latin változatból idézett.

⁵⁷⁴ „Christianum me fateri, et pro Christianis et Christi fratribus, eos omnes agnoscere, qui in nomen Sacrosanctae Trinitatis baptizati sunt, hunc verum Deum, extra quem nullus alius est, colunt, adorant, et verbo eius in Veteri et Novo Testamento patefacto adhaerent: non obstantibus illis in Ecclesia Christiana diffensionibus et certaminibus.” Budovec: *Circulus horologi*. . . i. m. 175–176.

⁵⁷⁵ Műveit lásd Knihopis 6873–6892; Pumprla: *Knihopisný slovník*. . . i. m. 822–823.

⁵⁷⁶ Partlic ze Špicberka, Šimon: *Tractatus Cometographicus. O dwau nových hwězdách aneb kometách které se spatřowali na koncy roku 1618*. . . Wytisštěn w Městě Hradcy nad Labem, 1619.

Érdekes összevetni Bartoloměj Dvorský és Václav Budovec műveit a jelentősebb magyarországi koránpolemikákkal. Magyarországon két fontos hitvédő mű született az iszlám ellen. Az első a jezsuita Szántó (Arator) István *Confutatio Alcorani* című műve,⁵⁷⁸ amely nyomtatásban (terveivel ellentétben) nem jelent meg. A kéziratot 1611-ben zárta le Olo-moucban. A másik írás szerzője szintén jezsuita, Pázmány Péter, akinek *Az új tudományok hamisságának tíz bizonyága* című műve 1605-ben jelent meg magyar nyelven. Ennek fűggléke az iszlámról szóló rövid polémia.⁵⁷⁹

A két országban a 16–17. század fordulóján ezek voltak a legjelentősebb koránpolemikák:

<i>Dvorský, Bartoloměj</i>	1542	nyomtatott	cseh
<i>Pázmány Péter</i>	1605	nyomtatott	magyar
<i>Szántó István</i>	1611	kézirat	latin
<i>Budovec, Václav</i>	1614	nyomtatott	cseh

Honnan ismerték az iszlámot? A két huszita szerző esetében könnyű dolgunk van, mind a ketten megnevezték fő forrásukat: Bartoloměj Dvorský Karthauzi Dénes hasonló témájú művét⁵⁸⁰ használta, Václav Budovec Theodor Bibliander 1550-es gyűjteményére támaszkodott.⁵⁸¹ A szövegek filológiai vizsgálata és szövegközi hivatkozásaik bizonyítják, hogy a két jezsuita is (más hasonló mű hiányában) Theodor Bibliander gyűjteményére támaszkodott.⁵⁸² A két alapforrás, Karthauzi Dénes és Bibliander közös forrása lehetett az 1143-ban összeállított *Corpus Toletanum*, amely muszlim szerzők műveit tartalmazza latin fordításban, és amelynek fontos része a Korán latin fordítása.⁵⁸³

⁵⁷⁷ A fejezet a következő tanulmány kivonatolt, átszerkesztett változata: Kovács Eszter: Cseh husziták és magyar jezsuiták gondolatai a törökveszélyről és a keresztény összefogásról. In J. Újváry Zsuzsanna szerk.: *Oszmán–magyar viszony a 16–18. században. Tanulmányok a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom népeinek – magyarok, törökök, rácok, tatárok, zsidók, görögök és egyéb népek – hétköznapjairól; egyén és közösség viszonya.* Budapest, 2020. 35–45.

⁵⁷⁸ Szántó (Arator) István: *Confutatio Alcorani* (1611). Szerk. Lázár István Dávid. Szeged, 1990. 7–19. (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 27.).

⁵⁷⁹ Pázmány Péter: *Az mostan támat uy tudomaniok hamissaganak, tiiz nilvan valo bizonisaga: Es reovid intes a teoreok birodalomrul, es vallasrul.* Graecii Styriae, 1605. Szántó és Pázmány iszlámképéről lásd még: Bitskey István: Katolikus szerzők iszlámképe a hódoltság idején. In Ittész Gábor szerk.: *Viszály és együttélés. Vallások és felekezetek a török hódoltság korában.* Budapest, 2017. 133–154.

⁵⁸⁰ [Karthauzi Dénes] Dionysius Carthusianus: *Contra Alchoranum et sectam machometicam libri quinque. ... eivsdem De instituendo bello aduersus Turcas, de generali celebrando Concilio. Contra vitia superstitionum. ... Coloniae apud Petrum Quentel. 1533. Doctoris ecstatici D. Dionysii Cartusiani Opera Omnia.* Tornaci, 1908; vagy: *Alchoran. Das ist, des Mahometischen Gesatzbuchs, vnd Türckischen Aberglaubens ynnhalt, vnd ablänung Contra Alchoranum et sectam Machometicam...* Schott, Strassburg, 1540.

⁵⁸¹ Bibliander: *Machumetis Sarracenorum principis...* 1543. i. m.; Bibliander: *Machumetis Saracenorum principis...* 1550. i. m.

⁵⁸² Varsányi Orsolya: Pázmány Péter: A Mahomed vallása hamisságául. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 112 (2008) 5–6. 649.

⁵⁸³ Balázs–Szuromi: *Az európai iszlámkép...* i. m. 7.

Dvorský kivételével a szerzőknek személyes tapasztalatai is voltak a törökökkel kapcsolatban. Szántó István édesanyját és testvéreit a törökök egy portya alkalmával fogságba hurcolták.⁵⁸⁴ Ő és Pázmány Péter is életük nagyobb részét a török harcoktól sújtott Magyarországon élte le. Václav Budovec diplomataként töltött hosszú éveket Konstantinápolyban, és útjai során szembesült azzal, milyen nagymértékű a keresztények iszlamizálódása a törökök által elfoglalt területeken. Bartoloměj Dvorský életéről alig tudunk valamit, személyesen talán nem volt érintett, de Buda elfoglalása és a törököknek a szomszédos Magyarországon való tartós megtelepedése akkoriban valósággal sokkolta a cseh közvéleményt, főleg mert reális esélyt láttak arra, hogy pár éven belül Csehország is Magyarország sorsára jut.⁵⁸⁵

A négy művet összevetve feltűnő a hasonlóság, ezért felmerül a kérdés, hogy ismerheték-e egymás műveit, vagy csupán a közös forrás köti össze őket. Az első koránpolemika, Bartoloměj Dvorský *Proti Alchoranuja* kézenfekvő forrás lehetne mindhárom számára. Budovec esetében még nyelvi nehézségek sincsenek, mégis nála bizonyítható egyértelműen, hogy nem ismerte Dvorský művét. A közös pontok hiánya mellett Budovec saját állítása is alátámasztja ezt, amikor az előszóban büszkén kijelenti, hogy ő az első, aki erről a témáról cseh nyelven írt.⁵⁸⁶ Budovec tehát, mint felhasználó kizárható, nem úgy, mint a két jezsuita. Dvorský nyelvezete viszonylag egyszerű, didaktikus, lehetséges, hogy az akkor már évek óta Morvaországban élő Szántó, vagy a Morvaországgal jó viszonyt ápoló Pázmány Péter is értett olyan szinten csehül, hogy az egyszerűbb szövegrészeket megértette. A hivatkozás hiánya is érthető lenne, hiszen huszita szerzőről van szó, bár a *Proti Alchoranu* nem tartalmaz a katolikus hittel összeférhetetlen állításokat.

Bár valóban sok a hasonlóság, de ezek mind visszavezethetők Karthauzi Dénes művére, amelyhez Szántó és Pázmány éppen úgy hozzájuthatott, mint Dvorský.⁵⁸⁷ Szántó hivatkozott is rá.⁵⁸⁸ Azt sem tudjuk bizonyítani, hogy Pázmány már 1605-ben értett valamit csehül. Cseh érdeklődéséről szóló adataink mind későbbiek.⁵⁸⁹ A jezsuita könyvtárak rendelkezésre álló jegyzékeiben a *Proti Alchoranu* nem található meg.

Nem valószínű az sem, hogy Szántó István ismerte volna Dvorský művét. Bár gyakoriak a tartalmi egyezések, Szántó műve sokkal részletesebb, több benne a tényadat, így alaposabb forrást feltételez, mint Dvorský rövid, ismeretterjesztő kiadványa. Helytálló Varsányi

⁵⁸⁴ Szántó: *Confutatio*... i. m. 10.

⁵⁸⁵ A *Proti Alchoranu* 2. könyvének címe is erre utal: Knížka Druha o tom gest, zie wrchnostem cyrkwe křestianske přináležij wijry swatě y lidu proti tureckému vkruštenstwij obhagowati, a kterak se k tomu připrawiti magij aby gijm Pán Búh dáti ráčil wjítiezstwij. [A második könyv arról, hogy felsége által a keresztény egyházra tartozik a szent hit és az emberek védelme a törökök kegyetlenségével szemben, és arról, hogyan kell felkészülnünk arra, hogy lehet úgy tetszik Urunknak Istenünknek, hogy győzelmet ad nekik] Dvorský: *Proti Alchoranu*... i. m. J₄a.

⁵⁸⁶ Budovec: *Antialkorán*... i. m. 50.

⁵⁸⁷ Vö. *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*. 1. köt. Farkas Gábor Farkas – Monok István – Pozsár Annamária – Varga András szerk.: *Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár*. Szeged, 1990; *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*. 2. köt. Farkas Gábor Farkas szerk.: *Nagyszombat*. Szeged, 1997.

⁵⁸⁸ Szántó: *Confutatio*... i. m. 76.

⁵⁸⁹ Mészáros Andor: Kardinál Péter Pázmány a české země. In Beke Márton – Mészáros Andor szerk.: *Nové interpretace českého baroka – A cseh barokk új interpretációi*. Esztergom–Piliscsaba, 2004. 131–134.

Orsolya megállapítása, miszerint fő forrása Bibliander gyűjteménye lehetett.⁵⁹⁰ Hivatkozásból tudjuk, hogy Karthauzi Dénes írását is forgatta.⁵⁹¹

Végül Budovec merített-e három elődjétől? Korábban tisztáztuk, hogy Dvorskýt nem ismerte. Pázmány magyar nyelvű művét kizárhatjuk a forrásai közül. Szántó munkájával sok a közös vonás, mégsem valószínű, hogy Szántó kiadatlan kéziratát, amelyet az olomouci jezsuita rendházban őriztek, a jezsuitákkal kifejezetten ellenséges cseh-testvér nemes ismerhette volna. Ugyanakkor Budovec maga ír arról, hogy az iszlámról és a Koránról írott kisebb, latin nyelvű művei kéziratként terjednek Csehországban, sőt külföldön is.⁵⁹² Ha lehetséges kapcsolat Szántó és Budovec között a közös forrást jelentő Bibliander-gyűjtemény mellett, ennek egyetlen valószínűsíthető módja, hogy Budovec egyik kézírata juthatott el az olomouci jezsuita rendházba. A négy koránpolemikát tehát minden bizonnyal csupán közös forrásaik és a hasonló történeti, politikai háttér köti össze, ennek köszönhetik hasonlóságaikat.

Mindegyikre jellemző, hogy bár a muszlim vallás ellen íródtak, címzettjeik a keresztények. Nem klasszikus hitviták, amikor a másik fél meggyőzése a cél, hanem prevenciós jelleggel készítik fel a törökökkel, és rajtuk keresztül az iszlámmal, kapcsolatba kerülőket, hogyan őrizték meg hitüket. Az ellenség, aki ellen íródott, minden esetben a törökök és „segítőik”, vagyis a szentháromság-tagadók és az eretnekek.

Természetesen eltér, hogy a két huszita szerző és a két jezsuita mely felekezeteket tartotta eretneknek. Dvorský és Budovec csak a szentháromság-tagadókat zárta ki Isten népéből, és sorolta a törökök közé. Budovec még az ellenségek közé sorolta a lagymatag, léha keresztényeket is, akik szerinte erős hit hiányában leginkább ki vannak téve az iszlamizálódás veszélyének.⁵⁹³ Szántó a protestáns cseh nemeseknek ajánlotta művét, és azt írta, bízik benne, hogy felismerik, vallásuk a törökökéhez áll közel, és megtérnek.⁵⁹⁴

A könyvek célja is azonos. Az oszmán expanzió miatt a törökök Csehországra és Magyarországra is veszélyt jelentettek. Ebben a kiélezett történelmi helyzetben a fegyveres győzelem zálogát mindannyian a keresztények összefogásában és a vallási identitás megőrzésében látták. Mindenképpen meg akarták akadályozni a lakosság iszlamizálódását, ezért tartották fontosnak, hogy bemutassák ezt a vallást, tisztázzák, hogy nem a kereszténység egyik fajtájáról van szó.⁵⁹⁵ Ezért mind a négyen sok időt fordítottak arra, hogy bizonyítsák, a Biblia és a Korán nincsenek összhangban egymással, és az alapvető keresztény hittételek, mint Jézus istensége és a Szentháromság, az iszlámban nincsenek meg. Érvelésükben mindannyian törekedtek arra, hogy ne csak keresztény érveket hozzanak fel. Így Dvorský megpróbálta a Koránból magából cáfolni a mohamedán vallás alaptételeit, bizonyítva,

⁵⁹⁰ Varsányi: Pázmány Péter... i. m. 648.

⁵⁹¹ Szántó: *Confutatio*... i. m. 76.

⁵⁹² Budovec: *Antialkorán*... i. m. 42.

⁵⁹³ Budovec: *Antialkorán*... i. m. 44–46.

⁵⁹⁴ Szántó: *Confutatio*... i. m. 10. Pázmánynál szintén fontos polemikus érv a protestánsok ellen, hogy vallásuk a törökökével rokon. Vö. Varsányi: A „Mahomet vallása”... i. m. 155–182.

⁵⁹⁵ A középkori teológiai irodalomban Damaszkuszi Szent János megállapításait elfogadva az iszlámot gyakran keresztény eretnekmozgalmként értékelték. A 17. században általában már önálló vallásnak tekintették, de minden polémiában megmagyarázták, hogy miért. Balázs–Szuromi: *Az európai iszlámkép*... i. m. 7.

hogy a Korán önmagának is ellentmond,⁵⁹⁶ Pázmány is próbálkozott ezzel,⁵⁹⁷ de legtöbbször Budovechez és Szántóhoz hasonlóan inkább a természetes észre hivatkozott.

Dvorský, Pázmány, Budovec és Szántó is gyakran mesének vagy hazugságnak nevezte a Korán történeteit, mivel sok közülük nincs a Bibliában.⁵⁹⁸ A Korán Aesopus és Markalf meséihez hasonlítása Dvorský kivételével mindegyiknél megjelenik.⁵⁹⁹ Ez a hasonlat Bibliandernél nem szerepel. Lehetséges, hogy más közös forrásuk is volt, vagy a korban népszerű ponyvahős rajongói voltak, de teljességgel nem lehet kizárni, hogy ez mégis olyan közös pont, amelyet egymástól vehettek át.

Számtalan közös polemikus érvek közül most csak néhányat emelek ki:

Mindenütt megjelenik Mohamed ellen az a vád, hogy erkölcstelen természetű volt, és az iszlám is erkölcstelen életre ad lehetőséget. Ehhez hozták fel bizonyítékként a többnejűséget, hogy a válást a férfi könnyen kezdeményezheti, és a túlvilágról való elképzeléseik is a testi örömökre koncentrálnak.⁶⁰⁰

Pázmány, Szántó és Budovec művében megjelenik érvként a törökök hitbéli dolgokban való járatlansága, és hogy ilyesmiről nem szabad vitatkozniuk.⁶⁰¹ Mindhárman úgy gondolták, ez annak bizonyítéka, hogy a törökök maguk is érzik annak hamisságát, amely lepleződné, ha szabadon lehetne róla vitázni. Budovec ezenfelül megemlítette, hogy a keresztények felekezeti megosztottsága a muszlimok szerint hamisságukat bizonyítja, pedig éppen ez mutatja, hogy a kereszténység az Istent gondolkodva keresők vallása.

Újabb érv a törökök erőszakossága.⁶⁰² Dvorský és Szántó is időt szakított arra, hogy megmagyarázza, a katonai sikerek nem jelentik azt, hogy a törökök az Istennek tetsző válás.⁶⁰³ Ez minden bizonnyal gyakran felmerült a korabeli emberekben, akik nem értették, hogy miért engedi Isten, hogy pogányok győzzék le őket. Dvorský és Szántó is gyakorló pap volt, minden bizonnyal sokan feltették nekik ezt a kérdést. Pázmány megjegyezte, hogy nem csak a harcmezőn kegyetlenek, hitüket is erőszakkal terjesztik. Budovec egyértelműen a többiekkel abban, hogy a törökök erőszakosak a keresztényekkel és kegyetlenek hódításai során. Ugyanakkor konstantinápolyi tapasztalataira hivatkozva azt írta, hogy az áttérést nem erőszakkal érik el, sokkal inkább csábító lehetőségek felajánlásával. A magánjellegű vallásgyakorlatot sem akadályozzák.⁶⁰⁴

⁵⁹⁶ Dvorský: *Proti Alchoranu...* i. m. C₃b–C₄a.

⁵⁹⁷ Pázmány: *Összes munkái...* i. i. m. 566.

⁵⁹⁸ Pázmány: *Összes munkái...* i. i. m. 567–569.; Szántó: *Confutatio...* i. m. 37., 40., 65. stb.; Budovec: *Antialkorán...* i. m. 37–38.; Dvorský: *Proti Alchoranu...* i. m. E₁a.

⁵⁹⁹ Pázmány: *Összes munkái...* i. i. m. 568.; Szántó: *Confutatio...* i. m.; Budovec: *Antialkorán...* i. m. 23.; Budovec: *Antialkorán...* i. m. 37., 138.

⁶⁰⁰ Pázmány: *Összes munkái...* i. i. m. 565–566., 570–571.; Szántó: *Confutatio...* i. m. 14., 66–67., 38–41.; Budovec: *Antialkorán...* i. m. 84., 129., 145. stb.; Dvorský: *Proti Alchoranu...* i. m. C₁b–C₃a.

⁶⁰¹ Pázmány: *Összes munkái...* i. i. m. 571.; Szántó: *Confutatio...* i. m. 41–42.; Budovec: *Antialkorán...* i. m. 128.

⁶⁰² Pázmány: *Összes munkái...* i. i. m. 571–572.

⁶⁰³ Dvorský: *Proti Alchoranu...* i. m. A₂a–b, L₁b–L₂a; Szántó: *Confutatio...* i. m. 49–51.

⁶⁰⁴ Budovec: *Antialkorán...* i. m. 128.

A korszakban gyakori volt, hogy a török terjeszkedésnek (főleg a protestáns szerzők) apokaliptikus jelentőséget tulajdonítottak. Pázmány és Dvorský írásából ez a vonal hiányzik. Szántó ismertette az ezzel kapcsolatos nézeteket, elsősorban Bibliander alapján,⁶⁰⁵ de az utolsó fejezetben bibliai szakaszokkal bizonyította, hogy Mohamed nem lehet az Antikrisztus, hiszen soha nem mondta magát Krisztusnak, és ha valóban ő lenne a végítélet előtt megjelenő Antikrisztus, már el kellett volna buknia, hiszen letelt az ezer esztendő Mohamed születésétől kezdve. Ugyanakkor az Antikrisztus előfutárának tartotta.⁶⁰⁶ Budovec velük ellentétben az apokaliptikus jövődölések beteljesülését látta a török nagyhatalom felemelkedésében. Közelinek érezte az ítélet napját, Mohamedet egyértelműen Antikrisztusnak tartotta, a törököket Góg és Magóg népének. Szerinte a végső nagy csata még nem kezdődött el, de készülni kell rá, mert a küszöbön áll. Az előszóban azt írta, ez az elsődleges oka annak, hogy megírta ezt a könyvet, hogy ha eljön az idő, lelkesebben harcoljanak.

Látjuk, hogy mindannyian komolyan vették a török expanziót és fegyveres erejüket. Dvorský konkrét politikai lépéseket is sürgetett, mint pl. közös keresztény zsinat összehívását, ahol megoldást keresnének a problémára. A többi megoldási javaslata lelki jellegű, megtérés és bűnbánat. Budovec műve is inkább teológiai, mint politikai. Nem reagált az aktuális politikai, hadieseményekre, bár levelezéséből tudjuk, hogy érdekelték a magyarországi események. Pázmány és Szántó ezzel szemben a törökök katonai erejét és agreszív terjeszkedő politikájukat elsődleges problémának tartották, műveikben folyamatosan reflektáltak a konkrét magyarországi hadieseményekre.

Mind a négyen egyetértettek abban, hogy a törökök elleni harc kötelesség. Ezért jelenik meg mindegyiküknél az iszlám és a törökök démonizálása. A keresztényeknek ezzel azt üzenték, hogy aki a törökök mellé áll, nemcsak saját hazáját, népét árulja el, hanem Krisztust is. Ezért jelenik meg mindenütt a kettős harc, vagyis a fegyveres és az ezzel párhuzamos lelki. Ez utóbbihoz akartak segítséget nyújtani.

TADEÁŠ HÁJEK Z HÁJKU

Az apokaliptikus jövőképek is mutatják, mennyire jelen volt a kor emberében a vágy, hogy megtudja, milyen sors vár Európára és a kereszténységre, legyőzik-e valaha a törököket, és ha igen, akkor mikor? Budovec válasza egyértelmű volt: el fognak bukni, végső bukásuk egybeesik majd a végítélettel. Voltak azonban, akik még a végítélet előtt várták az Oszmán Birodalom bukását. Csehországban leginkább Tadeáš Hájek z Hájku (1525–1600) törökökkel kapcsolatos jóslatait ismerték. Hájek magasan képzett természettudós volt, Prágában és Bécsben tanult csillagászatot és orvostudományt, majd tanulmányai elvégzése után bejárta Itáliát, hogy a korszak nagy humanista természettudósa (Jeronym Cardono) révén bővíthesse tudását. Hazatérve a Prágai Egyetemen tanított matematikát, amellyel 1557-ben felhagyott, hogy kizárólag a gyógyításnak élhessen. 1566–1670 között tábori orvos volt Bécsben és Magyarországon, a török fronton. Kiemelkedő orvosi képességeit és elhivatottságát 1571-ben lovagi címmel jutalmazták, 1566-tól II. Miksa, majd II. Rudolf udvari

⁶⁰⁵ Szántó: *Confutatio...* i. m. 145.

⁶⁰⁶ Uo. 148–149.

orvosai közé tartozott. Jóbarátja volt Tycho de Brahe csillagásznak. Katolikus vallású volt, de az 1575-ös országgyűlésen „novoutraquistának”⁶⁰⁷ vallotta magát. A cseh-testvérek tanítását elutasította, és részt vett a „cseh hitvallás” (*České konfese*) kidolgozásában.⁶⁰⁸

Nyomatásban megjelent művei többségében asztrológiai jellegű jóslatok, előrejelzések.⁶⁰⁹ Legismertebb műve a törökökről a *Wayklad Proroctwij Tureckého* [A török jóslat értelmezése],⁶¹⁰ amelynek több kiadása is megjelent, és amelynek szövegét Jan Mirotický beillesztette *O začátku panowánj tureckého* [A török uralom kezdetéről] című munkájába. Mirotický szerint ezt a jóslatot török nyelvről fordították latinra, és Tadeáš Hájek magyarázta meg, szavait pedig változtatás nélkül fogja közölni.⁶¹¹ Tadeáš Hájek a saját előszavában azt írta, hogy Georgievics Bertalan hallotta ezt a jóslatot fogsága idején, és hazatérve latinul is kiadta, ő pedig most arra vállalkozik, hogy megfejtsé értelmét.⁶¹²

A jóslat tehát itt kifejezetten maguktól a törököktől származik, és így szól:

„Eljön a császárunk, elveszi a pogány fejedelmek országait, a piros almát elveszi és hatalmába keríti. Ha hét évig nem támad fel a keresztény kard, tizenkét évig fog uralkodni rajtuk. Házat fog építeni, szőlőt telepíteni, kerteket fog lekeríteni, fiakat és lányokat fog nemzeni. Tizenkét év után a legyőzött piros almából felkel a keresztény kard, amely a törököket mindenütt szétkergeti.”⁶¹³

Hájek ezt a következőképpen magyarázta:

Eljön a császárunk, elveszi a pogány fejedelmek országait: az oszmán szultán el fogja foglalni az általuk pogánynak tartott, valójában keresztény nemzetek országait.⁶¹⁴

a piros almát elveszi és hatalmába keríti: a piros alma a keresztény császárságot jelenti, vagyis Bizáncot.⁶¹⁵

Ha hét évig nem támad fel a keresztény kard: itt Hájek abból indult ki, hogy az év nem jelenthet valóban naptári éveket, hiszen ahhoz kevés. A számmisztika és az asztrológia segítségével kiszámolta, hogy 1502-ig vagy 1516-ig lett volna alkalmas az idő, amikor a keresztények összefogása meggyengíthette volna az Oszmán Birodalmat. Szerinte a hét év hét darab hét vagy kilenc évből áll „sorsévet”, „sorsperiódust jelent”. Ha Bizánc elfoglalásának évéhez (1453) hozzáadjuk a kilencszer hét évet, 1516-ot kapunk. Eddig az időpontig Hájek szerint az Oszmán Birodalmat különféle beháborúk (II. Bajazid beháborúji testvérével,

⁶⁰⁷ A lutheri reformációhoz csatlakozott egykori kelyhesek csoportja.

⁶⁰⁸ Pumpřla: *Knihopisný slovník*... i. m. 398.

⁶⁰⁹ Lásd *Knihopis* 2856–2866, 1739–1742. Ő volt a cseh fordítója Pietro Andrea Matteoli botanikai, gyógyászati könyvének (*Knihopis* 5416, 5417).

⁶¹⁰ Hájek z Hájku, Tadeáš: *Wayklad Proroctwij Tureckého, o zkáze a zahubenij téhož národu tureckého, pro obecne všech křestianuow potěssenij*... w Starém Městě Pražském, 1560. *Knihopis* 2864.

⁶¹¹ Mirotický: *O Začátku Panowánj Tureckého*... i. m. V₁a.

⁶¹² Uo. V₄b.

⁶¹³ Uo. W₁b.

⁶¹⁴ Uo. W₁b–W₂a.

⁶¹⁵ Uo. W₂a–W₃a.

Dzsem herceggel és a fával, a későbbi I. Szelimmal) gyengítették, de a keresztény uralkodók nem tudtak összefogni, inkább egymás ellen fordultak kicsinyes és értelmetlen háborúkban. Ezzel elmúlt ez a történelmi lehetőség, hogy megállítsák a törököket.⁶¹⁶

tizenkét évig fog uralkodni rajtuk: itt sem tizenkét naptári évről lehet szó, hanem kilencéves vagy tizenkét éves sorsperiódusokról. Vagyis a törökök elbukásának éve 1561 vagy 1597 lesz.⁶¹⁷ A hétéves sorsperiódus itt nem jöhet szóba, mivel 1537 ekkor már elmúlt. Ugyanígy az előző számításnál is kizárta a 12-es periódust, és bár nem indokolta meg, egyértelmű, hogy irreális lett volna azt állítani, hogy 1537-ben a keresztény országok nem törődtek a törökveszéllyel.

Házat fog építeni, szőlőt telepíteni, kerteket fog lekeríteni, fiakat és lányokat fog nemzeni: arra utal, hogy hosszabb távon berendezkedik.⁶¹⁸

Tizenkét év után a legyőzött piros almából felkel a keresztény kard, amely a törököket mindennütt szétkergeti: ez a kard kettős lesz, egyrészt igazi harcok lesznek, valós, vagyis „testi” karddal, másrészt lelki fronton is zajlik majd a harc. A harcban a törököket legyőzik, de egy részük megmarad az Ítélet napjáig, amikor végleg megsemmisülnek, és tüzes tóba vetik őket (Jel 19).⁶¹⁹

Ugyanez a jövőkép jelenik meg Hájek naptáraiban is, amelyeket rendszeresen kiegészített jóvendőléseivel. Az 1564. évre szóló jóslatok között ezt olvashatjuk:

„A kegyetlen pogány törökök egymás ellen fognak fordulni és zúgolódni, főleg Konstantinápolyban, ahol forradalom várható. Lassan közeleg az idejük, amely elhozza nekik a bukást. Ez a (bolygó) együttállás számukra az utolsó, a másodikat nem érik meg.”⁶²⁰

Magyarországról azt írta, hogy még kitartanak szenvedései, de biztatásként hivatkozott egy korábbi jóslatra, amelyet Mátyás idején fogalmazott meg egy Lichtemberg nevű próféta.⁶²¹ Itt Hájek nem volt biztos a látnok nevében, lehetséges, hogy Antonio Torquato jóslataira utal. Hájek szerint Lichtemberg megjövendölte, hogy Magyarországot egy istenfélő, az Egyházzal jóindulatú uralkodó fogja megkapni és megtartani. Ez az uralkodó nem Mátyás családjából származik, hanem a „német hegyekből” fog jönni. Hájek szerint ez a jóslat beteljesedett a Habsburg-ház uralkodásával, akik hegyek közül, Svájcban származnak.⁶²²

⁶¹⁶ Uo. W₃a–X₂a.

⁶¹⁷ Uo. X₂a–X₄a.

⁶¹⁸ Uo. X₄a–X₄b.

⁶¹⁹ Mirotický: *O Začátku Panowánj Tureckého*... i. m. X₁b–Y₃b.

⁶²⁰ Hájek z Hájku, Tadeáš: *Minucy a Pranostyka*... *K Létu Páně 1564*... w Starém Městě Pražském, 1563. H₁b. Kniho-pis 5222.

⁶²¹ Hájek: *Minucy a Pranostyka*... *K Létu Páně 1564*... i. m. H₃a.

⁶²² Uo. H₂b–H₄a.

A következő évben (1564) ezt írta az előttük álló évről:

„Ami a törökökről tavaly jövendöltetett, az erre az évre is vonatkozik. Legfőbb gondolataink háborút és vérontást gerjesztenek, és saját magukat sem fogják kímélni.”⁶²³ (*Kovács Eszter fordítása*)

Az 1567-es évre vonatkozó pranostikonban hasonlóan írt a törökökről:

„A törökökről annyit, ahogy mindig ismétlem, királyságuk már nem marad fenn sokáig, lejjebb húzódnak, és újabb királyságokat már nem foglalnak el. Amikor eljön a végük, még erősebben és kegyetlenebbül fognak ránk támadni, de hiába.”⁶²⁴ (*Kovács Eszter fordítása*)

Nem a törökök közeli megsemmisülését ígérte, csak megtorpanását. Csehországnak és a keresztény világnak az jósolta, hogy 1570-ig törökök nélkül is folyamatosan súlyos gondokkal fog küzdeni, ezért Isten megfékezi a törököket, és csapásokkal sújtja országukat.⁶²⁵

Az 1568-as évre ezt jósolta:⁶²⁶

„A napfogyatkozás valamint a Szaturnusz és a Mars együttállása ugyanúgy befolyásolja a keresztényeket, mint a pogány törököket. Ezért nem lesz nyugtunk, hanem Magyarországnál, Spanyolországnál, valamint Nápolynál, Krétán és némely más országoknál próbálkozni fognak. És ezek az országok annyira megrémülnek, hogy maguk sem fogják tudni, mit tegyenek. Tárgyalni fognak a fegyverszünetről, amit nagy nehezen megkötnek, de nem tartják be.”⁶²⁷ (*Kovács Eszter fordítása*)

Mint látható, Hájek jóslatai szerint az Oszmán Birodalom legyőzésére akkor lett volna lehetőség, amikor a belső viszályok miatt gyenge volt. Ez a történelmi lehetőség ugyan egy időre elveszett, de a közeljövőben visszatér. A katolikus-utraquista Hájeknél hiányzik az „Antikrisztus” elképzelés, mint ahogy a világ végét sem próbálta meghatározni, vagy a törökök bukásához kötni. Végső vereségüket nem az apokalipszis vagy egy szabadító hozza el, hanem a keresztények kitaró harca és a törökök belső problémái.

ŠIMON PARTLIC Z ŠPICBERKA

Šimon Partlic (Simeon Partlicius) z Špicberka morva protestáns teológus, csillagász, nap-társzerkesztő feltehetően 1590 körül született Třeštben, utraquista jobbágycsalád gyermekeként. A falu az evangélikus Vencelík családhoz tartozott, Šimon és más alacsony származású tehetséges fiúk Zikmund Matěj Vencelík támogatásával tanulhattak a görlitzi

⁶²³ Hájek z Hájku, Tadeáš: *Minucy a Pranostyka Doktora Thadeásse Hágka z Hágku k létu Páně 1565.* w Starém Městě Pražském, 1564. F₄b. Knihopis 2860.

⁶²⁴ Hájek z Hájku, Tadeáš: *Minucy a Pranostyka, k létu 1567.* w Starém Městě Pražském, 1566. F₁b. Knihopis 17640.

⁶²⁵ Hájek: *Minucy a Pranostyka, k létu 1567...* i. m. F₂b.

⁶²⁶ Hájek z Hájku, Tadeáš: *Minucy a Pranostyka, k létu 1568...* w Starém Městě Pražském, 1567. Knihopis 2861.

⁶²⁷ Hájek: *Minucy a Pranostyka, k létu 1568...* i. m. H₆a.

evangélikus gimnáziumban.⁶²⁸ 1610-től a prágai akadémián folytatta tanulmányait, ahol 1614-ben magisteri fokozatot szerzett, majd szintén Prágában a Szent Henrik Iskolát iránnyította. 1617-ben a többi tanárral való nézeteltérései miatt távozott, és Fridrich Kolonna z Felsu fiának nevelője lett. A családdal sokat utazott, bejárta Németországot, az 1618-as felkelés alatt is Szászországban tartózkodott.⁶²⁹ 1619 áprilisától egy éven át a Hradec Králové-i iskolát vezette. Innen Prágába ment, de nincsenek igazolható adatok arról, hogy milyen tevékenységet folytatott. Életrajzírói szerint ekkor kapta nemesi melléknevét, és Pfalzi Frigyes fiának, Frigyes Henriknek a nevelője volt, de egyik állítás sem bizonyítható. *Flagellum Dei* című műve előszavának datálása szerint 1620-ban Prágában volt, de ugyanitt azt is említette, hogy hosszabb külföldi útra készül. 1620-ban már valóban megtalálható neve a Bázeli Egyetem anyakönyveiben, és 1621-ben ugyanitt orvosi doktorátust szerzett.⁶³⁰

A fehérhegyi csata után már nem tért vissza Csehországba. Németországban, Hollandiában és egy kis ideig Angliában élt. 1622-ben Rostockban járt egyetemre, majd Brémában, Erfurtban és Leidenben is az egyetem beiratkozói között volt.⁶³¹ 1627-ben Londonba ment Pfalzi Frigyes fiának nevelőjeként. Életének további eseményei homályosak. Az 1630-as, 1640-es években számos cseh nyelvű kalendáriumot adott ki Csehországban, Magyarországon és más országokban is, ezért felmerült, hogy talán visszatért hazájába, és áttért a katolikus hitre. Valószínűbb azonban, hogy a kalendáriumokat külföldi kiadások alapján fordították, és adták ki Csehországban.⁶³² Halálának pontos helye és dátuma ismeretlen, 1650-ben még kiadott egy naptárprognosztikont.⁶³³

Jelenleg negyvenkét olyan művet ismerünk, amely Partlic neve alatt jelent meg. Műfajilag igen sokfélék: alkalmi kiadványok, latin és cseh versek, kalendáriumok, orvosi szakkönyvek, erkölcsi tanítások.⁶³⁴ A végidővárás és az apokalipszis jeleinek elemzése az egyik leggyakoribb témája. A törökökkel kapcsolatos gondolatai leginkább a rendi felkelés idején, az 1618–1621 között megjelent műveiben találhatók.

1618 novemberében üstökös jelent meg az égen, amelynek a korban nagy visszhangja volt. Az üstökös megjelenéséhez mindig negatív tartalom társult, háború, éhínség, szétválás előjelének tekintették, ehhez járult ugyanebben az évben két holdfogyatkozás. Prágában ekkor már a rendek vették át az uralmat, a felkelés átterjedt vidékre is. Nem csoda, hogy sokan az üstökös megjelenésében a végidők jeleit vélték felfedezni. Partlic korábban is elemezte kalendáriumaiiban az égi jeleket és vélt jelentésüket. 1619-ben Hradec Královében jelentette meg rövid traktatusát a közelmúltban feltűnt égi jelenségekről (üstökös, holdfogyatkozás), *Tractatus Cometographicus. O dwau nowych hwězdách aneb kometách které se spatřowali na koncy roku 1618* [Kometográfiai értekezés a két új csillagról, azaz üstökösről, amely 1618-ban volt látható] címmel, amelyben előbb bemutatta ezek mibenlétét, majd a bibliai apokaliptikus szövegekkel összevetve bizonyította, hogy ezek a közeli

⁶²⁸ Urbánek, Vladimír: *Eschatologie, vědění a politika. Příspěvek k dějinám myšlení pobělohorského exilu*. Jihočeská univerzita, České Budějovice, 2008. 34–36.

⁶²⁹ Uo. 37–38.

⁶³⁰ Uo. 38–39.

⁶³¹ Uo. 40.

⁶³² Uo. 41–42.

⁶³³ RMNy 2348.

⁶³⁴ Urbánek: *Eschatologie...* i. m. 47–48.

végidők jelei, ugyanakkor saját korának eseményeit is előre jelzik. Partlic szerint a két üstökösből az első jelezte a háborút, az ebből fakadó nyomort és II. Mátyás halálát, míg a második üstökös az új királyt jövendölte meg, aki majd igazságosan fog kormányozni, és jólétet teremt minden alattvalója számára.⁶³⁵ A szöveg különlegessége, hogy reflektál a törökkérdésre is, minden bizonnyal Václav Budovec *Antialkoránjának* hatására.

Ez leginkább a hetedik („O příčinách bíd... na světě” [A világban lévő nyomorúság okairól]) fejezetnél bizonyítható, amelyben Partlic 24 órára osztotta az emberiség történetét.⁶³⁶ Partlic egy későbbi művében (*Metamorphoses mundi...* Leiden, 1626) a világ történelmét három nagy szakaszra osztotta. Az első a teremtés kora, majd a Vízözön utáni megújulással kezdődött a második kor, végül Jézus Krisztussal a harmadik időszak.⁶³⁷ A *Tractatus Cometographicus*ban csupán két korszak van, amelyeknek metszéspontjában Jézus Krisztus áll.

A felosztásból és a két szöveg közti stilisztikai hasonlóságok és időnkénti szövegegyezések miatt egészen biztos, hogy ismerte Budovec *Antialkoránját*, a felosztásban őt követte, kisebb-nagyobb módosításokkal. A legszembeütőbb különbség, hogy Partlic sokkal tömörebben fogalmazott, csak az eseményeket sorolta fel, elemzésüktől eltekintett, ellenben pontos évszámokat is társított hozzájuk, még a bibliai történeteknél is, mint például Ábel meggyilkolása (a világ teremtése után 930), Ábrahám meghívása (a világ teremtése után 2024) vagy az Egyiptomból való kivonulás (a világ teremtése után 2454).

Budovec és Partlic felosztása a 12. óráig egyezik. A 12. óra mindkettőjüknél Jézus megtestesülésének ideje. Partlic ide sorolta földi életét is, míg Budovecnél Jézus földi működésének ideje már az új korszakhoz tartozik, a „délutáni” első (13.) óra.⁶³⁸ A 13. óra Partlicnél már az apostoli kor. Innentől egy óra eltéréssel, de egymással összhangban haladnak, az egyes órák végét jelző korszakhatárok megegyeznek egészen a 22. óráig.

A 21. órától (Budovecnél a „délutáni” 10. óra) Partlic kiegészítette Budovec felsorolását Csehország történetének legfontosabb eseményeivel. Ugyanitt említette a keresztes hadjáratokat, amelyekről Budovec hallgatott. Míg Budovecnél a törökök elleni keresztény összefogás hiánya az egyik központi gondolat,⁶³⁹ Partlicnél itt nem hangzik el ez a vád, csak később jelenik meg a *Flagellum Dei* előszavában.

⁶³⁵ Uo. 60.

⁶³⁶ Partlic: *Tractatus Cometographicus...* i. m. H₈a.

⁶³⁷ Urbánek: *Eschatologie...* i. m. 88.; Partlic: *Metamorphosis mundi...* i. m. 32.

⁶³⁸ Lásd Budovec: *Antialkorán...* i. m. Lunáris napóra 12. óra, Solaris napóra 1. óra.

⁶³⁹ „Nehéz viszályok kora a kereszténységben belül az egyházi elsőbbségért, amikor a római püspök minden püspök és pátriárka feje akart lenni. Ekkor a görög pátriárkák azzal próbáltak védekezni, hogy átvették az apostolok módszerét, hogy egymásnak kölcsönösen legyenek alárendelve, és Szent Péter társutódainak nevezték magukat, de amikor ellenük háborút indítottak, nem tudtak sem a görög pátriárkák, sem uralkodók ellenállni a birodalmi császároknak, akik a római püspök kezében voltak, így amikor Leó, keleti császárt, más néven *Leo Iconomachust* legyőzte Nagy Károly a görögök egy része a pogányokhoz menekült segítségért. Ebből az következett, hogy amíg a keresztények az egyházon belüli elsőbbségért küzdöttek egymással, lévén gyengék és széthúzó, a törökök elfoglalták a keleti királyságot és uralkodtak rajta. Amióta ezek az elsőségért folyó viszályok a keleti országokban elmúltak a pátriárkák, akikből hét kell, hogy legyen, török iga alatt szenvednek, közülük legelső a konstantinápolyi, akivel én, ott jártamban sokat társalogtam ezekről a fájdalmas

A Budovec által a 11. órájához sorolt időszakot Partlic két részre osztotta, a 22. óra I. Rudolf császár trónra lépésétől a huszita háborúk végéig tart, majd a 23. óra Bizánc elestével kezdődik (1453). Ez a fontos esemény Budovecnél teljesen kimaradt, ellenben Partlic korszakhatárként értékelte. Mindemellett kiegészítette az *Antialkorán*ban is felsorolt eseményeket saját korának történéseivel, például Bocskai István hadjáratával („1603-ban (!) nagy sereggel és törökkel megtámadta Morvaországot”), II. Mátyás puccsával, és az 1618-as felkeléssel. Az aktuális évről (1619) azt írta, hogy az országban harcok folynak, nagyszámú hadsereggel támadtak rájuk, tűzzel, vassal pusztítják az országot, mindenütt széthúzás és zűrzavar uralkodik.⁶⁴⁰

Budovechez hasonlóan Partlicnél a 24. óra már az apokaliptikus jövő, amely szerinte 1621-ben vagy 1624-ben fog bekövetkezni, de legkésőbb 1652-ben. Ekkor elbukik Góg és Magóg, a zsidók keresztény hitre térnek, mindenki helyesen fogja értelmezni Isten szavát, megvalósul Isten uralma. Előtte rövid időre eljön az utolsó hűtlenség ideje, a kísértéseké, ám a kisszámú hűséges szent maradék megmenekül.⁶⁴¹ Ugyanitt írt arról, hogy az új cseh király, akinek uralkodását az üstökös adta hírül, elhozza az aranykort, legyőzi a törököket és a „római Antikrisztusként” emlegetett pápaságot. Ebben a nyugati reformáció „kettős Antikrisztus”-tanát követi, és az évszám meghatározása is nyugati hatásra utal, ugyanis német területeken ekkor erősen élt az a vélekedés, hogy 1623-ban, a Szaturnusz és a Jupiter együttállása fogja elhozni az új korszakot.⁶⁴²

Partlic hitt abban, hogy az utolsó időkben él. Ekkoriban jelent meg egy másik könyve is az apokaliptikus jövőről, a *Flagellum Dei*, amelyben az olvasóinak szánt köszöntő (*Lectori salutem*) végén reményét fejezte ki, hogy 1624-ben eljön az „Új Jeruzsálem”.⁶⁴³

Partlic a *Tractatus Cometographicus* 8. fejezetét („O Antikrystu/Gogu Magogu. Item o tureckého tyranství začátku, vzrostu a skončení” [Az Antikrisztusról, Gógról és Magógról. A török zsarnokság kezdetéről, terjedéséről és végéről]) a törökkérdésnek szentelte.⁶⁴⁴ Budovechez hasonlóan a török itt is a megjövendölt Antikrisztus, a végidőket megelőző utolsó hűtlenség népe, a félrevezetett Góg és Magóg. Partlic itt a török nép és nem az iszlám vallás történetét mutatta be. Bár szemléletmódja, végkövetkeztetései és gyakran kifejezőmódja is Budovecre emlékeztet, sehol sem említette az *Antialkoránt* vagy szerzőjét. Budovec az *Antialkorán* előszavában azt állította, hogy sok ilyen témájú kisebb kézírata forog közkézen, emiatt is érzi fontosnak, hogy letisztázva közreadja gondolatait.⁶⁴⁵ Lehetséges, hogy Budovec valamely korai kézíratos munkájára támaszkodhatott. Budovec műveinek későbbi sorsáról keveset tudunk, adaptációira is kevés példát ismerünk. A fehérhegyi csata után a felkelésben aktív szerepet vállaló és ezért 1621-ben kivégzett Václav Budovec művei nem tartoztak a támogatott irodalmi művek közé.

változásokról, amelynek oka az egyház vezetéséért folyó harc.” (Boros Attila fordítása) Kovács: *Iszlámismeret...* i. m. 211–212.

⁶⁴⁰ Partlic: *Tractatus Cometographicus...* i. m. J₅b.

⁶⁴¹ Partlic: *Tractatus Cometographicus...* i. m. J₆a.

⁶⁴² Urbánek: *Eschatologie...* i. m. 62.

⁶⁴³ Partlicius: *Flagellum Dei...* i. m. A₇b.

⁶⁴⁴ Partlic: *Tractatus Cometographicus...* i. m. K₂b.

⁶⁴⁵ Budovec: *Antialkorán...* i. m. 42.

Partlic a forrásai közt említette azonban Budovec mestereit, mindenekelőtt David Chyt-raeust és Philipp Melanchthont. Melanchthonra különös nyomatékkal hivatkozott, az ő érvei alapján állt ki az asztrológia tudományos volta mellett.⁶⁴⁶ A cseh mesterek közül Tadeáš Hájeket emelte ki, akinek kalendáriumában és egyéb műveiben szintén fontos szerep jutott az égi jelek vizsgálatán alapuló jóslatoknak.⁶⁴⁷

Partlic még a cseh felkelés alatt írta másik fontos művét, *Flagellum Dei: Bič, aneb metla Božj...* [Flagellum Dei, azaz Isten korbácsa vagy ostora] címmel. Témája a háború és mind-az a rossz, amely belőle következik, vagyis az éhség, szegénység, drágaság, járványok és köztük a legveszélyesebb, a pestis. Igyekezett vigasztalást nyújtani, és közben arra kereste a választ, létezhet-e igazságos háború, van-e olyan ügy, amiért a keresztény embernek fegyvert kell fognia. Meglátása szerint az igazságos háború az embereket és a vallást védi. Partlic szerint a háborúknak hat fajtája létezik. Az első, amikor királyságok harcolnak egy-más ellen (*bellum regale*), a második a polgárháború (*bellum civile*), a harmadik a testvér-háború (*bellum plusquam civile, vel consanguineorum*), a negyedik két ember háborúja (*bellum particulare, seu personale duellum dictum*), az ötödik az alattvalók háborúja veze-tőik ellen (*bellum privatorum, vel subditorum*), végül a hatodik az ember lelkében zajló há-ború saját maga ellen (*bellum cordiale, seu in anima*).⁶⁴⁸ A törökök elleni háborút az első és a negyedik kategóriába sorolta.

A törökveszély kérdésével az előszóban foglalkozott. Úgy látta, az emberi természet olyan, hogy minden nehézségben és üldöztetésben kitart hite mellett, de a jólétben rögtön el-felejtí Teremtőjét. Csehországot megoltalmazta Isten a törököktől, a csehek erre elfordul-tak tőle, és egymásra támadtak.⁶⁴⁹ Partlic súlyos vádakkal illette Csehország vezetőit, akik elárulták a rájuk bízott hazát, és praktikáikkal a törököket erősítik.⁶⁵⁰ A szövegben nem nevezte meg sem az árulókat, sem a konkrét bűnt, de sejtetni engedi, hogy a törökökkel való szövetség töltötte el félelemmel:

„Ó ti igazságos bírák... mit gondoltatok, hogy kedves hazátokat eladtátok? Mit tesz-tek? [...] Ti vagytok, Ti, akik praktikáitokkal és gondatlanságotokkal a törököt ingerlitek, és erejét növelitek”⁶⁵¹ (*Kovács Eszter fordítása*)

A bevezetőből kiderül, hogy a magyarországi török harcok és az oszmán sereg győzelmei félelemmel töltötték el, ezért hangsúlyozta, a belső háború mindenkinek kárára van, tö-rekedni kell a keresztények közti mielőbbi megbékélésre, hogy közösen léphessenek fel a legfenyegetőbb ellenség, a törökök ellen.

⁶⁴⁶ Partlic az asztrológia védelmében később két önálló könyvet is megjelentetett: *Astronomici apologetici... sive dissertatio de influentiis...* [s. l.] 1623; *Apologia certitudinis Astrologicae...* [s. l. a.]; Urbánek: *Eschatologie...* i. m. 79–82.

⁶⁴⁷ Urbánek: *Eschatologie...* i. m. 58.

⁶⁴⁸ Uo. 64–65.

⁶⁴⁹ Partlicius: *Flagellum Dei...* i. m. A₃b.

⁶⁵⁰ Uo. A₄b.

⁶⁵¹ Uo. A₄b.

„[...] Indítson meg benneteket ó birodalmi hercegek extrema necessitas, sürgető szükség, amely a bezárkózott elmét felragyogtatja és a hitványból vitézt csinál: Hogy ez nemcsak másokat érint, hanem titeket és jobbágyaitokat is. Nemcsak a magyarokat, morvákat és osztrákokat fenyegeti a törökveszély, hanem az egész kereszténységet. [...] ezért ó keresztények azt a szándékot és azt a hadsereget, amelyet ránk és minden környező ország romlására gyűjtöttetek, fordítsátok a törökök ellen, tanítsátok mőresre ezeket a veszett kutyákat, akik olyan régóta rombolják Európát, káromolják Isten fiát. Mert a mostani megosztottságunk nekik kitárt kapu. Ahogy 1453-ban, amikor a római és a nápolyi⁶⁵² püspök az elsőségről vitatkozott, Mohamed⁶⁵³ elfoglalta Konstantinápolyt,⁶⁵⁴ és már lassan Magyarországra és ezekbe az országokba [Ausztria, Csehország, Morvaország stb.]⁶⁵⁵ is benyomult. És ha Magyarország megadja magát – amitől Isten mentsen meg minket –, bármerre szabadon járhat, fosztogathat, rombolhat. A világ három része már régen megadta magát, vigyázzatok, hogy a nyugatit ne foglalják el seregeik: és ha hiszünk a jóslatnak, a török, Góg és Magóg az egész földön elterjed, amely jóslat ezekre az évekre könnyen vonatkoztatható, és majd Izrael hegyein fognak elbukni, és a keresztények legyőzik őket. Ezért ó fejedelmek, emlékezve őseitek vitézségére, bátran támadjatok a törökökre, akik veletek sem erőben, sem jámborságban nem egyenlők. [...]”⁶⁵⁶ (Kovács Eszter fordítása)

Az előszó datálása („július 2-án, ugyanezen a napon 1620-ban a török és magyar követség megérkezett Prágába”)⁶⁵⁷ is arról árulkodik, hogy erősen foglalkoztatta az oszmán hódítás. A mű további részében azonban néhány jelentéktelenebb említést leszámítva (pl. két ember közti háborúra az oszmán–magyar határvidéken gyakori párbajokat hozta példaként),⁶⁵⁸ a magyarországi törökharcok nem kerülnek elő.

Partlic egy másik művében (*Mundus furiosus. Mutationis causarum perspicuitate, eversionis rerumpub varietate...* Rostock, 1622) vázolta fel, hogy a világban történő változások általában milyen okokra vezethetők vissza. Az okokat két fő csoportba osztotta: elsődleges és másodlagos okok. Az elsődleges okok további két kategóriába sorolhatók, vannak rejtett okok, amelyeket egyedül Isten ismer, és vannak az ember által megismerhető, vagyis nyilvánvaló okok. Ezek további két csoportja a teológiai okoké (isteni gondviselés és a „sorsperiódusok”) és az emberi erkölcsi és politikai okoké, ezek lehetnek belső és külső okok, múlhat az uralkodón, a népen vagy mindkettőn. Másodlagos okokon az égi jelenségek változásait értette, ezek lehetnek rendszeresek (csillagok állása), vagy rendkívüliek (üstökös, meteor, „új csillag” stb.).⁶⁵⁹

Ha ezeket a kategóriákat összevetjük a *Flagellum Deiben* a törökveszélyről írottakkal, láthatjuk, hogy Partlic szerint az oszmán terjeszkedés hátterében is több okot kell keresnünk.

⁶⁵² Konstantinápolyi.

⁶⁵³ II. Mehmed szultán (1451–1481).

⁶⁵⁴ Ugyanezt a történeti eseményt, ugyanebben a kontextusban mutatta be Václav Budovec az *Antialkoránban*. Kovács: *Islámismeret...* i. m. 211–212.

⁶⁵⁵ Saját betoldás. (K. E.)

⁶⁵⁶ Partlicius: *Flagellum Dei...* i. m. A₅b–A₆a.

⁶⁵⁷ Uo. A₆a.

⁶⁵⁸ Partlicius: *Flagellum Dei...* i. m. 58.

⁶⁵⁹ Urbánék: *Eschatologie...* i. m. 77.

Az asztrológiáért rajongó Partlic itt sem vetette el a „másodlagos oknak” nevezett égi jelenségeket. A *Tractatus Cometographicus*ban a korszakban tapasztalt égi jelek és korának politikai eseményei közt egyértelmű összefüggést látott. A „teológiai ok” a végidő közelsége, amelyre a *Flagellum Dei* előszavában utalt. Politikai és morális ok az uralkodók erkölcsi alkalmatlansága, az összefogás hiánya, a veszély alulértékelése és a rossz politikai döntések.

Partlic egyik legfontosabb műve, a *Metamorphosis mundi* 1626-ban jelent meg Leidenben latin nyelven. Ebben történetfilozófiája mellett a világ közeljövőben várható változásairá is kitért, többek közt az Oszmán Birodalom jövőjére is. Alapvetően úgy gondolta, hogy a világ története sorsperiódusokból áll, vagyis egy terület sorsa az égitestek változását követve szabályos periódusokban változik. Erről Daniel Adam z Veleslavína is írt a *Kronika dvěma o založení české země* [Két krónika Csehország alapításáról] (1585) előszavában. Ő ötszáz éves periódusokat határozott meg, Partlic szerint ötszáz, hétszáz, nyolcszáz és ezeréves periódusok vannak.⁶⁶⁰ A „fatalis periodus” elmélet Georgius Richterhez köthető, aki *Axiomata politica* című művében vezette elő elképzelését, miszerint ötszáz, hétszáz és ezeréves periódusokban változik egy ország vagy közösség története.⁶⁶¹ A számmisztika állandó alkalmazása és az éves periódusok vizsgálata mellett meggyőződése volt, hogy minden nagyobb változás előre megmondható a csillagok és a bolygók állásából és más égi jelekből.

Partlic itt Dániel látomását a világbirodalmakról egyesítette a Jelenések könyvében a hétfejű vadállatról szóló szakasszal.⁶⁶² A négy birodalom a négy világtájhoz kapcsolódik. Az első az Asszír – amelyet azonosnak tekintett a Babilonival –, a keleti birodalom, a második és a harmadik, a Perzsa-Méd és a Görög-Makedón Birodalom, a déli, a Római pedig a nyugati birodalom. Ezeket követi majd az északi birodalom, amelyet maga Isten hoz létre az „északi oroslán által”, vagyis egy neki tetsző, igaz uralkodóval.⁶⁶³ Ennek személyét nem nevezte meg. Vladimír Urbánek szerint vonatkozhat Pfalzi Frigyesre, akit Partlic egy másik művének címben oroszslánnak (*Leo redivivus*) nevezett, és akinek ezen könyvét ajánlotta, vagy IV. Keresztély dán királyra, esetleg Gusztáv Adolf svéd királyra, akit a korabeli

⁶⁶⁰ Uo. 86.; Partlic: *Metamorphosis mundi*... i. m. 23–24. Tadeáš Hájek is ilyen periódusokban gondolkodott a török jóslat megfejtésénél.

⁶⁶¹ Luffy Katalin: Medgyesi Pál és prédikációi. Prédikátori magatartás a Rákócziak udvarában. *Irodalomtörténet*, 82 (2001) 2. 195–196. A fatalis periodus elmélet magyarországi megjelenéséről, lásd még: RMNy 2160.

⁶⁶² „A fenevad, amelyet láttál, volt és nincsen, de fel fog jönni az alvilágból, és elmegy a kárhozatba. És csodálkoznak a föld lakói, akiknek nincs beírva nevük az élet könyvébe a világ kezdete óta, amikor látják, hogy a fenevad volt és nincsen, de megjelenik. Itt van szükség az értelemlre, amelyben bölcsesség van. A hét fej hét hegy, amelyen az asszony ül, és ez hét királyt jelent: öt elesett, az egyik már uralkodik, a másik még nem jött el, és miután eljön, kevés ideig maradhat. A fenevad pedig, amely volt és nincs: ő a nyolcadik, a hét közül való, és elmegy a kárhozatba. A tíz szarv, amelyet láttál, tíz király, akik még nem kaptak királyságot, hanem a fenevaddal együtt kapnak királyi hatalmat egyetlen órára. Ezeknek közös szándékuk az, hogy felajánlják erejüket és hatalmukat a fenevadnak. Ezek a Bárány ellen fognak harcolni, a Bárány azonban legyőzi őket, mert uraknak Ura és királyoknak Királya; és akik vele vannak, azok az elhívtak, a választottak és a hűségesek. Az angyal így folytatta: A vizek, amelyeket láttál, ahol a parázna asszony ül: a népek és a seregek, a nemzetek és a nyelvek. A tíz szarv, amelyet láttál, és a fenevad meg fogják gyűlölni a paráznát, kifosztják és meztelenné teszik, húsát lerággják, őt pedig tűzben elégetik. Mert az Isten adta szívükbe, hogy végrehajtsák szándékát, hogy szándékuk egy legyen, és felajánlják királyságukat a fenevadnak, míg be nem teljesednek az Isten igéi. Az asszony pedig, akit láttál: a nagy város, amelynek királyi hatalma van a föld királyai fölött.” Jel 8–18.

⁶⁶³ Partlic: *Metamorphosis mundi*... i. m. 60.

protestáns irodalom „Észak Oroszlánjaként” emlegetett.⁶⁶⁴ A könyv további részeiben Partlic bemutatta Svédország és Dánia történetét is, de nagyon röviden, IV. Keresztély nevét nem is említette. Károly Gusztáv uralkodásával szerinte új sorsperiódus kezdődött Svédország történetében, de nem írt arról, hogy ennek világpolitikai hatása lehet,⁶⁶⁵ ezért nem valószínű, hogy különösen nagy jelentőséget tulajdonított volna nekik. Ezzel szemben Pfalzi Frigyesről és a belé vetett reményeiről hosszan és lelkesen írt a Csehország sorsát elemző fejezet végén.⁶⁶⁶

A negyedik birodalom, a Római, Kr. e. 46-ban keletkezett (Partlic szerint), amely a világ teremtésétől számítva a 3924. év.⁶⁶⁷ Három nagyobb korszaka volt, a változások Julius Caesar, Nagy Konstantin és Nagy Károly által következtek be, megfelelően a korábban vázolt nyolcszáz éves sorsperiódusoknak. Erre a birodalomra vonatkozik a Jelenések könyvének vadállathasonlata. A fenevad hét feje hét Habsburg uralkodó, III. Frigyes, I. Miksa, V. Károly,⁶⁶⁸ I. Ferdinánd,⁶⁶⁹ II. Miksa, II. Rudolf, II. Mátyás (ő az, aki csak kevés ideig uralkodik).⁶⁷⁰ A nyolcadik II. Ferdinánd, akit a keresztényüldöző Diocletianushoz és a fáraóhoz hasonlított, mint Isten népének elnyomóját és a vértanúk gyilkosát. Ekkor már megtörténtek a rendi felkelés utáni kivégzések. Partlic a kivégzettekről egy-egy verset is írt, amelyek ugyanennek a kötetnek a végén jelentek meg.⁶⁷¹ Partlic szerint ő az utolsó zsarnok, aki hamarosan családjával együtt el fog bukni, és kárhozat lesz az osztályrésze.⁶⁷² A közeljövőben megsemmisül majd a keleti és a nyugati Antikrisztus is, vagyis az Oszmán Birodalom és a pápaság. Ezt a változást egy szabadító fogja elhozni, aki Nagy Károly után 800 évvel fog feltűnni, Mózes (szabadító), Józsué (győztes harcos) és Illés (próféta) lesz egy személyben,⁶⁷³ aki legyőzi az igaz hit minden ellenségét. Felemelkedésének ideje 1623. július 19.⁶⁷⁴

A vadállat fején lévő szarvak jelentik a hozzá kapcsolódó államokat, vagyis a tíz szarv: Britannia, Spanyolország, Franciaország, Dánia, Svédország, Dácia, Dalmácia, Magyarország, Csehország és Lengyelország.⁶⁷⁵ Vannak államok, amelyek megmenekültek a negyedik birodalom hatalma alól, ezek: Velence, Svájc, Belgium és Oroszország.⁶⁷⁶

⁶⁶⁴ Urbánek: *Eschatologie...* i. m. 92.

⁶⁶⁵ Partlic: *Metamorphosis mundi...* i. m. 144–145.

⁶⁶⁶ Uo. 154.

⁶⁶⁷ Partlic a világ teremtésétől számította az éveket.

⁶⁶⁸ Ő kiemelt gonosztevő Partlicnél, akinek a neve is a fenevad számát (666) adja ki. Carolv s qVIntVs GanDavens. Partlic: *Metamorphosis mundi...* i. m. 125. Látható, hogy itt Partlic elszámolta magát, a kiemelt betűk valójában a 671-es számot adják ki. A British Museum könyvtárának példányába (R3258) ezt a tényt egy olvasó kézírással be is jegyezte.

⁶⁶⁹ Itt elismerte a törökök ellen elért sikereit, de felrótta neki, hogy „az evangélikusokat kevés szelídséggel kormányozta”. Partlic: *Metamorphosis mundi...* i. m. 125.

⁶⁷⁰ Urbánek: *Eschatologie...* i. m. 91.; Partlic: *Metamorphosis mundi...* i. m. 124–127.

⁶⁷¹ Partlic: *Metamorphosis mundi...* i. m. 235–241.

⁶⁷² Uo. 127.

⁶⁷³ „Mózes bizalma, Józsué okossága és Illés lelke”, Partlic: *Metamorphosis mundi...* i. m. 129–130.

⁶⁷⁴ Urbánek: *Eschatologie...* i. m. 92.; Partlic: *Metamorphosis mundi...* i. m. 129–130.

⁶⁷⁵ Uo. 90.

⁶⁷⁶ Partlic: *Metamorphosis mundi...* i. m. 131–134.

Ezt követően egyenként bemutatta a korabeli és a régmúlt államokat, birodalmakat és a változásokat, amelyek nézetei szerint meghatározták történetüket. Témánk szempontjából Magyarország, Csehország, Lengyelország és az Oszmán Birodalom történeti felosztása lényeges. Partlic szerint Magyarország (amely a fenevad nyolcadik szarva) története hat nagyobb korszakra osztható, az első a pogányság kora Szkítiában, a második korszak a vezérek, fejedelmek kora, ebben az időszakban zajlott le a honfoglalás a Kárpát-medencében, a harmadik korszak Géza fejedelem haláláig tart, a negyedik a magyarok királysága (*Regnum Hungarorum*) 1302-ig, az ötödik szintén a magyarok királysága 1440-ig, a hatodik az osztrákok és más idegenek királysága (*Regnum Austriacum et externorum*),⁶⁷⁷ Később részletesen is kifejtette a könyv elején felsorolt szakaszokat, és egy ponton változtatott is rajta, így lett az ötödik szakasz a könyvben a „cseh királyok uralmának kora” (*Regnum regum Boëmorum*).⁶⁷⁸ Végül megjegyezte, hogy ez az ország már száz éve török betörésektől és belső széthúzástól szenved, de mégis reménykedni kell abban, hogy Isten újra békés országgá teszi.⁶⁷⁹

Csehország (a fenevad 9. szarva) történetében összesen 15 korszakváltás történt: 1. A nyugati gótok királysága, Alarik fejedelem vezetése alatt; 2. Cseh fejedelemség pogány fejedelmek alatt (Přemysl – Hostivius);⁶⁸⁰ 3. Cseh fejedelemség keresztény fejedelmek alatt (I. Vratislav/Vratiszláv – II. Vratislav/Vratiszláv);⁶⁸¹ 4. A Cseh Királyság morva fejedelmek vezetése alatt (II. Vratislav/Vratiszláv);⁶⁸² 5. Cseh fejedelmek kora (I. Konrád – I. Soběslav/Szobeszláv); 6. II. Ulászló uralkodása; 7. Interregnum és fejedelmek kora (II. Soběslav/Szobeszláv – I. Ottokár); 8. Cseh királyok kora (I. Ottokár – III. Vencel); 9. Karintiai Henrik uralkodása; 10. A Luxemburgi-ház uralkodása; 11. Osztrák uralom Csehországban (Albert – II. László); 12. Pogyebrád György uralkodása; 13. A Jagellók uralkodása; 14. Osztrák uralom Csehországban; 15. A rajnai palotagróf uralkodása Csehországban.⁶⁸³ Különös módon Husz János fellépése és a huszita kor nemcsak hogy nem alkot külön korszakot, de még említésre sem kerül. A 10. korszakból, amely a huszita kort is magában foglalja, egyedül azt említette, hogy Albert feleségül vette Zsigmond lányát (akit tévesen Borbálának nevezett), és így Csehország az osztrákokhoz került.⁶⁸⁴ György király kapcsán azt emelte ki, hogy a csehek törvénybe iktatták a szabad királyválasztási jogukat, amit III. Frigyes megerősített, és a maga és egész családja nevében lemondott öröklési jogáról.⁶⁸⁵ Pfalzi Frigyeszt Dávid királyhoz hasonlította, aki visszatér majd a száműzetésből mint Izrael előzőtt királya. Ugyanitt II. Ferdinándot Isten ostorának (*flagellum Dei*) nevezte, aki Isten büntetésének eszköze egy ideig, de hatalma nem lehet tartós.⁶⁸⁶ 1694-re várható, hogy Isten meg-

⁶⁷⁷ Uo. b₃a.

⁶⁷⁸ Uo. 147.

⁶⁷⁹ Partlic: *Metamorphosis mundi*... i. m. 147–148.

⁶⁸⁰ Hostivius: Teljes bizonyossággal nem állapítható meg, hogy Partlic melyik fejedelemre gondolt.

⁶⁸¹ Partlic felületesen és tévesen állítja fel a korszakhatárokat, hiszen már korábban Bořivoj fejedelem (872–894) is keresztény volt.

⁶⁸² Ez a II. Vratiszláv uralkodásával kezdődő időszak. A Morva Birodalom története nem szerepel a korszakok közt. Partlic: *Metamorphosis mundi*... i. m. 150.

⁶⁸³ Uo. b₃a–b; 148–157.

⁶⁸⁴ Uo. 151.

⁶⁸⁵ Uo. 152.

⁶⁸⁶ Uo. 154.

szabadítja népét a zsarnok és az Antikrisztus igája alól.⁶⁸⁷ 1642-ig pedig be fog következni a zsidók keresztény hitre térése, amely már a végidők jele.⁶⁸⁸

Lengyelország (a tizedik szarv) története öt korszakra osztható. 1. Sokféle fejedelem fejedelemsége (mondai kor); 2. A Piastok fejedelemsége; 3. A Piastok királysága; 4. A Jagellók királysága; 5. Idegen (magyar és francia) királyok uralkodása.⁶⁸⁹ Rögtön a fejezet elején megjegyezte, hogy Lengyelország a szarmaták földjének egyik utódkirálysága. Leírta a Čech és Lech hercegekhez kötődő mondát, ezzel is hangsúlyozva a cseh és a lengyel nép rokonságát.⁶⁹⁰

A végén megállapította, hogy Csehország és Lengyelország sorsa nagyon hasonló, és most is egyszerre kell harcolnia a keleti és a nyugati Antikrisztus ellen.⁶⁹¹ A közeljövőben nagy változásokra számított: Csehország, Lengyelország és Magyarország egyesülni fog, és létrejön egy erős és tiszta erkölcsű protestáns állam, amely ellenáll a pápának és a törököknek is.⁶⁹²

A „kettős Antikrisztus”-elmélet nála a „kétszarvú fenevad” ábrázolásával jelenik meg.⁶⁹³ Az egyik szarva a pápaság, a másik a török, ezek történetét is a sorsfordulók határozzák meg. A törökök történetét három nagyobb szakaszra bontotta. Az első az arabok vagy szaracénok kora (*Regnum arabum scenitarum, seu saracenorum*). Az első fejedelemnek Mohamedet tekintette, akit pszeudoprófétának nevezett, és felemelkedését a pápaság létrejöttével állította párhuzamba. Mohamed felemelkedését 622-re tette, vagyis a *hidzsra* (ismertebb nevén „Mohamed futása”) idejére, és megjegyezte, hogy a pápaság is majdnem ezzel azonos időben jött létre 600-ban.⁶⁹⁴ Nem árulta el, hogy miért ezt az időpontot választotta, a Pápai Állam csak később alakult meg, a pápaság intézménye pedig jóval korábbi. Lehetséges, hogy Nagy Szent Gergely pápa halálával (604)⁶⁹⁵ lehet összefüggésben, akit a protestáns teológusok is tiszteltek, és a Partlic számára kedves Budovec is elismerően írt róla, kiemelve, hogy nem akart legfőbb pap lenni, sem magát nem nevezte annak, hanem szolgálja akart lenni minden kereszténynek, de az utódai szembefordultak ezzel a gondolkodásmóddal.⁶⁹⁶ A második korszak a keleti kalifák kora (*Regnum Calypharum, seu vicariorum Saracenorum, in Syria et Damasco*); végül 1296-ban kezdődött a harmadik korszak, az Oszmán Birodalom kora.⁶⁹⁷ Az évszám itt minden bizonnyal a Szeldzsuk Birodalom felbomlásának Partlic által valószínűsített éve. Partlic a jövőre vonatkozóan derűlátó volt, szerinte a birodalom történetét 10–100–1000 éves periódusok határozták meg, így Mohamed fellépésétől eltelt az ezer év, vagyis sorsforduló várható. Ez lehet politikai változás, vagy a törökök keresztény hitre térése, amelyet a Római levél

⁶⁸⁷ Uo. 155.

⁶⁸⁸ Uo. 156.

⁶⁸⁹ Uo. b.j.b.

⁶⁹⁰ Uo. 157.

⁶⁹¹ Uo. 158.

⁶⁹² Urbánek: *Eschatologie...* i. m. 93–94.; Partlic: *Metamorphosis mundi...* i. m. 158.

⁶⁹³ Uo. 160–169.

⁶⁹⁴ Uo. 166.

⁶⁹⁵ Partlic évszámadatai máshol is nagyon pontatlanok.

⁶⁹⁶ Kovács: *Islámmismeret...* i. m. 211.

⁶⁹⁷ Partlic: *Metamorphosis mundi...* i. m. 167.

(Róm 11,25–26)⁶⁹⁸ alapján remél. Az igaz Egyház pedig legyőzi Gógot és Magógot, a két-szarvú fenevadat, a keleti és a nyugati Antikrisztust.⁶⁹⁹

A második részben a világban várhatóan bekövetkező változásokra vonatkozó jóslatokat, elképzeléseket írta össze. Itt is megjelenik a szabadító, akit előbb „Leo redivivus”-nak hívott,⁷⁰⁰ majd később konkrétan meg is nevezte Pfalzi Frigyeset,⁷⁰¹ akit máshol Paulus Grebnerre hivatkozva „Észak Oroszlánj”-nak⁷⁰² mondott. Mindenesetre jóslatai itt a Habsburg-ház bukására vonatkoznak: a közeli jövőben az „Észak Oroszlánjaként”⁷⁰³ emlegetett szabadító megmérkőzik a „sással”, az északi király a déli királlyal, és az Ausztriai-ház átadja a hatalmát egy másik dinasztiának.⁷⁰⁴ A török téma itt már teljesen a perifériára került.

Partlic ezen műve későbbi fejezetei már előrevetítik a változást, amely a fehérhegyi csata, majd a Megújított Tartományi Rendtartás bevezetése után jelentkezett a cseh protestáns irodalomban. Az apokaliptikus gondolatok újra központi szerepet kaptak, de ekkor már nem az oszmán hódítás, hanem a cseh protestáns egyházak felbomlása és a protestáns értelmiség szétszórátása volt a feldolgozatlan nemzeti trauma, amelyre választ kerestek, és amelyből még kiutat reméltek.

MIKULÁŠ DRÁBIK

A 16–17. századi cseh jövőbe látó prédikátorok közül Magyarországon talán Mikuláš Drábik a legismertebb, magyar vonatkozású jóslatainak és barátjának, Jan Amos Komenský-nek (Comenius) köszönhetően. Drábik 1588-ban született Strážnicében, különösebben magas iskolai végzettséget nem szerzett, egész életében nehezen alkalmazkodott az intézményes keretekhez. A cseh-testvérek egyház tagja és lelkészeként Drahotušében gyakorolta hivatását 1622-ig. A Megújított Tartományi Rendtartás bevezetése után Magyarországra jött (1628). Nehéz természete, alkoholizmusa és talán pszichés problémái miatt is menesztették a papi kötelékből, ettől kezdve „szabad papként”, vagyis vándor prédikátorként működött, posztókereskedelemből próbált megélni. 1671-ben jóslatai miatt felségáruslás vádjával perbe fogták, és kivégezték.⁷⁰⁵

⁶⁹⁸ „Nem szeretném, testvéreim, ha önmagokat bölcseknek tartva nem vennétek tudomásul azt a titkot, hogy a megkeményedés Izráelnek csak egy részét érte, amíg a *népek teljes számában* be nem jutnak, és így üdvözülni fog az egész Izráel, amint meg van írva: »Eljön Sionból a Megváltó, eltávolítja a hitetlenséget Jákób házából.«”

⁶⁹⁹ Partlic: *Metamorphosis mundi...* i. m. 168–169.

⁷⁰⁰ Uo. 173.

⁷⁰¹ Uo. 200.

⁷⁰² Uo. 210.; Urbánek: *Eschatologie...* i. m. 92–93.

⁷⁰³ A Habsburg-család címerállata a sas, míg Pfalzi Frigyesé az oroszlán.

⁷⁰⁴ Partlic: *Metamorphosis mundi...* i. m. 216–218.

⁷⁰⁵ Pumpřla: *Knihopisný slovník...* i. m. 272–273.; Biografický lexikon Slovenska. Szerk. Matovčík, Augustín. Martin, 2004. II. 315.; Lisy-Wagner, Laura: *Islam, Christianity and the Making of Czech Identity 1453–1683*. Burlington, 2013. 103.; Kvacala János: *Egy álprófeta a XVII. században. Századok*, 23 (1889) 10. 745–766.

1638-ban kezdődtek látomásai, amelyeket Jan Amos Komenský 1657-ben jelentetett meg *Lux in tenebris* című könyvében, majd ezt később kibővítve, átdolgozva 1665-ben újra kiadta *Lux e tenebris* címmel. Alapvető tételei a következők:

- „1. A világ jelenleg olyan romlott, mint Noé idejében volt a Vízözön előtt. Főleg a keresztény népek, nevezetesen Germánia.
2. A pápa a nagy Antikrisztus, és a babiloni parázna.
3. A fenevad, amelyen a parázna lovagol, a Római Birodalom, vagyis az Ausztriai- (Habsburg-) ház.
4. Isten nem tűri el tovább, hanem a kegyetlenek világát vérrel fogja elpusztítani.
5. Ezzel megmozgatja az eget és a földet. A népek egymás ellen fordulnak, hallatlan dolgok kezdődnek.
6. Ennek a háborúnak a végkimenetele a pápa és az Ausztriai-ház megsemmisülése lesz.
7. A népek, amelyek eme zsarnokok ellen fellépnek, a négy világtáj felől érkeznek.
8. Először északról és keletről,
9. nevezetesen a svédek a rajnai palotagróffal és a Rákóczi-házzal,
10. akik külön-külön fognak próbálkozni, de hiába. Ám miután összefognak, együtt sikerre viszik Isten művét,
11. mégpedig hallatlan gyorsasággal, egy év, hónap, nap, óra alatt, az egész világ ámulatára.
12. A törökök és a tatárok közbelépnek, és előmozdítják ezt a művet,
13. fizetségként pedig magukkal viszik az Evangélium fényét.
14. Az egész világ megújul az idők vége előtt.
15. Amely megújulásnak már megíratott a törvénye és formája: vagyis hogy a bálványok a bálványimádókkal elpusztulnak, és a legtisztább istentisztelet virágzik majd mindenütt.”⁷⁰⁶ (*Kovács Eszter fordítása*)

Drábik jóslatai, mint látjuk, nagyon hasonlítanak Partlic elképzeléseire. Nála is fontos szerep jutott az égtájaknak. Egyedül északon nem alakult ki eddig zsarnoki birodalom, így az eddigieket egy északi fogja felváltani. Mindketten hittek abban, hogy egy Istentől küldött szabadító fog véget vetni a kettős Antikrisztusnak, vagyis a Habsburg-háznak és pápaságnak is, és mindezt a törökök megtérése előzi meg.⁷⁰⁷

Mindkettőjüknél megtalálható a Dávid–Saul-előkép alkalmazása saját koruk viszonyaira. Partlic erősen hitt abban, hogy a megígért szabadító Pfalzi Frigyes, aki vissza fog térni. Ő a bujdosó Dávid, aki visszatérve ledönti a trónról a bűnei miatt arra érdemtelenné vált Sault. Drábik ezzel szemben a Rákóczi-házban látta a reménybeli megmentőt. Igyekezett kapcsolatot teremteni velük, először (1644) úgy, hogy elküldte I. Rákóczi Györgynek a jóslatait, amelyeket a fejedelem elégetett.⁷⁰⁸ A következő évben személyesen kereste fel, hogy egyik látomása alapján királlyá kenje, mint egykor Nátán próféta Dávidot. A látomás-

⁷⁰⁶ Comenius, Joannes Amos: *Lux in tenebris, hoc est prophetiæ donum quò Deus Ecclesiam Evangelicam, in regno Bohemiae...* s. l. 1657. ***₂b-***₃a.

⁷⁰⁷ Partlic: *Metamorphosis mundi...* i. m. 168–169.; Comenius: *Lux...* i. m.; *Revelationes Drabici*. 1654/55.

⁷⁰⁸ Kvacala: *Egy álprófeta...* i. m. 747.

ban az is tudomására jutott, hogy az ehhez szükséges olaj Rákóczi táborában van elrejtve. Az olajat viszont nem találták meg, így Drábik dolgvágezetlen távozott.⁷⁰⁹

Drábik víziói mind nagyon hasonlóak, a fenti kategóriákban elhelyezhetők. Az eljövendő szabadító személye azonban mindig változik, I. Rákóczi György után Rákóczi Zsigmond, majd II. Rákóczi György lett.⁷¹⁰ Drábik Komenský közvetítésével folyamatosan eljuttatta jóslatait Rákóczi Zsigmondhoz és édesanyjához, Lorántffy Zsuzsannához, de ők elzárkóztak tőle.⁷¹¹ II. Rákóczi György előbb szintén kétkedve fogadta, de később, ha hihetünk Komenskýnek, egyre inkább hajlott arra, hogy hitelt adjon nekik.⁷¹² Lehetséges azonban, hogy csak a lelkes közvetítő értelmezte így a fejedelem reakcióit. A tragikus kimenetelű lengyelországi hadjárat után mindenesetre Komenský is magyarázkodni kényszerült a jóslatok közvetítése miatt. *De ruina Principis Transylvaniae* című kiadványában azt igyekezett bizonyítani, hogy a fejedelem nem követte pontosan a jóslatokat, azért következett be a katasztrófa.⁷¹³ Valójában nem egyértelmű, hogy Drábik jóslatai egyáltalán közrejátszottak-e II. Rákóczi György döntéseiben. Mindenesetre Drábik 1657-ben már a Rákócziak helyett a francia királyban látta jóslatai beteljesítőjét.⁷¹⁴

Drábik jóslatai a közeljövőre vonatkoztak, és nem bizonyultak megbízhatónak. Nemcsak jóslatainak címettjei, hanem a cseh exuláns közösség is elhatárolódott tőle, jóslatai hitelességét erősen kétségbe vonták, Drábik mégis meggyőződéssel kitartott amellet, hogy látomásaiban Isten üzent neki, erre esküt is tett.⁷¹⁵ Komenský halálával elvesztette egyetlen pártfogóját, aki látomásait közölte, terjesztette, őt magát pedig védte.

A nyilvánvalóan pszichés gondokkal küzdő Drábik az ellene indított perben megalázva halt meg.⁷¹⁶ Halála előtt visszavonta jóslatait és katolizált, minden bizonnyal a szabadulás reményében.⁷¹⁷ Jóslatai azonban (alaptalanságuk és beteljesületlenségük ellenére) még sokáig táplálták a Rákóczi-házba és a törökök megtérésébe vetett reményt.⁷¹⁸

⁷⁰⁹ Péter Katalin: Drabik Miklós, a lehotkai próféta. *Egyháztörténeti Szemle*, 7 (2006) 2. 7.

⁷¹⁰ Uo. 14–16.

⁷¹¹ Kvacala: Egy álprófeta... i. m. 748.

⁷¹² Uo. 749.

⁷¹³ (Comenius, Joannes Amos): *De ruina Principis Transylvaniae (ejusque occasione de libero Lux in Tenebris) ludicium amici ad amicum*. s. l. 1658.

⁷¹⁴ Kvacala: Egy álprófeta... i. m. 751.

⁷¹⁵ Uo. 752–754.

⁷¹⁶ Péter: Drabik Miklós... i. m. 12.; Kvacala: Egy álprófeta... i. m. 756–758.

⁷¹⁷ Kvacala: Egy álprófeta... i. m. 758–759.

⁷¹⁸ Drábik hatására próbálkozott a törökök keresztény hitre térítésével a 17. század végén a svájci Johann Jakob Redinger, aki egy ideig kísérte is Ahmed Köprülü seregét, és a vezérrel is tárgyalt. Térítési kísérlete azonban sikertelen volt, végül magának is menekülnie kellett. Németh S. Katalin: Comenius elfelejtett propagandistái: Johann Jakob Redinger és Christian Hoburg. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 101 (1997) 1–2. 7–8.

APOKALIPTIKUS JÖVENDŐLÉSEK A TÖRÖKÖKRŐL A MAGYARORSZÁGI CSEH EXULÁNSOK ÉNEKEIBEN ÉS A BIBLIKUS CSEH NYELVŰ HAZAI KÖLTÉSZETBEN

A hazai énekhagyományban visszatérő motívum a török hódítás felett érzett fájdalom, félelem és a változásban való remény.⁷¹⁹ Nem jelentenek kivételt ez alól a fehérhegyi csatavesztés és a Megújított Tartományi Rendtartás bevezetése után Magyarországra érkező cseh prédikátorok által összeállított énekeskönyvek sem.

A török téma korábban sem volt ismeretlen a biblikus cseh nyelvű hazai irodalomban, Daniel Pribiš *Rosarium animae* című elmélkedés- és imádságyűjteményében⁷²⁰ szintén találunk olyan imádságot, amely a törököket az Antikrisztussal azonosítja:

*A hirtelen, váratlan haláltól és az örök kínoktól, a török, tatár, antikrisztusi és ördögi zsarnokságtól és kegyetlenségtől, fogságtól és szenvedéstől óvj meg minket Atyaisten, Fiúisten, Szentlélek Úristen, Amen*⁷²¹ (Kovács Eszter fordítása)

Jiřík Třanovský (Tranoscius) (1592–1637) a fehérhegyi csata utáni cseh menekülők egyike volt. Těšínben született, alapfokú iskoláit a szülőföldjén végezte, majd 1607–1611 Wittenbergben tanult. 1611-ben visszatért Prágába, és a kisoldali (*Malá strana*) Szent Miklós Kollégium növendéke lett. Tanulmányai befejezése után nevelő volt a Švamberka családnál, majd 1613–1614 körül a Holešovi, 1615-től a Valašské Meziříčí Gimnázium rektora. A fehérhegyi csatavesztés után visszavonult Sziléziába, de újra és újra megpróbált visszaköltözni Morvaországba. 1629-ben a Megújított Tartományi Rendtartás bevezetése miatt Magyarországra menekült, ahol Árva várában Thurzó György udvari papja, majd 1631-ben Liptószentmiklós evangélikus lelkésze lett. 1636-ban még utoljára lehetősége nyílt hazalátogatni Těšínbe, majd a következő évben Liptószentmiklóson meghalt.⁷²²

A cseh protestáns hagyományból és saját énekeiből ő állította össze a szlovák evangélikusok évszázadokig használt énekeskönyvét, a *Cithara Sanctorum*ot. Először 1636-ban jelent meg Lőcsén (*Písň duchovní, staré i nové*),⁷²³ majd 1638-ban, 1639-ben,⁷²⁴ 1642-ben, 1653-ban,⁷²⁵ 1674-ben, 1680-ban, 1684-ben, 1693-ban és 1696-ban újra kiadták ugyanitt, 1647-ben,⁷²⁶ 1659-ben pedig Trencsénben.⁷²⁷ Két énekelt imádság a törökök ellen minden kiadásban megtalálható. Az egyik Luther Mártonnak 1542-ben írt *Erhalt uns Herr bey deinem Wort* című énekének biblikus cseh fordítása: *Chraň nás Paně při slovu svém / a zkaz*

⁷¹⁹ A magyar nyelvű énekhagyományt a töröktéma szempontjából újabban Drosztmér Ágnes elemezte doktori disszertációjában: Drosztmér Ágnes: *Images of Distance and Closeness: The Ottomans in Sixteenth-Century Hungarian Vernacular Poetry*. PhD-értekezés, Central European University, Budapest, 2016.

⁷²⁰ Pribiš, Daniel: [1] *Luther, Martin: Katechismus...* [2] *Rosarium animae*. [3] *O spůsobu modlenj*. [4] *Pjsně duchovní...* Wytisštěno w Lewočy, 1634. RMNy 1594.

⁷²¹ Pribiš: *Rosarium animae...* i. m. G₂b.

⁷²² Pumpřla: *Knihopisný slovník...* i. m. 1142–1143.

⁷²³ RMNy 1655.

⁷²⁴ RMNy 1780.

⁷²⁵ RMNy 2477.

⁷²⁶ RMNy 2195.

⁷²⁷ RMNy 2883. A *Cithara Sanctorum* kiadásairól lásd Augustínová, Eva: *Cithara Sanctorum Bibliografia*. Slovenská národná knižnica, Martin, 2011.

Turka s Antykristem...⁷²⁸ A másik (*Dej nám pokoj Hospodine / Tebeť prosíme / poraz nepřátely turky...*) feltehetően Tranoscius saját alkotása:⁷²⁹

Adj nekünk békét Uram, / kérünk téged, / győzd le az ellenséget, / a törököt / karod erejével / Hogy akik káromolnak, / megismerjék hatalmadat. // Ne szenvedd el a káromlást, / amellyekkel szentséges Fiad / nevét illetik, / szégyenletesen őt kicsinyítve, / Mohamedet tisztelve. // Szabadíts rájuk rémült rettegést, / erejük hanyatlását, / hogy elfussanak, / mindenfelé meneküljenek, / a mieinknek adj frissességet, / vitézséget és bátorságot. // Harcolj értünk, nyadjadért, / mivel egyszerűen / magunktól nincs erőnk, / hozzád kiáltunk, / Krisztus érdemeiért / hallgasd meg imánkat. // Amen, Uram add meg nekünk, / hogy teljesíthessük, / ezt az igen drága küldetést, / ami a győzelem, / a körülmetélt török felett, / a te szent nevedért.⁷³⁰ (Kovács Eszter fordítása)

A század vége felé az első versszak kicsit módosult, a „nepřátely turky“ kifejezés helyére a „nepřátely všeccky“ [minden ellenséget] került.⁷³¹ Láthatjuk, hogy itt a török nem apokaliptikus lény, hanem bár fenyegető és veszélyes, de pusztán e világi, külpolitikai ellenség.

Ezzel szemben honfitársa, Jiřík Joannides (Frýdecký) az Oszmán Birodalom megerősödését, szintúgy, mint a cseh protestáns egyházak felbomlását és korának természeti katasztrófáit már a végidők előjeleinek tartotta, követve ezzel a Daniel Adam z Veleslavína köré csoportosuló cseh-testvér értelmiségi kör hagyományait, amelyhez Václav Budovec is tartozott.

Joannides még Sziléziában született, Frýdek-Místek városban. Nem tudjuk, miért és mikor érkezett Magyarországra, a következő életrajzi adatunk róla, hogy 1650-ben a Pozsony melletti Szentgyörgy evangélikus iskolájának rektora volt. A Wesselényi-összeesküvés utáni megtorlások elől 1674-ben Németországba menekült.⁷³² 1667-ben Zsolnán jelent meg *Dwogj spis včíněný. 1. Gest clangor Tubae Divinae, ... 2. Spis jest, o pravé poslaupnosti učení evangelitského...* [Két írás. 1. A clangor Tubae Divinae... 2. Írás az evangélikus hit igaz követéséről...] című műve az utolsó ítéletről és annak előjeleiről, illetve az evangélikus hit igazságairól.⁷³³ Az Oszmán Birodalom üdvtörténeti szerepével az első írásban foglalkozott. Itt a végítélet és az apokaliszis folyamatát a következőképpen mutatta be:

⁷²⁸ Augustínová: i. m. 288/359. A cseh énekszövegek átírásánál a transzkribáció elveit követtük, vagyis csak helyesírási változtatásokat alkalmaztunk, amelyek a korabeli kiejtést és nyelvállapotot nem befolyásolják: cz = č; g = j; j = í; ss = š; v = u; w = v.

⁷²⁹ Uo. 280/249–252.

⁷³⁰ A fordítás forrása az 1653-as lőcsei kiadás [Třanovský, Jiřík: *Písňě duchownj, staré y nově...*], (w Lewoči, v Wawřince Brewera, 1653.) 477. RMNy 2477., de mindegyik kiadásban megtalálható.

⁷³¹ Třanovský, Jiřík: *Cithara Sanctorum, Apocal. 5. Pjjsně duchownij, staré y nowé...* [2] *Páty díł Modlíteb z Swatého Pjjsma wybranych a na každý deň vžywanij vžytečnych, tolikež y spowědnijch a při Welebne Swatosti obyčegnych...* w Lewoči, 1684. 672.; Třanovský, Jiřík: *Cithara Sanctorum, Apocal. 5. Pjjsně duchownij, staré y nowé...* [2] *Páty díł Modlíteb z Swatého Pjjsma wybranych a na každý deň vžywanij vžytečnych, tolikež y spowědnijch a při Welebne Swatosti obyčegnych...* w Lewoči, v Samuele Brewera, 1696. 622.

⁷³² Pumprla: *Knihopisný slovník...* i. m. 527.

⁷³³ Johannides, Jiřík: *Dwogj spis včíněný. 1. Gest clangor Tubae Divinae, resonans, duodecim prodromos diem extremi iudicij praeventes, indicat, ac repentinam consumationem mundi, annuciat (!). Zwuk trauby Božj zwučjčj dwanacte předchůdců deň Páně poslednj saudný předcházegjčjch oznamuge a rychlé skonánj swěta ohlassuge.*

1. Isten egyházára nehéz idők jönnek, sok szenvedés és megpróbáltatás vár rá.
2. Királyságok támadnak egymás ellen.
3. Éhség, járványok, földindulás.
4. Góg és Magóg népe leigazza a keresztényeket.
5. Az utolsó ítélet előtti napon Isten bosszúja lesújt Góg és Magóg népére.
6. A világegés után békeidő következik majd.
7. Bekövetkezik a hittől való elfordulás.
8. A keresztény közösségek felbomlanak.
9. Az erények elvesznek.
10. Jelek fognak mutatkozni.
11. A napok megrövidülnek.
12. Égi és földi hatalmak megrendülnek.⁷³⁴

A végítélet jeleit Mt 24,3–31⁷³⁵ evangéliumi szakasz alapján gyűjtötte össze, és nem nehéz felismerni bennük saját korának eseményeit, vagyis az egész Európára kiterjedő háborúkat, egyházuk megsemmisülését, szétszórását, a járványokat, az égen feltűnő jeleket (üstökösök) és a Góg és Magóg népével azonosított Oszmán Birodalom megerősödését. Művében versek és prózai elmélkedések váltják egymást, mind azonos céllal: figyelmeztetni akarta olvasóit, hogy a világ bűneiért nemsokára megérkezik a méltó büntetés, de aki hűséges marad az igaz hithez, megmenekülhet. Erről szól az első vers: „Zvuk trauby

2. *Spis gest o prawé poslaupnosti včenj ewangelitského... w Žilině v Jana Dadana Leta 1667.* Knihopis 3588; RMNy 3398.

⁷³⁴ Johannides: *Dwogj Spis včinený... i. m. A₃a–A₄b.*

⁷³⁵ „Amikor Jézus az Olajfák hegyén ült, odamentek hozzá tanítványai külön, és ezt kérdezték: Mondd meg nekünk, mikor lesz ez, és mi lesz a jele a te eljövetelednek és a világ végének? Jézus így válaszolt nekik: Vigyázzatok, nehogy valaki megtéveszsen titeket! Mert sokan jönnek majd az én nevemben, és ezt mondják: Én vagyok a Krisztus! – és sokakat megtévesztenek. Fogtok hallani háborúkról, és hallotok háborús híreket. Vigyázzatok, ne rémüljétek meg, mert ennek meg kell lennie, de ez még nem a vég. Mert nemzet nemzet ellen és ország ország ellen támad, éhínségek és földrengések lesznek mindenfelé. De mindez a vajúdás kínjainak kezdete. Akkor átadnak titeket kínvallatásra, megölnék benneteket, és gyűlöl titeket minden nép az én nevemért. Akkor sokan eltántorodnak, elárulják és meggyűlölik egymást. Sok hamis próféta támad, és sokakat megtévesztenek. Mivel pedig megsokasodik a gonoszság, sokakban meghidegül a szeretet. De aki mindvégig kitart, az üdvözüli. Isten országának ezt az evangéliumát pedig hirdetik majd az egész világon, bizonyosságul minden népnek; és akkor jön el a vég. Amikor tehát meglátjátok, hogy »a pusztító utálatosság« ott áll a szent helyen – erről beszélt Dániel próféta, aki olvassa, értse meg! Akkor azok, akik Júdeában lesznek, meneküljenek a hegyekbe, aki a ház tetején lesz, ne szálljon le, hogy kihozzon valamit, és aki a mezőn lesz, ne térjen vissza, hogy elhozza felsőruháját. Jaj a terhes és a szoptató anyáknak azokban a napokban! Imádkozzatok, hogy ne kelljen sem télen, sem szombaton menekülnötök. Mert olyan nagy nyomorúság lesz akkor, amilyen nem volt a világ kezdete óta mostanáig, és nem is lesz soha. Ha nem rövidítetténe meg azok a napok, nem menekülne meg egyetlen halandó sem, de a választottakért megrövidítették azok a napok. Akkor, ha valaki ezt mondja nektek: Íme, itt a Krisztus vagy amott – ne higgyétek el! Mert hamis krisztusok és hamis próféták támadnak majd, nagy jeleket és csodákat tesznek, hogy így megtéveszszék, ha lehet, a választottakat is. Íme, előre megmondtam nektek. Ha tehát azt mondják nektek: Íme, a pusztában van – ne menjetek ki! Íme, a belső szobákban van – ne higgyétek el! Mert ahogyan a villámlás keletről támad, és ellátszik nyugatig, úgy lesz az Emberfiának az eljövetele is. Ahol a tetem, oda gyűlnek a saskeselyűk. Közvetlenül ama napok nyomorúsága után pedig a nap elsötétedik, a hold nem fénylik, a csillagok lehullanak az égről, és az egek tartóoszlopai megrendülnek. És akkor feltűnik az Emberfiának jele az égen, akkor jajgat a föld minden nemzetsége, és meglátják az Emberfiát eljönni az ég felhőin nagy hatalommal és dicsőséggel. És ő elküldi angyalait nagy harsonaszóval, és összegyűjti az ő választottait a négy égtáj felől, az ég egyik sarkától a másik sarkáig.”

se ohlašuje, / vzbuzujíc hříšných k pokání..." [Trombita hangja zeng, hogy bűnbánatra szólítsa a bűnösöket].⁷³⁶

Korának hagyományait követve a végidők jelei között látta Joannides az Oszmán Birodalom erősödését és terjedését is. Verseiben a törököket és a tatárokat, akik a törökök segítségét adták, a Jelenések könyvében megjövendölt Góg és Magóg népéhez hasonlította.⁷³⁷

*És ez a Góg mely régtől, nekünk az Írásokban kijelentetett, / Igen, ő Magóg is, most testet öltetett, / Ez a török, tatár, szkíta, minden pogány [...]*⁷³⁸ (Kovács Eszter fordítása)

Góg és Magóg népének megjelenése és terjeszkedése Johannidesnél kimondottan is a végidő közeledtét jelenti, de a többi előjel is kapcsolatban áll az oszmán terjeszkedéssel. Például az igaz Egyház szorongattatására (lásd előjel) példa többek közt Bizánc eleste és a törökök kegyetlenkedése az elfoglalt területeken.⁷³⁹ A negyedik előjel, Góg és Magóg felemelkedése.

*Ezt követi majd a harmadik jajszó, / kettő már elmúlt, erről tanúságot tesz az igazság: / Ariánusok, törökök, tatárok által, / akik a kegyetlenségben szörnyű módon munkálkodnak. / Isten szent népén, / Isten igazságát elfogadókon, / amikor rajtuk ütöttek, szörnyű pusztítást végeztek. [...] Ismét a rettenetes Gógtól, vad pogánytól, / aki biztosan magától Istentől küldetett! / Istenüinktől, minden ember gonoszága miatt, / hogy megbüntesse a rossz tetteket, és minden utálatosságot. [...] És ha közeledik már a világ vége, / őket használja fel Isten ellenetek a bűnök büntetésére! / Hogy rátok nehezedjenek, emberi gőgötök lerontsák, / és karddal hozzanak ítéletet, tűzzel zsákmányoljanak.*⁷⁴⁰ (Kovács Eszter fordítása)

Melanchthonra hivatkozva azonosította a törököket Góg és Magóg népevel, és jóslatát is idézte, miszerint szörnyű pusztítást fognak véghez vinni a keresztények kárára.⁷⁴¹ Melanchthon mellett másokat is idézett, többek közt Johann Hilten ferences szerzetes 1516-ra vonatkozó jóslatait.⁷⁴² Végül az ötödik előjel, amely kifejezetten a törökökre vonatkozik Góg és Magóg bukása.⁷⁴³

*Nos, Isten népe, örvendj, / örvendezz Istenedben, / hogy Isten végül sem kiírtani, / sem elveszejteni nem akar téged. / [...] / legyőzi Gógot és Magógot / és nem ad nekik több hatalmat, / hanem a kegyetlenség mértékét, / igazságosságában megváltoztatja.*⁷⁴⁴ (Kovács Eszter fordítása)

⁷³⁶ Joannides: *Dwojł Spis včíněný*... i. m. B₅b–B₇b.

⁷³⁷ Jel 20,7–10.

⁷³⁸ Joannides: *Dwojł Spis včíněný*... i. m. 39.

⁷³⁹ Uo. 19–20.

⁷⁴⁰ Uo. 40–41.

⁷⁴¹ Uo. 36.

⁷⁴² Uo. 37. Holler László Baranyai Decsi János egy törökellenes buzdító beszédét és versét összehasonlító elemzésében megjegyezte, hogy Hilten nem túlságosan gyakran idézett szerző. Említését bizonyítékként értékelte a két mű (beszéd és a vers) szerzőjének azonossága mellett. Holler László: Baranyai Decsi János törökök elleni harcra buzdító éneke 1597-ből. *Magyar Könyvszemle*, 117 (2001) 1. 106–107.

⁷⁴³ Joannides: *Dwojł Spis včíněný*... i. m. 82.

⁷⁴⁴ Uo. 81–82.

Johannides a Budovecnél is megjelenő, a cseh-testvérekre jellemző apokaliptikus szemléletet követte. Nála a törökök megjelenése illeszkedik Isten tervébe, a végidők előjele, és nem tart örökké. A szabadulást Istentől kell várni, és tisztán, a hitet megtartva készülni eljövetelére. Óvakodott attól, hogy megjósolja a végidők eljövetelének időpontját, csak a Jézus által megnevezett előjelekre hívta fel a figyelemet. Úgy, mint Budovecnél, a veszély itt is kettős, testi és lelki természetű. Johannides lelkészként ez utóbbihoz kívánt segítséget nyújtani, de nem tagadta az első fontosságát sem. Nem mutatható ki közvetlen kapcsolat a két mű között, Johannides nem hivatkozott Budovecre. A hasonlóságok inkább a közös kulturális közegből származhatnak.

Juraj Zábójník (1608–1672) már a hazai költők közé tartozik. Tanulmányai befejezése után 1635-től Privigyén volt evangélikus iskolamester és kántor, 1638-ban lelkésszé szentelték. 1645-től Divékújfalun, 1655-től Bozókön működött, fontos tisztségeket töltött be a helyi evangélikus közösségben, az Újfalusi család támogatását élvezte. 1669-ben szuperintendenssé választották. Ugyanebben az évben egy vizitációs körútja során török fogságba esett, ahonnan szerencsés körülményeknek köszönhetően hamarosan kiszabadult. 1671-ben a Wesselényi-összeesküvés leleplezését követő megtorlás áldozatává vált, elvették tőle a bozói parókia vezetését, ahonnan Korponára menekült, és a következő évben meghalt.⁷⁴⁵

Életművéből csak egy rövid imádságoskönyvet ismerünk, amely sok évvel halála után, 1686-ban jelent meg Lőcsén.⁷⁴⁶ Ebben szerepel az 1663-as hadjáratot kísérő török és tatár portyákról a hazai „Querela Hungariae” hagyományba⁷⁴⁷ illeszkedő *Querele super Saevitiam Turcicam et Tataricam. Anno 1663 in autumnno et anno 1664 in venere exercitam ad Nomen Autoris* című verse.⁷⁴⁸ A versszakok kezdőbetűi összeolvasva a szerző nevét adják ki („Knez Jirik Zabojník” [Jiřík Zábójník pap]), amely a témához való szoros személyes kötődésre utal. A versből hiányoznak a pontos adatok, csak a pusztítás miatti fájdalom érzését örökíti meg. A vers jelen időben íródott, és a szabadulás itt még csak ábránd.

[...] Isten, ne nézd azt, / hogy megbántottunk, / hisz tudod, hogy csak sár vagyunk, / töröld el, amit elköveltünk. / Fordítsd haragodat azok ellen, / akik nem ismernek téged, / akik gúnyolnak minket, / téged káromolnak, / amilyen Magóg, / bösz, haragos tatár, / szintúgy, mint Góg, / a kegyetlen török. [...] ⁷⁴⁹ (Kovács Eszter fordítása)

A Góg és Magóg hasonlat itt nem utal arra, hogy a vers szerzője közelinek érezné a végidőt. A versből inkább arra lehet következtetni, hogy a törökök sikereit ideiglenes próbatételnek, vagy büntetésnek tekintette.⁷⁵⁰ Ugyanez figyelhető meg a gyűjtemény egy másik versében:

⁷⁴⁵ Pumprla: *Knihopisný slovník*... i. m. 1222.

⁷⁴⁶ Zábójník, Juraj: *Modlitby nabožné v nichž se obsahuj rannj večernj obecné vzdychanij při tom take pjsničky w nowe složené...* Wytisštěn w Lewoči v Samuele Brewera, 1686. RMK II 1592. Knihopis 17067.

⁷⁴⁷ Vö. Imre Mihály: „Magyarország panasza” a *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában. Debrecen, 1995.

⁷⁴⁸ Zábójník: *Modlitby nabožné*... i. m. 45.

⁷⁴⁹ Zábójník: *Modlitby nabožné*... i. m. 47.

⁷⁵⁰ Zábójník: *Modlitby nabožné*... i. m. 47.

*Adj békét Uram, / Magyarországnak, / akit a pogány fosztogat, / és a tatár pusztít. / De te Uram, / adj békét ennek a vidéknek, / töröld el a tatár haragját, / győzd le a kegyetlen törököt.*⁷⁵¹ (Kovács Eszter fordítása)

Végül a töröktematika miatt kihagyhatatlan Štefan Pilárik (1615–1693) cseh nyelvű elbeszélő költeménye, amelyben török fogságának és az onnan való szabadulásának történetét mesélte el.⁷⁵² Pilárik 1664-ben Érsekújvár ostrománál esett fogságba, és került rab-szolgaságba, ahonnan szerencsés módon kiszabadult. Pilárik itt elsősorban saját sorsát mutatta be, de könyve végére beillesztett egy verset Magyarországról, amelyben a török hódításra igyekszik választ találni:

[...] *Felébresztette Isten a tatárt és a törököt, / hogy minket mindannyiunkat felébresszen, / makacsságunkból a biztonságban, / ördögi gonoszságok ágyaiban. // 3. Istenünk drága címerét, / nem becsülték meg templomában, / magát Krisztus urunkat érdemeivel, / igazság szavával, szentségekkel. // 4. Megvetettük kegyelmét, / amelyet bőséggel adott, / testi és lelki békét, / lebecsültük hitvány módon. // 5. A szörnyűség körülvelt minket, / a mi drága, kedves hazánk, / így jutott pusztulásra, / a tatár fosztogatás által.*⁷⁵³ (Kovács Eszter fordítása)

Pilárik tehát szintén a bűnökért kapott jogos büntetést látta a török–tatár hadjáratban. Költeménye végén erkölcsi megjavulásra és jámborságra szólította fel olvasóit, valamint arra, hogy bízzanak Istenben, aki megmenti a hozzá hűségesen ragaszkodókat.⁷⁵⁴ Ugyanezt fejtette ki alaposabban verseiben, amelyekben Isten igazságosságáról és a keresztnyek bűneiről elmélkedett.⁷⁵⁵

A hazai biblikus cseh nyelvű költészet tehát hasonló képet mutat, mint a teljes hazai török-irodalom. A török hódítás miéртjére adott három válasz itt is megtalálható: Isten büntetése (Pilárik, Zábójník), a végidők előjele (Joannides), vagy fenyegető, de e világi, külpolitikai veszély (Třanovský). Mindegyikre jellemző, hogy sokkal inkább a hazai „Hungarus” hagyományhoz kapcsolódtak, mint a cseh-huszita irodalomhoz. Nem idéztek cseh szerzőket – és bár Pilárik Magyarország mellett Morvaországot is a tatárok áldozataként emelte ki⁷⁵⁶ –, legtöbbször csak a magyarországi eseményekre reflektáltak, Magyarország megmeneküléseért könyörögtek. Szerzőik általában rendelkeznek személyes tapasztalatokkal a törökök kegyetlenségéről. A törököktől való rettegetés és az ország pusztulása feletti fájdalom ugyanúgy jelenik meg a biblikus cseh versekben, mint a magyar nyelvű költészetben.

⁷⁵¹ Uo. 62–63.

⁷⁵² Pilárik, Štefan: *Sors Pilarikiana. Los Pilárika Štěpána...* w Žilíně, 1666. RMNy 3332.

⁷⁵³ Píseň o zemi Uherské (Ének Magyarországról). Pilárik: *Sors Pilarikiana...* i. m. B₁₂b.

⁷⁵⁴ Uo. C₂b.

⁷⁵⁵ Uo. C₃a–C₆b.

⁷⁵⁶ Uo. A₁a.

III.

REÁLPOLITIKAI ÉRTELMEZÉSEK

A cseh irodalomban is megvan a harmadik értelmezési lehetőség, amely a törököket elsősorban politikai és katonai problémának, veszélynek tekintette, a török hódítás okát elhibázott politikai döntésekben, az összefogás hiányában, egyéni érdekek hajszolásában kereste. A mohácsi csatáról írott két ének közül a második a vereség okát hibás politikai döntések sorozatában, a felelős döntéshozók emberi jellemhibáiban és egymás közti haszonleső játszmáiban látta.⁷⁵⁷ A Buda elvesztéséről szóló, korábban már idézett röpirat ismeretlen szerzője János király törökbarát politikáját és I. Ferdinánddal való szembefordulását tartotta a tragédia okának.⁷⁵⁸ Sixt Palma Močidlanský éneke Kanizsa elvesztését a védők elbizakodottságával és gyávaságával magyarázta.⁷⁵⁹

II. PIUSZ ÉS A „MEGTÉRŐ TÖRÖK” GONDOLATA

A törökök legyőzéséről alkotott legoptimistább elképzelés a törökök megtérítése, vagy legalábbis szövetségesként való megnyerése volt. Ez a remény nem volt ismeretlen a magyarországi irodalomban sem. Ahogy a Római Birodalmat ostromló pogányok megtértek, ugyanúgy lehetségesnek tartották, hogy az Isten ostorainak számító törökök is megtérnek. Nicolaus Cusanus szintén hitt a törökök keresztény hitre térítésében, és igyekezett kidolgozni egy egységes rítusú vallást, amelyet mindenki elfogadhat.⁷⁶⁰ Luther Márton is bízott abban, hogy a törökök megtéríthetők. Bibliai párhuzamok (Dániel próféta története) alapján remélte, hogy a fogságba esett keresztények hatással lehetnek rájuk. Ezért különösen fontosnak tartotta a hitben való elmélyülést és a vallásos műveltség szintjének emelését, hogy az esetleges hitvitákból a keresztények kerüljenek ki győztesen.⁷⁶¹ Rotterdami Erasmus 1535-ben *Ecclesiastae sive de rationi concionandi liber IV.* című művében szintén azt hangoztatta, hogy a törökveszély megoldása sikeresebb lenne a törökök megtérítése, mint az ellenük való harc útján. Ezt a gondolatot főként a svájci reformátorok vették át.⁷⁶²

⁷⁵⁷ Ernyey: Egykorú cseh... i. m. 18–20.

⁷⁵⁸ *Nowiny nowee o turku a o Budijnu...* i. m. Knihopis 6456.

⁷⁵⁹ *Pijšeň o dobywánij Pewnosti Kanýže...* Praha, 1601. Knihopis 9600. Kritikai kiadását és magyar fordítását lásd Tarján Bence: Cseh pamflet Kanizsa 1601. évi ostromáról. *Magyar Sion*, (2009) 1. 89–98.

⁷⁶⁰ Óze: *Apokaliptikus időszemlélet...* 2016. i. m. 72.

⁷⁶¹ Uo. 167.

⁷⁶² Csepregi Zoltán: A török a protestánsokat pártolja? A hódoltság reformációról Melnchthontól Bullingerig. In Ittész Gábor szerk.: *Viszály és együttélés. Vallások és felekezetek a török hódoltság korában.* Budapest, 2017. 17–19., 35–37.

A hazai irodalomban Bornemisza Péter *Postillájában* többször is hangot adott a reménynek, hogy még a törökök is Krisztus hitére térhetnek.⁷⁶³ Mikuláš Drábik többször is felvetette a Szentírás török nyelvre fordítását mint a törökök megtérítéséhez szükséges alapvető eszközt, illetve egyéb könyveket is szeretett volna írni erre a célra.⁷⁶⁴

A cseh irodalomban is jelen van ez az elképzelés, a mohácsi csatáról szóló első ének a törökök megtérésében való remény hangján zárul:

„Vess véget a szaracénoknak, / és a kegyetlen agarénusoknak, / hogy elismerjenek téged Istennek, / és elhagyják Mohamedet. // Törökök és más népek, / elhagyva sok tévelygésüket, / Téged dicsérjenek egyedül, / a legjobb pástort.”⁷⁶⁵ (*Kovács Eszter fordítása*)

Általában a többi cseh koránpolemikában is megjelenik a vágy a törökök megtérítésére. Bartoloměj Dvorský az előszóban a keresztények kötelességének mondta a törökök megtéréseért való imádságot.⁷⁶⁶ Az első fejezet első bekezdésében is a törökök megtérésének ígéretével vigan szalta olvasóit:

„Mindenekelőtt határozottan kijelentem, hogy azokat a dolgokat, amelyek a Mohamed tanítását tartalmazó könyvben, vagyis az Alkoránban vannak, nem fogom másként előadni, mint ahogy ott le vannak írva. Tudtul adom mindazt, amit Mohamed Krisztus Urunkról állít, nem mintha számítana, hogy ez a kárhozat fia, hamis próféta, emberek megrontója néha igaz dolgokat is mondott Krisztus Urunkról, és elismerte nagy tetteit, hanem azért, hogy a saját szavaival győzessen le, és ezért a szaracénok és a törökök igyekezzenek Isten fiának, Jézus Urunknak, a világ megváltójának hitére térni.”⁷⁶⁷ (*Kovács Eszter fordítása*)

Később is több költői felszólítást találunk művében az áttérésre. Valójában azonban már maga a kiadvány cseh nyelve kizárja, hogy török olvasókra számított volna, érvelése is keresztény vitapartnert feltételez.

Budovec nem számított a törökök áttérésére, talán éppen saját konstantinápolyi tapasztalatai alapján. Nála a török nép az Antikrisztus népe, egyértelmű ellenség, aki ellen harcolni kell, és aki el fog bukni. A világtörténelem felosztását bemutató fejezetben az Újszövetség harmadik órája a vértanúk kora. Ennek kapcsán Budovec írt arról, hogy az őskeresztények buzgósága és hitben való kitartása sok pogányt, gyakran magukat a kínozokat is Krisztus hitére térítette,⁷⁶⁸ de nem próbált párhuzamot húzni saját korának eseményeivel, nem kecsgetett azzal, hogy talán ez a törökökkel is megtörténik. Ugyanígy amikor arról írt, hogy a végítélet napja előtt a zsidók Krisztus hitére fognak térni, fel sem vetette annak reményét, hogy ez megtörténhet a törökökkel is.⁷⁶⁹

⁷⁶³ Őze: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”... i. m. 91–95.

⁷⁶⁴ Comenius: Lux... i. m.; Revelationes Nicolai Drabici. 1652/125., 130.; 1654/55.

⁷⁶⁵ *Örök Mohács*... i. m. 228. A szöveg forrása: *O neštiané bitwie a poraážce*... i. m. [3a].

⁷⁶⁶ Kovács: *Iszlámismeret*... i. m. 76.

⁷⁶⁷ Uo. 77.

⁷⁶⁸ Uo. 207–208.

⁷⁶⁹ Uo. 214.

A 16–17. század fordulóján Csehországban katolikus szerzõtől mindössze egy koránpolemika jelent meg, Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi II. Piusz pápa híres levele Šimon Lomnický z Budče cseh fordításában és az ő kiegészítéseivel, 1604-ben.⁷⁷⁰ II. Piusz ezen műve levélformát követ, valójában azonban levélként soha nem küldte el, nem tudunk arról, hogy valóban volt-e ilyen szándéka. A levél II. Hódító Mehmed oszmán szultánnak szól. Bevezetõje elsõsorban politikai jellegû, arról kívánta meggyõzni ellenfelét, hogy ne támadja meg az európai keresztény államokat, mert nem olyan gyengék, mint amilyeneknek tûnnek. Bár õ is belátta, hogy a teljes európai összefogás gondolata csak álmom, de meglátása szerint az európai nagyhatalmak közül egy is elég lenne, hogy megállítsa a törököket. Ráadásul a közös ellenség kibékítheti és összefogásra bírhatja az eddig egymással versengõ európai államokat.⁷⁷¹

Majd egy hirtelen fordulattal a levél egy pontján felajánlotta a szultánnak, hogy elismeri görög és keleti császárnak, Európa elsõ uralkodójának, amennyiben felveszi a kereszténységet. A kereszténység felvételét egyúttal az egyetlen lehetőségként mutatta be, amennyiben valóban egész Kelet uralkodója akar lenni, hiszen – ahogy írja – a keresztények semmi esetre sem fogják elhagyni hitüket, míg muszlim alattvalói azonnal a keresztény hitre térnek, amint szultánjuk megteszi ugyanezt.⁷⁷²

Ezt követõen arról igyekezett meggyõzni a szultánt, hogy a kereszténység és az iszlám nem állnak távol egymástól.⁷⁷³ A későbbi polemikákkal szemben hangneme tiszteletteljes, alázatos, ugyanakkor határozott. A következõ közös pontokat nevezte meg: mindkét vallásban közös, hogy követõi vágyódnak a jóságra, és az ehhez vezetõ út az erkölcsi és teológiai erényekre épül.⁷⁷⁴ Hisznek a túlvilágban, és abban, hogy e világi tetteik alapján fognak jó vagy rossz helyre kerülni, és errõl egyedül Isten dönt majd.⁷⁷⁵ Bár a későbbi koránpolemikákban visszatérõ vád a muszlimokkal szemben a világi örömekre koncentráló paradicsomelképzelés, itt ez még nem kerül elõ. Újabb közös pont, hogy mindkét vallás elfogadja az Ószövetséget.⁷⁷⁶ A levélben csak elnagyoltan tért ki az Ószövetség legfontosabb eseményeire, amelyek a Bibliában és a Koránban is megtalálhatók, és nem foglalkozott azzal, hogy csak a témákban tapasztalható egyezés, a történetek leírása eltér. Kijelentése, miszerint a muszlimok is elfogadják a zsidók törvényét meglehetősen felületes, pedig a levél egészébõl kiderül, hogy alapos ismeretekkel rendelkezett az iszlámról. Ugyancsak sokat hivatkozott az ókori filozófusok tekintélyére, bizonyítva, hogy a termé-

⁷⁷⁰ Pius, II. (Aeneas Sylvius Piccolomini): *List poselacý k tureckému cýsaři, aneb traktát w kterém se wijra nasse křesťanská proti turku obsahuge bludy Machometowy se wygewugij a geho sekta se potupuge: Kdež se nemálo platných a k přezwěděnij hodných wěcý připomijná a wypisuge...* Wytisštěno w Starém Městě Pražském, 1604. Knihopis 13886. A témáról lásd még: Balázs József: II. Piusz pápa és Nicolaus Cusanus bíboros eltérõ megítélése a török kérdésben. In Bojtos Anita – Novotnik Ádám szerk.: *Eszmetörténeti tanulmányok. Dolgozatok a 2012. november 10-én, Piliscsabán rendezett konferencia elõadásaiából*. Budapest–Piliscsaba, 2016 (Doktoriskolai Konferenciák, 1.), 15–26.

⁷⁷¹ Pius, II.: *List poselacý...* i. m. 3–9. A cseh fordítás a Bibliander-gyûjtemény alapján készült. Balázs–Szuromi: *Az európai iszlámkép...* i. m. 133–135.

⁷⁷² Balázs–Szuromi: *Az európai iszlámkép...* i. m. 137–139.

⁷⁷³ Mendel–Ostřanský–Rataj: *Islám v srdci Evropy...* i. m. 198–199. A levél teljes magyar fordítását lásd Balázs–Szuromi: *Az európai iszlámkép...* i. m. 131–191.

⁷⁷⁴ Balázs–Szuromi: *Az európai iszlámkép...* i. m. 144.

⁷⁷⁵ Uo. 144–145.

⁷⁷⁶ Uo. 148–150.

szetes ész fénye is a keresztény igazságokhoz vezet. Közös az üdvösségbe vetett remény is, csak a muszlimok abban hisznek, hogy az ő vallásuk vezet hozzá, míg a keresztények a sajátjukról vallják ugyanezt.⁷⁷⁷

Korábban a kettős Antikrisztusról szóló evangélikus röpirat is összevetette a katolikus és a muszlim vallást, és a kettő közti hasonlóságokra helyezte a hangsúlyt.⁷⁷⁸ Ennek szerzője azonban a két vallás egyforma értéktelenségét, míg II. Piusz a közös értékeket emelte ki. A hasonlóságok után a fontosabb különbségeket sorolta fel. Mindenekelőtt a Jézus személyére vonatkozó eltérést, vagyis hogy a muszlimok nem fogadják el istenségét, és azt, hogy ő a megígért Messiás. Ebből következik, hogy elutasítják a Szentháromságot. Jézus keresztdozatát sem ismerik el, azt vallják, hogy helyette egy másik zsidót feszítettek keresztre, ugyanígy nem várják végső eljövételét sem az utolsó napon. II. Piusz a legfőbb tételt emelte ki, vagyis Jézus istenségét, és ezzel összefüggésben a Szentháromságtant és a megváltást. Igazságát az Egyház hagyományai és a Szentírás, különösen az ószövetségi jóvendölések alapján bizonyította, mivel ezt – tudomása szerint – a törökök is elfogadják.⁷⁷⁹

Utána a kevésbé sarkalatos, de fontos eltérések következnek, cáfolatukkal együtt. Az első a török paradicsomképzelésekre vonatkozik, amelyek világias, testi gyönyörökre irányuló voltát inkább állathoz, mint emberhez illőnek mondta. Valójában a Mennysország legnagyobb öröme Isten színről színre látása lesz. Ezt a tételt az antik filozófusokra alapozta, akik sokféle dologban keresték a legfőbb jót, erényben, tudományban, és sok minden másban is, de nem a gyönyörben. Egyedül Epikurosz helyezte mindenképp elé a gyönyört, de ő is csak ebben a világban, nem a túlvilágon, mivel a lélek halhatatlanságában nem hitt.⁷⁸⁰

Másik érvét II. Piusz Mohamed éjszakai égi utazásának legendájára alapozta. Itt az utazás során Isten Mohamed vállára helyezte a kezét, ami azt feltételezi, hogy Istennek anyagi teste van. Filozófiában járatos módon bizonyította, hogy a legfőbb jó, legfőbb ok, nem állhat anyagi elemekből, mert ez kizárná a tökéletességét.⁷⁸¹

A következő érvelésnél újra a Szentíráshoz nyúlt, amikor azt cáfolta, hogy a vétkek oka is lehet Isten, ahogy Mohamed állítja.⁷⁸² Rámutatott a mohamedán és a keresztény angyal-tan közti különbségekre és az emberi lélek és a világ eredetével kapcsolatos eltérő tanításokra.⁷⁸³

Végül a családi életre és a férfi–nő kapcsolatára vonatkozó mohamedán és keresztény törvények közti ellentétet emelte ki, vagyis kritikával illette a többnejűséget, a válást, és hogy (a férfi részéről) lehetőséget enged a hűtlenségre. II. Piusz itt a természet rendjével érvelt: Isten egy társat adott teremtéskor az embernek, mert a férfit és a nőt egyenlőnek terem-

⁷⁷⁷ Uo. 147.

⁷⁷⁸ Lásd a kettős Antikrisztusról szóló fejezetet.

⁷⁷⁹ Balázs–Szuromi: *Az európai iszlámkép...* i. m. 152–164.

⁷⁸⁰ Uo. 165–167.

⁷⁸¹ Uo. 169.

⁷⁸² Korán 6:39.

⁷⁸³ Balázs–Szuromi: *Az európai iszlámkép...* i. m. 170–172.

tette. Emellett igazságtalan is, hogy egyeseknek több felesége legyen, mások pedig magányosan éljenek.⁷⁸⁴ Az ószövetségi példák itt nem segítenek, sőt magyarázatra szorulnak, a válasz pedig ugyanaz, mint Dvorskýnál, akkoriban a választott nép és a fejedelmi ház fennmaradása a születések számától függött, ezért vettek a férfiak több feleséget.⁷⁸⁵ Végül megjegyezte, hogy a muszlim törvények a gyönyörökkel teli életre irányulnak, de az ember ennél többre hivatott.⁷⁸⁶

A hasonlóságok és a különbségek bemutatása után a kereszténység ellen felhozott muszlim vádakot vette elő, hogy sorra megcáfolja őket. Az első ilyen vád a Szentírás meghamisítása. Itt azzal érvelt, hogy az Ószövetséget, az írásokat olyan gondosan őrizték a zsidók, és olyan sok helyre eljutott, hogy nem is lehetett volna módja senkinek arra, hogy lelepleződés nélkül meghamisítsa. Mindemellett az Ó- és Újszövetség szorosan egymásra épül, az ószövetségi ígéretet az Újszövetségben teljesedtek be. Ezzel nemcsak a hamisítás vádját cáfolta, hanem a következőt is, miszerint a két könyv ellenkezik egymással.⁷⁸⁷ Erre a két vádra az iszlám vallást konstantinápolyi útja során közelebről is megismerő Václav Budovec is kitért. A hamisítás vádját átfordította Mohamedre – ahogy azt II. Piusz is teszi⁷⁸⁸ –, az Ó- és Újszövetség ellentétes voltának cáfolatára pedig egy önálló fejezetet szánt.⁷⁸⁹

Saját korának eseményeit II. Piusz sem hagyta szó nélkül. A törökök ekkor már jelentős területeket foglaltak el egykor keresztény királyságokból, és Magyarország déli határaihoz is elértek. Ezért nem mulasztotta el, hogy reagáljon arra a vádra, miszerint azért győznek a törökök, mert az ő vallásuk kedvesebb Isten előtt. A korabeli irodalom alapján sejthető, hogy ez nemcsak muszlim vád, hanem a keresztényekben is felmerülhetett. II. Piusz Nagy Sándort hozta történelmi példának arra, hogy hamis vallás követője is érhet el jelentős katonai sikereket. Ugyanakkor figyelmeztette a szultánt, hogy Nándorfehérvárnál a kereszt alatt egyesülő keresztény csapatok vereséget mértek rá.⁷⁹⁰ A keresztény ember elfogadja a vereséget, vagy a csapásokat, mint büntetést Isten kezéből az elkövetett bűneiért.⁷⁹¹

Ezután újabb vádakot fogalmazott meg a muszlim vallás ellen, legelőször azt, hogy nem megengedett, hogy a hitről vitatkozzanak, ezzel szemben Jézus és az apostolok nyíltan tanítottak, és vállalták a vitákat. Meglátása szerint azért van szükség erre a tiltásra, mert az Ó- és Újszövetség, a természetes ész és a filozófia érveivel minden tanításuk könnyen cáfolható lenne.⁷⁹² Ez az érv szerepel Budovecnél is.⁷⁹³ Mivel Budovec saját elmondása szerint sokat forgatta Bibliander gyűjteményét, amelynek II. Piusz levele is része volt, lehetséges, hogy innen merített.

⁷⁸⁴ Uo. 172.

⁷⁸⁵ Uo. 172.; Kovács: *Islámismeret...* i. m. 82–83.

⁷⁸⁶ Balázs–Szuromi: *Az európai iszlámkép...* i. m. 175.

⁷⁸⁷ Uo. 175–179.

⁷⁸⁸ Uo. 176.

⁷⁸⁹ Budovec: *Antiakorán...* i. m. 270–278.

⁷⁹⁰ Balázs–Szuromi: *Az európai iszlámkép...* i. m. 180.

⁷⁹¹ Uo. 181.

⁷⁹² Uo. 182.

⁷⁹³ Kovács: *Islámismeret...* i. m. 135–136., 154–155.

Elismerte, hogy a muszlim vallásban is vannak értékek, mint az imádság, a böjt és az alimizna. Ezek azonban a keresztény vallásban ugyanúgy megvannak, sőt már az Ószövetség is ismerte őket, vagyis nem jelentenek újdonságot.⁷⁹⁴

Újabb érv (amely szintén megtalálható Budovecnél is), hogy az isteni kinyilatkoztatást a Bibliában mindenütt csodajelek kísérték, az Ószövetségben is történtek csodák, Jézus is csodákkal bizonyította istenségét, és az apostolok is tettek csodát térítőútjaik során. Ezzel szemben a muszlim vallás nem számol be Mohameddel kapcsolatos csodákról.⁷⁹⁵

Végül utolsó érvként azt hozta fel, hogy a bölcsesség is a kereszténység mellett szól, a tudásra vágyó emberek nem találták meg helyüket a muszlim világban, ezért inkább elmenekültek. A bölcsesség helyett a török vallás csak gyermekeknek való meséket ad az embereknek.⁷⁹⁶ Ez az érv is jellemző a későbbi polemikákban, így Budovecnél és Szántónál is megtalálható.

Végül példaként állította a szultán elé az uralma alatt élő keresztényeket, akik minden üldöztetés és nehézség ellenére ragaszkodnak hitükhöz.⁷⁹⁷ Arra buzdította a szultánt, hogy gondolja végig ajánlatát, amellyel még nagyobb hatalmat és megbecsülést szerezhetne magának.⁷⁹⁸

Šimon z Lomnický z Budče kiadása feltehetően Bibliander gyűjteménye alapján készült. A fordítás pontos, csak stilisztikai változtatásokat alkalmazott, illetve néhány ponton kiegészítette megjegyzéseivel, hogy érthetőbbé és közelebbé tegye a cseh olvasók számára.⁷⁹⁹ A levélszöveg fordítása elé a fordító és szerkesztő Lomnický néhány rövid írást csatolt. Először a Petr Vok z Rožumberkának szóló ajánlást, amelyben elmondta a törökök bibliai eredetét, vagyis hogy Ábrahám ágyasának, Ágárnak fiától származnak, míg a megígért örökös leszármazottai a keresztények.⁸⁰⁰ Ugyanitt utalt a Jelenések könyvére, és azt is leírta, hogy a törökök Góg és Magóg népe, akik a jelenés után ezer évvel egyesülni fognak a harcra. Végül a harmadik jövendölés, amelyre támaszkodott a Teremtés könyvéből való, amelyet Ágárnak mondott Isten anygala, miszerint megsokasítja az Úr Izmael utódait, és hogy vad, kegyetlen ember lesz.⁸⁰¹ Ez utolsó jövendölésből kiindulva értelmezte saját

⁷⁹⁴ Balázs–Szuromi: *Az európai iszlámkép...* i. m. 183.

⁷⁹⁵ Uo. 184.; Kovács: *Islálmismeret...* i. m. 150–151.

⁷⁹⁶ Balázs–Szuromi: *Az európai iszlámkép...* i. m. 184–188.; Kovács: *Islálmismeret...* i. m. 116.

⁷⁹⁷ Balázs–Szuromi: *Az európai iszlámkép...* i. m. 188.

⁷⁹⁸ Uo. 188–191.

⁷⁹⁹ *Historiae de Saracenorum sive Turcarum origine, moribus, nequitia, religione, rebus gestis...* = Bibliander: *Machumetis Saracenorum principis...* 1543. i. m. 60.; Balázs–Szuromi: *Az európai iszlámkép...* i. m. 134. „Mít csinál sz akkor, ha az itálieiak, a franciák és a németek ellen kell majd harcolnod, amely népek anyagiakban és katonai erőben is hatalmasak?” Pius, II.: *List poseľacý...* i. m. 5. „Co činiš, jestli že s vlachy, aneb s francauzy, aneb s němcy a čechy velikomocnými a silnými národy a lidmi zaneprázdněnými míti budeš?” *Historiae de Saracenorum...* 61. Balázs–Szuromi: *Az európai iszlámkép...* i. m. 134. „Illíria”, Pius, II.: *List poseľacý...* i. m. „země Slovanské” stb.

⁸⁰⁰ Pius, II.: *List poseľacý...* i. m. A₃a–A₃a.

⁸⁰¹ Pius, II.: *List poseľacý...* i. m. A₄a–A₄b. „Nagyon megsokasítom a te utódaidat, annyira, hogy meg sem lehet őket számolni. Majd ezt mondta neki az Úr anygala: Íme, teherbe estél, és fiút fogsz szülni. Nevezd Izmaelnek, mert hallott az Úr nyomorúságodról. Szilaj ember lesz ő, akár egy vadszamar. Kezet emel mindenkire, de őrá is mindenki; nem törődik testvéreivel, úgy választ táborhelyet magának.” Ter 16,10–12.

korának helyzetét. A jövendölés szerint Ágár fia felemeli kezét mindenki ellen, és valóban, történelmük folyamatos harc, és jelenleg is tizenkét éve szakadatlan háborút vívnak.⁸⁰² Magyarországon és Horvátországban háború zajlik, a törökök kegyetlenül gyilkolják a keresztényeket, és a Szentföld is török kézre került.⁸⁰³

Lomnický a törökök megerősödésének okát a keresztények bűneiben látta. A törökök nem ismerik az igazságot, így tetteikért nem kell e világon bűnhődniük, csak később. A keresztényeknek viszont megadatott az igaz tudás, igaz vallás, mégis elfordultak tőle, bálványimádásba kezdtek, megszentégtelenítették a szent helyeket, ezért éri őket a büntetés.⁸⁰⁴ A keresztények feladata a törökök lelkének megmentése, ezért írta II. Piusz azt a bizonyos levelet a szultánnak, amelyet Šimon Lomnický szerint el is küldött, de a törökök nem válaszoltak rá, és megmaradtak a kereszténység ellenségeinek.⁸⁰⁵ Minden bizonnyal ezért döntött úgy, hogy lefordítja és kiadja II. Piusz levelét, bizonyítva, hogy a keresztények eleget tettek felebaráti kötelességüknek a törökökkel szemben, lehetőséget adtak nekik a megtérésre, de ők ezt elutasították. Ugyanezen okból nem lehetséges a velük való szövetség, vagy bármiféle megegyezés sem. Ezért semmi sem indokolja, hogy megszánják őket, és ne harcoljanak ellenük teljes erejükkel. Ez létfontosságú üzenet volt 1604-ben, a tizenöt éves háború idején, amely a csehektől is súlyos emberi és anyagi áldozatokat kívánt.

A következő rövid fejezetben II. Piuszt mutatta be, dicsérte jóságát, műveltségét és a cseh nemzet iránti szeretetét,⁸⁰⁶ majd egy verses előszóban fordult az olvasóhoz, ahol azt írta, hogy mindenkit foglalkoztat, hogy miért támadnak minket a törökök, és mit lehetne tenni ellenük. Ígérete szerint, aki elolvassa a levelet, meg fogja tudni, hogy miért hamis vallás a törököké. A versből teljesen hiányzik a reményteli hangulat, a törökök megtérésében vagy a békés egymás mellett élés lehetőségében való bizakodás.⁸⁰⁷ Bevezetőjét a következő gondolattal zárta:

„A török kegyetlenség tüze napról napra terjed, és közeli szomszédainknak károkat okozva ez az ellenség felénk tart, telhetetlen hatalomvágyukat, a keresztény név iránti gyűlöletüket, semmilyen gazdag királysággal, semmiféle véres vereséggel, csatákkal nem lehet eloltani vagy csillapítani.”⁸⁰⁸ (*Kovács Eszter fordítása*)

A levélszöveg cseh fordítása után Šimon Lomnický z Budče egy éneket illesztett, valószínűleg saját művét, amelynek a következő címet adta: *Píseň o turecká ukrotnosti ponaukající ku pokání a k veřejné hotovosti* [Ének a török kegyetlenségről, felhívás a bűnbánatra és az általános készültségre].⁸⁰⁹ Ebben már nyoma sincs II. Piusz optimizmusának, részletesen megénekelte a török hódítók kegyetlenségét Horvátországban és Magyar-

⁸⁰² Pius, II.: *List poseřlacý...* i. m. A₄b. 1604-ben jelent meg a fordítás, tehát 1592 óta. Minden bizonnyal a tizenöt éves háborúra utal.

⁸⁰³ Pius, II.: *List poseřlacý...* i. m. A₅a.

⁸⁰⁴ Uo. A₅b–A₆a.

⁸⁰⁵ Uo. A₆b–A₇a, B₂b.

⁸⁰⁶ Uo. A₇a, B₂a–B₂b.

⁸⁰⁷ Uo. B₃a–B₅a.

⁸⁰⁸ Uo. B₅b.

⁸⁰⁹ Uo. P₁a–P₆a.

országon, rettegve figyelmeztette olvasóit arra, hogy az oszmán seregek Csehország felé tartanak,⁸¹⁰ az apokaliptikus hagyományokat követve Góg és Magóg népének nevezte őket.⁸¹¹ Keményen ostorozta a cseh társadalmat, mert szerinte nem veszik komolyan a fenyegető híreket. A törökökben Isten büntetését látta, mivel sem a járványokkal, sem az éhínséggel nem sikerült megtérésre bírnia a cseheket, ezért készít nekik Isten újabb csapást.⁸¹² Megoldásként a megtérést, bűnbánatot és az istenfélő erényes élethez való ragaszkodást javasolta, hogy így tiszta lélekkel szálljanak szembe a törökökkel a csatamezőn, és így bizhassanak abban, hogy Isten is melléjük áll.⁸¹³

„Öltsük magunkra páncélruháját / a szent erénynek, késedelem nélkül, / forduljunk a bűnbánat felé, / amíg van idő az irgalomra! / Mielőtt a törökkel találkozánánk, / Istennel kell kibékülnünk, / először megszentelni a harcot, / utána fegyverkezni. / Ezért, ó kedves csehek, / mind keresztény rendek, / fel, fel, ne késlekedjete, / álljatok ellen az ellenségnek! / Legyen általános készség, / mindenki a fiatalokért, az öregekért, / fussatok, menjetek, védjétek a hazát, / hogy ne jöjjön el a bukás szenvedése! / Szívben megerősödven / öltsetek magatokra páncélruhát, / lándzsát, köntöst, csatot, / puskát, kardot, páncélt! / Támaszkodjatok férfias kitartással / királyotok, Krisztus tiszteletére, / és higgyétek, hogy győzni fogtok, / a mezőt és a földet megtartjátok!”⁸¹⁴ (*Kovács Eszter fordítása*)

Könyve végén összefogásra buzdította a németeket, olaszokat, spanyolokat, lengyeleket, cseheket és morvákat, hogy együtt űzzék ki a törököket Magyarországról.⁸¹⁵ Végül Istennek ajánlotta Csehországot, és oltalmát kérte.

JAN TOMÁŠ PEŠINA Z ČECHORODU⁸¹⁶

Jan Tomáš Pešina z Čechorodu, prágai metropolita a cseh barokk irodalom és közélet egyik legkiemelkedőbb személyisége volt. Morvaország történetéről írott munkái méltán váltották ki a korszak legnagyobb történészeinek (Bohuslav Balbín, Jiří Kruger) elismerését. Lelkes támogatója volt Szent Cirill és Szent Metód, valamint a cseh nemzeti szentek kultuszának, és sokat tett azért, hogy a cseh nyelv a tudományos élet elfogadott nyelve lehessen. Pešinát élénken foglalkoztatta Magyarország múltja és jelene, különösen a törökök ellen vívott harcok. Könyvei Magyarországon is népszerűek voltak, hazai történétírók is felhasználták eredményeit.

⁸¹⁰ Uo. P₂a.

⁸¹¹ Uo.

⁸¹² Uo. P₃a.

⁸¹³ Uo. P₃b.

⁸¹⁴ Uo. P₃b–P₄a.

⁸¹⁵ Uo. P₄b–P₅a.

⁸¹⁶ A fejezet a Kovács Eszter: Jan Tomáš Pešina z Čechorodu és Magyarország. In Lénár Andor – Lőrinczné Bencze Edit szerk.: *Politika, egyház, mindennapok*. Budapest, 2010. 18–33. tanulmány javított, bővített és átdolgozott változata.

Jan Tomáš Pešina 1629-ben született Počátkyban jómódú mészáros család fiaként. Szülei felismerték tehetségét, és a Jindřichův Hradec-i jezsuita gimnáziumba küldték tanulni. Felsőfokú tanulmányait Prágában végezte, itt kötött életre szóló barátságot a korszak nagy jezsuita történetírójával Bohuslav Balbínal. Balbín volt, aki a fiatal Pešina érdeklődését a történelem felé fordította. 1654. május 4-én szentelték pappá, és Kostelec nad Orlicí faluba került káplánnak. Nem sokkal később esperes lett, 1657-től a litomyšli káptalan tagja. Ebben az évben nemesi rangot és címet kapott, a „z Čechorodu”, vagyis a „cseh népből való” beszédes nemesi melléknevet vette fel. Címerében kék pajzson arany horgony látszik. 1663-tól tiszteletbeli tagja lett a litoměřicei és a prágai káptalannak is,⁸¹⁷ és ugyanabban az évben megjelent első könyve *Ucalegon Germaniae, Italiae et Poloniae Hungaria Flamma Belli Turcici ardens* címmel, amelyben törökök elleni összeurópai keresztény szövetséget sürgetett.

Bár 1663-ban nem valósult meg az általa javasolt összefogás, Pešina nevét ismertté tette ez a kis könyvecske. Ugyanebben az évben kiadott egy másik könyvet is, cseh nyelven, *Prodomus Moravographiae, to jest předchůdce Moravopisu* címmel. Ez Morvaország történetéről tervezett munkájának vázlatja, amely végül nem készült el, de az összegyűjtött anyagból írta meg *Mars Moravicus* című művét, amely 1677-ben jelent meg.⁸¹⁸ Pályája gyorsan ívelt felfelé, 1666-ban Prágába került, a Szent Vítus káptalan tagja lett, és császári tanácsosi címet kapott.⁸¹⁹ A török háború tervéről nem mondott le, a prágai érsekség történetéről szóló 1673-ban Prágában megjelent könyvének előszavában reményét fejezte ki, hogy I. Lipót, aki „igazságos háborúval” védi birodalma biztonságát, vissza fogja szerezni a Hagia Szophiát, és egyesíti a keleti birodalmat a nyugatival.⁸²⁰ 1675-ben újabb kitüntetésként az uralkodó mainzi címzetes püspöknek nevezte ki. Ez pusztán cím volt, mégis nagy megtiszteltetésnek számított. Befolyását kihasználva sokat tett azért, hogy a cseh nyelv használata minél általánosabb legyen. Igyekezett rávenni a vidéki papokat arra, hogy cseh nyelven prédikáljanak. 1672-ben a Plzeň környékén dolgozó német papoknak előírta, hogy kötelező magas szinten megtanulniuk csehül, különben nem kapják meg járandóságukat.⁸²¹ Nevéhez fűződik a pálos rend csehországi letelepítése is, akik számára saját birtokán, Obořištěben alapított kolostort.⁸²²

1679-ben I. Lipót császár a pestis elől Csehországba menekült. Pešinának ekkor lehetősége nyílt közelebbi kapcsolatot kialakítani az uralkodóval. Sikerült elnyernie I. Lipót jóindulatát, aki engedélyt adott neki a vele való magánlevelezésre. Ezt a különleges kegyet már nem tudta kihasználni, mert a pestis őt is megfertőzte, és 1680. augusztus 3-án meghalt.⁸²³

⁸¹⁷ Kučera, Jan P. – Rak, Jiří: *Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře*. Praha, 1983. 147–148.

⁸¹⁸ Hankó–Heé: *A cseh irodalom...* i. m. 146.

⁸¹⁹ Kučera–Rak: *Bohuslav Balbín...* i. m. 149.

⁸²⁰ Pešina z Čechorodu, Jan Tomáš: *Phosphorus septicornis...* Pragae, 1673 (Bevezető [5.]).

⁸²¹ Kučera–Rak: *Bohuslav Balbín...* i. m. 156.

⁸²² Uo. 151.

⁸²³ Uo. 151.

„Ardet ecce Hungaria, paries vester, Germania, Italia et Polonia, proximus, proximus a vobis Ucalegon”

Ezekkel a vészjósoló szavakkal kezdődik a fiatal Pešina első könyve, az 1663-ban kiadott *Ucalegon Germaniae, Italiae et Poloniae Hungaria Flamma Belli Turcici ardens*. Vergilius *Aeneis*ében a főhőst, Aeneast „jam proximus ardet Ucalegon”⁸²⁴ szavakkal ébreszti édesanyja, Venus istennő, aki figyelmezteti, hogy Trója elesett, a szomszéd háza már ég, de ő még biztonságban van, és ha rá hallgat, megmenekülhet szeretteivel együtt. Pešina 1663-ban igen találónak érezhette ezt a hasonlatot. Ekkor a törökök már nemcsak Magyarországon portyáztak, hanem Érsekújvár elfoglalása után a velük érkező tatár csapatok három hullámban végigdúlták Morvaországot is. Az első portyák a határ menti falvakat érintették, majd Brno környékét pusztították, végül Sziléziába indultak tatár rablócsapatok. Az események hatására a cseheknek szembesülniük kellett azzal, hogy az új vilajet (Léva–Érsekújvár–Nyitra) megalakulásával nyitva áll a törökök útja Morvaország felé.

Ebben a történelmi helyzetben írta Tomáš Pešina ezt a könyvét. Már a címével figyelmeztetett arra, hogy a törökök elleni háború nem pusztán Magyarország belügye. Vergilius *Aeneis*éből vett, szállóigévé vált mondással előre jelezte könyve fő mondanivalóját, a szomszédos Magyarországon már folynak a harcok, és a török háborúktól eddig megkímélt nyugat-európai népeknek most nincs más választásuk, saját biztonságuk érdekében kell fegyvert fogniuk a törökök ellen. A címben használt hasonlatot a bevezetőben bővebben is megmagyarázta. Ha Magyarország most alulmarad a törökök elleni küzdelemben, akkor a törököké lesznek a cseh tartományok, Ausztria, Itália, Lengyelország és a német területek is. Könyve célja, hogy ezt az állítást bizonyítsa, az első részben történelmi érvekkel, a másodikban az aktuális politikai helyzet elemzésével.⁸²⁵ Első mondata határozott figyelmeztetés:

„Az már rád tartozik (mondják),⁸²⁶ ha a szomszéd ház fala ég.

Íme, lángol Magyarország, szomszédotok Németország, Itália és Lengyelország, hozzátok közvetlen közeli Ucalegon: A tüzet, amely már rohamosan, csaknem mindent felémésztve terjed, gyorsan és hathatósan igyekezzetek eloltani, különben elpusztul: el fog pusztulni Morvaországod, ó Németország, először barbár népek támadnak határaitra, és már el is ért oda rettentő lángja eme veszedelemnek. Elpusztulnak legnemesebb részeid Ausztria, Stájerország és Karintia. Elpusztulnak védőpajzsaid híres Cseh Királyság és Szilézia, végül te magad is elpusztulsz. Ha ugyanis ezek a falak elbuknak, mi marad még, azon kívül, hogy akárhová futsz is, elbuksz, és a tűzben leled halálod?

Te sem vagy biztonságban, ó, Itália! Ha elesik Magyarország, vele együtt Horvátország fennmaradó része, semmi sem áll majd a törökök útjában: A Karni-Alpokon és a Forum Juliin⁸²⁷ keresztül a szárazföldi csapataikat könnyedén eljuttatják hozzátok.

⁸²⁴ Vergilius Maro, Publius: *Aeneis Lib. II.* 311–312.

⁸²⁵ Pešina z Čechorodu, Jan Tomáš: *Ucalegon Germaniae, Italiae et Poloniae Hungaria Flamma Belli Turcici ardens*. Praeae, 1663. 1–3.

⁸²⁶ „Tunc tua res agitur (ait ille) paries dum proximus ardet.” Vö. „Nam tua res agitur, paries cum proximus ardet”, Horatius Flaccus, Quintus: *Epistolae XVIII.* 84.

⁸²⁷ Ma: Cervignano del Friuli (Olaszország).

Ugyanígy Lengyelország, milyen biztonságot remélhetsz, ha a törökök bekebelezik Erdélyt? Ha Felső-Magyarország és Szilézia a birtokukba kerül?

Keljetek fel tehát mindannyian, vitéz német katonák, bátor olaszok és lengyelek, és együtt segítsétek szomszédotokat, Ucalegont. Hogy mit kell tenni, és hogy gyorsan kell cselekedni, azt politikatudományi tudásom alapján jelen értekezésemben be fogom mutatni.” (*Kovács Eszter fordítása*)

Az első részben található rövid történelmi bevezető az aktuális politikai mondanivalónak van szorosan alárendelve. Célja nem az volt, hogy tudományos történelmi munkát készítsen, hanem hogy mondanivalóját történelmi érvekkel bizonyítsa. Adatai pontosak, a törökök történetét mutatta be a kezdetektől saját koráig. Figyelme kiterjedt az Európán túli eseményekre is, tisztán látta, hogy ezek milyen hatással voltak Európára. A mohácsi csata utáni időszakot részletesen mutatta be, a korábbi évek eseményeit csak nagy vonalakban. Apafi Mihály fejedelemmé választása az utolsó esemény, amelyről beszámolt, a közelmúlt eseményeiről (Érsekújvár elfoglalása, Zrínyi hadjárata) ebben a részben nem tett említést. A történelmi bevezetés célja, hogy rámutasson arra, hogyan tudtak a keresztény Európában tartósan megtelepedni a törökök. A törökökkel vívott háborúkat soha sem pusztán a balkáni népeket és Magyarországot érintő eseményként mutatta be, mindig kiemelte az események egész Európát érintő hatásait. A mohácsi csata kapcsán hangsúlyozta, hogy a vereség az egész térséget érintő tragédia. A cseh tartományok is küldtek csapatokat a törökök ellen, ezért nem csak Magyarországnak voltak veszteségei, és a török hódítás következményei különböző mértékben bár, de az összes országot érintették. Itt is megjelenik a cseh történelmi irodalomban visszatérő vád, hogy a mohácsi tragédiát az okozta, hogy II. Lajos nem várta meg a cseh segédc csapatokat, és nélkülük vállalt csatát.⁸²⁸

Szemléletesen bemutatta, mennyit szenvedett Magyarország a török hódítás miatt, ugyanakkor határozottan állította, hogy Magyarország vezetőit felelősség terheli a történetek miatt. Így például rendkívül károsnak tartotta a mohácsi tragédia utáni kettős királyválasztást. Erősen érződik a Habsburg-házhoz való lojalitása. Szapolyai Jánost elítélte a törökökkel kötött szövetsége miatt. A szövetség okát, a háttérben lévő politikai elképzeléseket nem, pusztán a pogányokkal való szövetkezés tényét rögzítette.⁸²⁹ Visszatérő gondolat a könyvben, hogy a törökök annak köszönhetik sikereiket, hogy a keresztény fejedelmek saját egyéni érdekeiket keresik, és inkább a törökökkel kötnek szövetséget, mint egymással. Buda elfoglalásának okát is a magyarországi belviszályokban és a törökökben való bizalomban látta.⁸³⁰ Ennek megfelelően ítélte meg az erdélyi fejedelmek törökpolitikáját. Bocskairól azt írta, hogy a törökök segítségével lett erdélyi fejedelem, tőlük kapott hatalmi jelvényeket. Hadisikereit tatár és török segédc csapatokkal érte el, akik megtámadták Morvaországot is, sokakat megöltek, vagy elhurcoltak rabszolgának, illetve komoly anyagi károkat okoztak.⁸³¹

Pešina mindig különös hangsúlyt fektetett a török harcok cseh vonatkozásaira, amit nemcsak saját nemzete iránti büszkesége motivált, hanem az is, hogy (bár könyvét a címben

⁸²⁸ Pešina: *Ucalegon...* i. m. 41. Magyar fordításban (Szebelédi Zsolt) lásd *Örök Mohács...* i. m. 479–480.

⁸²⁹ Pešina: *Ucalegon...* i. m. 42–43.

⁸³⁰ Uo. 45–46.

⁸³¹ Uo. 80–85.

megszólitott országok népeinek szánta) elsősorban cseh olvasókra számított. A 17. századi cseh történetírásnak egyik legfontosabb témája volt az 1618-as rendi felkelés. A katolikus Pešina természetesen elítélte. Szerinte nem csupán a hit tisztaságának védelme miatt volt sürgetően fontos felszámolni a felkelést, hanem Csehország biztonsága miatt is. A felkelésben részt vevő protestánsok a felkelés sikere érdekében hajlandók lettek volna a keresztény Habsburgok ellen a pogány törökökhöz fordulni. Egyrészt elfogadták Bethlen Gábor segítségét, aki török és tatár segédcsapatokkal érkezett, és kegyetlenül feldúlta Morvaországot,⁸³² másrészt ők maguk is létesítettek diplomáciai kapcsolatot a törökökkel.⁸³³ A negatív példák mellett természetesen írt a törökök elleni harcok hőseiről is, Szigetvár védőjét, Zrínyi Miklóst különösen lelkes dicséretben részesítette, hadvezéri képességeiért és emberi nagyságáért egyaránt.⁸³⁴

A történelmi összefoglalót az 1660-as erdélyi tatárjárással, majd Apafi Mihály fejedelemmé választásával zárta. A végén levonta a következtetést, a törökök nemcsak Magyarországra jelentenek veszélyt, hanem az egész keresztény világra, a törökök legyőzése minden kereszténynek közös érdeke.⁸³⁵

A második részben az aktuális politikai helyzetet elemezte. Stílusa szónoki beszédre emlékeztet, sok felkiáltó mondat, megszólítás, szónoki kérdés tarkítja elbeszélését. Négy okot is felsorolt, hogy miért kell most egész Európának összefogni a törökök ellen, és Magyarország segítségére sietni.

Az első ok, hogy szükséghelyzet állt elő, a keresztény államoknak saját biztonságukért kell most harcolni. Részletesen leírta, hogy milyen pusztításokat végeztek a törökök az elfoglalt területeken, nemcsak a csatákban, hanem a békés lakosság kárára is. Az egykor virágzó keresztény kultúrákat tönkretették Ázsiában, a Földközi-tenger szigetein és a Balkánon. Magyarország nagyobb részét és Erdélyt is hatalmuk alá vonták. Lehetségesnek tartotta, hogy hamarosan egész Európa ilyen sorsra jut. Ugyanitt újra felidézte a közelmúlt eseményeit, a morvaországi török–tatár betörést (1663) és a sikeres oszmán hadműveleteket Magyarországon és Erdélyben (Erdély elleni háború [1661], Érsekújvár [1663] és Várad [1660] elfoglalása stb.). Kijelentette, hogy ezen események után nem lehet már a békében reménykedni.⁸³⁶

Hazája, Morvaország helyzetét különösen veszélyesnek látta. Rámutatott arra, hogy a legfontosabb várak Magyarországon már a törökök kezén vannak, így nyitva áll az út Morvaország felé, ezért nem pusztán segítségnyújtásról van szó, saját családjukat, vagyonukat, hazájukat kell megvédeni. A régi csehek mindig jelentős összegekkel támogatták a törökök elleni harcokat, ez most fontosabb, mint valaha. Elrettentő példának hozta fel újra és újra a törökök által megszállt Magyarországot, ami előre jelzi, milyen sors vár Morvaországra, ha nem állnak meg a törökök.⁸³⁷ A távolabbi országok sincsenek biztonságban, mert ha Magyarországot, Csehországot és Ausztriát már elfoglalták a törökök, utána Szász-

⁸³² Uo. 96–97.

⁸³³ Uo. 90–92.

⁸³⁴ Uo. 50–51.

⁸³⁵ Uo. 117.

⁸³⁶ Uo. 118–124.

⁸³⁷ Uo. 125–129.

ország, Bajorország, a többi német tartomány, és Lengyelország következik.⁸³⁸ A szükségesség mellett megjelenik érvként az együttérzés és a szolidaritás a megtámadott, legigázott keresztény országokkal.⁸³⁹ Ez az elképzelés egybecseng a „Propugnaculum Christianitatis” toposszal, vagyis hogy Magyarország és a törökök ellen harcoló Közép-Európai országok Európa és a kereszténység védőbástyái. A magyarországi irodalomban ennek a 15. századtól megvannak a hagyományai, ám a cseh irodalomban ilyen határozottsággal ritkán jelenik meg. Pešinánál egyértelmű Magyarország védőbástyaszerepe, illetve Daniel Adam z Veleslavínánál is megtalálható ez a gondolat.⁸⁴⁰

Pešina meglátása szerint Európa megmentésének egyetlen útja a keresztény nemzetek összefogása.⁸⁴¹ Ezért a keresztény fejedelmeknek félre kellene tenniük az egymással szembeni sérelmeiket. A törököknek kedvez az is, hogy a keresztény fejedelmek csak a saját hasznukkal törődnek, és nem gondolnak sem országaik, sem az Egyház érdekeire.⁸⁴² Példának hozta fel, hogy míg V. László és I. Ulászló hívei egymás ellen harcoltak, a törökök jelentős területekhez jutottak Boszniában. Ugyanitt említette Mátyás nyugati háborúit. Nándorfehérvár azért esett el, mert II. Lajos a belső viszályokkal volt elfoglalva, Szapolyai János és Ferdinánd vetélkedése vezetett Buda elfoglalásához és Magyarország török megszállásához. Meglátása szerint saját korában is a keresztények közti viszályok okozták a törökök sikereit.⁸⁴³

A politikai harcok mellett a vallási, felekezeti vitákat is félre kell tenni. Figyelmeztette a protestánsokat, ne higgyék el a törököknek, hogy biztosítani fogják számukra a vallásszabadságot. Nem fognak támogatni semmiféle keresztény vallást, őket is megfosztják majd családjuktól, vagyonuktól és vallásuktól is.⁸⁴⁴

Külön megszólította a lengyeleket, hogy ne felejtsék el, hogy ők sincsenek biztonságban, szomszédaik után ők következnek majd. Lengyelország népei már tudják, milyen pusztítást végeznek a hódító török csapatok, ne hagyják, hogy újra rájuk támadjanak. Ha Erdély elesik, állandóak lesznek a török portyák a határ mentén.⁸⁴⁵ Végül minden keresztény fejedelmet figyelmeztetett, ha meg akarja menteni országát, fogjon fegyvert, és segítsen a törökök elleni harcokban. Ijesztő jövőt rajzolt Európa elé, ha most nem fognak össze az államok vezetői.⁸⁴⁶

A második legfőbb érv a háború mellett, hogy a jog és az igazságosság is úgy kívánja, hogy a keresztény fejedelmek egyenlőképpen vegyék ki részüket a harcokból. Azt a háborút, amit Isten dicsőségére, a vallás megőrzésére, a haza üdvére viselnek, senki a régi nagy tekintélyek közül nem tartotta igazságtalannak. Példákat a Biblia mellett (Mózes, Józsué, Dávid, Saul, Makkabeusok) az antik világ történetéből (Démoszthenész beszédei, a görög

⁸³⁸ Uo. 130–131.

⁸³⁹ Uo. 132.

⁸⁴⁰ Lásd „Az Oszmán Birodalom a 16–17. századi cseh történetírásban – Daniel Adam z Veleslavína” fejezetet.

⁸⁴¹ Pešina: *Ucalegon...* i. m. 130–132.

⁸⁴² Uo. 136–137.

⁸⁴³ Uo. 137–138.

⁸⁴⁴ Uo. 142–143.

⁸⁴⁵ Uo. 143–150.

⁸⁴⁶ Uo. 151.

hősök legendái, a római írók történetei őseik hőstetteiről) és az európai népek monda-köréből hozott (Nagy Károly, Roland, Zsigmond), köztük néhány híres cseh királyt is felsorolt (Přemysl, az első cseh uralkodók mondai őse, IV. Károly stb.). A mostani háború célja nemes és igazságos, mert a keresztény hitet, és az Egyházat védeni minden kereszténynek kötelessége.⁸⁴⁷ A keresztény világ fájó szégyene, hogy a Szentföld és azok a szent helyek, ahol az első keresztény közösségek létrejöttek (Egyiptom, Kis-Ázsia, Görögország) most a törökök kezén vannak.⁸⁴⁸ Ilyen sorsra jutott Bizánc is, amelyet második Rómának hívtak. Amikor a törökök elfoglalták a várost, a Hagia Szophiát megszegették, a szentképeket és a szentek ereklyéit megsemmisítették, a szent szüzeket meggyalázták, és a kereszténység egykori fővárosa azóta az Oszmán Birodalom központja.⁸⁴⁹ Az egykor virágzó görög városok helyén már csak romokat lehet találni. A balkáni keresztény államok eltűntek. Magyarország egykor virágzó keresztény ország volt, most siralmas helyzetbe került.⁸⁵⁰ Mindez az egész keresztény világ szégyene, mert nem tett eleget azért, hogy ezek a népek megmenekülhessenek. Pešina felszólította a nyugati országokat, ne hagyják, hogy ez a sok szörnyűség bosszulatlan maradjon, ne hagyják, hogy keresztény testvéreik így szenvedjenek.⁸⁵¹

Végül így foglalja össze gondolatait:

„Amint látjátok, nem kicsiny dolgokért folyik ez a háború, hanem a hazánkért, gyermekeinkért, barátainkért, a szabadságért, az életért, a hitért, a vallásért, a szent mártírokért, az apostolokért, a dicsőséges Istenanyáért, közbenjárónkért, Mennyek királyné asszonyáért, Máriaéért, Isten fiáért, Üdvözítőnkért, Megváltónkért, a Szentlélekért, az Örök Atyáért, a legszentebb Szentháromságért, amit a kegyetlen mohamedánok üldöznek.”⁸⁵² (*Kovács Eszter fordítása*)

Pešina szerint minden kereszténynek kötelessége részt venni ezekben a szent harcokban. Isten minden jótéteménnyel elhalmozta az embereket, Jézus meghalt értük a kereszten, ezért a keresztényeknek is kötelességük akár az életüket is feláldozni Jézusért és az Evangéliumért, mint egykor Matatiás és fiai is vállalták a harcot és a halált hitükért és népükért.⁸⁵³ Végül azzal biztatta a keresztényeket, hogy Isten megáldja harcukat, nem fognak szégyent vallani.⁸⁵⁴

A harmadik ok a háborúra a belőle származó haszon. A készülődő háborúban lehetőség lenne visszaszerezni az elfoglalt földeket, városokat, és a harci dicsőség mellett fényes zsákmányra is számítani lehet.⁸⁵⁵ Ha Germánia⁸⁵⁶ népei összefognának, végzetes csapást tudnának mérni az Oszmán Birodalomra. A nyugati népek a Római Birodalom örökösei, méltó

⁸⁴⁷ Uo. 152–154. Ez összhangban áll Šimon Partlic nézeteivel.

⁸⁴⁸ Uo. 154–155.

⁸⁴⁹ Uo. 156.

⁸⁵⁰ Uo. 157–158.

⁸⁵¹ Uo. 158–159.

⁸⁵² Uo. 161.

⁸⁵³ Uo. 161–163.

⁸⁵⁴ Uo. 165.

⁸⁵⁵ Uo. 166–168.

⁸⁵⁶ Germania fogalmába Pešina értelmezése szerint Közép-Európa is beletartozik.

lenne hozzájuk, hogy visszafoglalják a fővárosukat, Konstantinápolyt.⁸⁵⁷ A lengyeleknek most lehetőségük nyílna arra, hogy visszakapják egykori vazallus államaikat (Besszarábiát, Valachiát, Moldáviát), ugyanígy az oroszok is elfoglalt területeiket.⁸⁵⁸ Velence és Málta visszaszerezhetné az egykor hozzájuk tartozó szigeteket, például Rodoszt és Ciprust.⁸⁵⁹ De minden földi jutalom semmiség ahhoz képest, amit Isten ad azoknak, akik a harcokban esnek el. A hit ellenségei ellen harcolók megkapják a mártírok koszorúját, és akik Isten ügyéért halnak meg, azoknak az örök boldogság lesz a jutalmuk.⁸⁶⁰ „Ó, nemes háború!... Mely által akár győzünk, akár veszítünk, az örök élet részesei leszünk.”⁸⁶¹

A negyedik érv a háború mellett, hogy jelenleg minden feltétel adott ahhoz, hogy a törökök elleni hadivállalkozás sikeres legyen.⁸⁶² Történelmi példákkal illusztrálta, hogy az ázsiai népeket mindig könnyen legyőzték az európaiak (Julius Caesar, Nagy Sándor, kereszties lovagok stb.).⁸⁶³ Kortárs példaképként Zrínyi Miklóst, a költő-hadvezért emelte ki. Hasonlóan lelkes dicsérő szavakkal illette, mint dédapját, a szigetvári hőst. Pešina szerint Zrínyi viszonylag kicsiny sereggel is jelentős sikereket ért el, a keresztény fejedelmek egyesített seregei ellen a törököknek esélyük sem lenne.⁸⁶⁴

Az egyetlen dolog Pešina szerint, ami a törököket előnyhöz juttatja, az számbeli fölényük. Mégis reményre ad okot, hogy a történelemben sokszor volt már olyan, hogy a keresztények legyőzték a túlerőben lévő pogányokat.⁸⁶⁵ Az Oszmán Birodalom belső helyzete, megosztottsága is kedvező. Ha a nyugati népek támadást indítanak, a leigázott balkáni és ázsiai népek fellázadnak, sőt sok más erős európai (svédek, dánok, oroszok stb.) és ázsiai (perzsák, grúzok, örmények stb.) nép támogatására is számítani lehet.⁸⁶⁶ De ha emberi segítségre nem is számíthatnának, akkor sem kellene kétségbeesni, mert a keresztényeket Isten segíti a harcban, és megmutatja hatalmát a saját erejükben bízó pogányok felett. A Bibliában számos ilyen történetet találunk (Gedeon, Debora, Judit, Jefte, Sámson), Nagy Konstantin római császár a kereszt jelében győzött, a csehek is sokszor megtapasztalhatták történelmük folyamán, hogy Isten megmenti a benne bízókat. Magyarországon is sokszor előfordult, hogy a keresztények legyőzték a túlerőben lévő ellenséget.⁸⁶⁷ Végezetül leszögezte, hogy nincs semmi ok arra, hogy bárki kételkedjen eme szent háború sikerében. Ez a győzelem lesz a szebb jövő záloga.⁸⁶⁸ Az egész könyvet imádsággal fejezte be, melyben Istennek ajánlotta a háborúban részt vevőket. Csak Istentől lehet remélni a segítséget, ezért azt kérte, hogy ne hagyja el a benne bízókat, és könyörüljön meg népe szenvedésén.⁸⁶⁹

⁸⁵⁷ Pešina: *Ucalegon...* i. m. 171–172.

⁸⁵⁸ Uo. 172–173.

⁸⁵⁹ Uo. 174.

⁸⁶⁰ Uo. 176–179.

⁸⁶¹ Uo. 177.

⁸⁶² Uo. 179.

⁸⁶³ Uo. 181.

⁸⁶⁴ Uo. 183–184.

⁸⁶⁵ Uo. 185., 189.

⁸⁶⁶ Uo. 190.

⁸⁶⁷ Uo. 192–194.

⁸⁶⁸ Uo. 194–195.

⁸⁶⁹ Uo. 195–197.

AZ OSZMÁN BIRODALOM A 16–17. SZÁZADI CSEH TÖRTÉNETÍRÁSBAN

Václav Hájek z Libočan

Václav Hájek z Libočan⁸⁷⁰ nevét minden cseh ismeri, és talán nem egészen ismeretlen a magyar történészek számára sem. Ismertségét nem izgalmas életével vívta ki, szegény, kisnemesi családból származott, egész életében egyszerű plébános volt, szerény anyagi körülmények közt élt. Papi hivatásában rendkívül elkötelezett volt, gyakran szót emelt prédikációiban az uradalmi cselédek, jobbágyokat ért igazságtalanságok ellen, ami állandó összetűzésekhez vezetett a helyi nemesekkel. Ezen ellentétei miatt gyakran kényszerült költözésre, illetve egy alkalommal börtönbe is került. Szent Ludmilla egykori birtonkán, Tetínben, plébánosként nyugodtabb időszak következett az életében, ekkor írta élete legnagyobb művét, a *Kronika Česká*.⁸⁷¹

Ez korának legnépszerűbb történeti témájú irodalmi alkotása lett. A csehek bejövételétől (ami Hájeknél 644) 1526-ig, I. Ferdinánd trónra lépéséig írta meg Csehország történetét, évekre bontva, rendkívül érdekes, izgalmas történetekkel egészítve ki a valós eseményeket. Krónikájában a mondai világ és a valós történelem összemosódik. Erős cseh nemzeti büszkeség árad soraiból, amely katolikus elkötelezettséggel párosul. Mindemellett fontos kiemelni, hogy Hájek csehül írt, így hosszú idő után az övé volt az első cseh nyelvű, de nem huszita történeti munka. Az eredeti 1541-es kiadást igényes fametszetes képek is díszítették.

A krónika először 1541-ben cseh nyelven jelent meg, majd 1596-ban Jan Sandel fordításában németül.⁸⁷² Később piarista szerzetesek Gelasius Dobner irányításával elkészítették latin nyelvű fordítását, részletes kritikai jegyzetapparátussal kiegészítve, ahol kijavították hibás adatait, és felhívták a figyelmet tévedéseire.⁸⁷³ Ez a változat később a barokk történetírás kedvelt forrása lett, a magyarországi történetírók is hivatkoztak rá.⁸⁷⁴

Amikor Hájek 1541. október 17-én lezárta a kéziratot, Buda már a törökök kezén volt. A törökök sikereinek okaként gyakran megjelenik a törökök ravaszsága⁸⁷⁵ és a keresztény vezetők kicsinyes bűnei, kapzsisága (pl. Hunyadi János esküszegése és a várnai csata), nemtörődömsége, sőt az a vád is, miszerint a magyarok nem képesek megvédeni magu-

⁸⁷⁰ Pumprla: *Knihopisný slovník*... i. m. 399–401.

⁸⁷¹ Hájek z Libočan, Václav: *Kronyka Czeská cum gracia et privilegio Regie Maiestatis*... Wytisstieno w Menssijm Miestie Pražském, 1541. Knihopis 2867.

⁸⁷² Kolár, Jaroslav: Hájková Kronika a česká kultura. In Hájek z Libočan: *Kronika Česká* [bevezető tanulmány]. Praha, 1981. 11.; Hájek z Libočan, Václav: *Böhmische Chronica*... Zu Prag, 1596. Knihopis 2868, későbbi kiadást lásd Knihopis 2869, 2870.

⁸⁷³ Kolár: Hájková Kronika... i. m. 20.

⁸⁷⁴ Kovács Eszter: *Václav Hájek z Libočan emlékezete a 18. századi magyarországi jezsuita irodalomban*. Elhangzott 2018. november 22-én az Országos Széchényi Könyvtár „Emlék – Emlékmű – Műemlék” tudományos ülészakán. Megjelenése a Bibliotheca Scientiae et Artis sorozat soron következő kötetében várható.

⁸⁷⁵ Pl. az 1050. év eseményei között szerepel az okos török története, aki Nápolyban ügyesen megfejtett egy rejtvényt, így kincset talált, és kiváltotta magát a fogságból. Hájek: *Kronyka Czeská*... i. m. W₁b–W₂a. Máshol a görögökön kerekednek felül ravaszságukkal. Hájek: *Kronyka Czeská*... i. m. aa₄b.

kat és az országukat (pl. Szendrő elvesztésekor elmaradt a magyar király segítsége⁸⁷⁶). A csehek szerepét, vitézségét ezzel szemben erőteljesen hangoztatta.

Nem csak azokról az eseményekről számolt be, amelyek Csehországot is érintették. Például az 1198-as év eseményei között írt a gyerekek kereszties hadjárataról, azaz arról, hogy az ördög arra buzdította a suhancokat, hogy vonuljanak a törökök ellen, de kalózkok fogságába estek.⁸⁷⁷ Az esemény súlyának megfelelően részletesen írt Bizánc elestéről,⁸⁷⁸ és inentől kezdve folyamatosan reflektált a törökökkel kapcsolatos Európán túli fontosabb eseményekre is. A balkáni és a magyarországi front legfontosabb csatáiról is folyamatosan beszámolt, de adatai gyakran – mint a többi eseménynél is – pontatlanok. A nikápolyi csatát 1395-re tette, a vereség okát a törökök ravaszságában és a francia katonák túlzott becsvágytól fűtött elhamarkodott rohamában látta, valamint abban, hogy a magyarok nem állták meg a helyüket a csatában.⁸⁷⁹ Az oszmán hódítást ideiglenesen megállító ankarai csata éve nála 1396.⁸⁸⁰

Az 1433-as év eseményeinek leírását a törökök és a tatárok szövetségével zárta, és utolsó mondata szerint az adófizetéssel a törökök megszabadultak keleti ellenségüktől, és minden erejükkel nyugati keresztény országok ellen tudták fordítani.⁸⁸¹ Inentől a korábbiánál nagyobb figyelmet szentelt a törököknek. Az 1442-es év eseményeinél leírta a törökök elleni sikeres balkáni hadjáratot, de nála a vezér I. Ulászló, Hunyadi János (Jankul z Hunyad) csak magyar seregekkel segítette, amiért a király „hálás volt”.⁸⁸² Hunyadi Jánosról nem írt sok jót. Véleménye szerint ő beszélte rá (és persze más magyarok) a szerb despota jótanácsa ellenére a királyt, hogy szegje meg a fegyverszünetet, majd később a csata hevében is ő vette rá a királyt, hogy támadjon a janicsárookra, akik visszavonulást színeltek, és akik között ott volt a szultán is, és ezzel ő okozta a király halálát.⁸⁸³ Később nem engedte Magyarországra jönni a törvényes királyt, V. Lászlót.⁸⁸⁴ Hájeknél a Hunyadiak később sem tűnnek fel pozitív beállításban, Hunyadi János a törvényes király ellenfele volt, fia, Mátyás pedig később a cseh nép ellen támadt, és leváltotta az utolsó nemzeti királyt, Györgyöt. Hájek részletesen leírta Hunyadi János menekülését a rigómezei csatából (1448), fogságba esésről nem tudott, szerinte megfizette a szerbeket, akikkel találkozott, hogy juttassák el Nándorfehérvárra vagy Szendrőre.⁸⁸⁵ A nándorfehérvári diadalt azonban nem vitatta el tőle, sőt az üstökösről is beszámolt, amely halála után megjelent.⁸⁸⁶ Pontosan tudósított a török front csatáiról, közülük az utolsó a mohácsi csata leírása:

„Szent János lefejezésének napján, 26-ban történt a csata a török császár és a magyar király között Mohácsnál, ahol magyarok, csehek és morvák derekasan küzdöttek, de

⁸⁷⁶ Hájek: *Kronyka Czeská...* i. m. x₂a. Az eseményt Hájek 1440-re datálta.

⁸⁷⁷ Uo. Mm₁a–b.

⁸⁷⁸ Uo. z₄a–b.

⁸⁷⁹ Uo. m₁b–m₃a (2. számozás).

⁸⁸⁰ Uo. m₃a–m₃b.

⁸⁸¹ Uo. v₅a.

⁸⁸² Uo. x₁b.

⁸⁸³ Uo. x₆b–y₁a.

⁸⁸⁴ Uo. z₃a.

⁸⁸⁵ Uo. y₅a.

⁸⁸⁶ Uo. z₅b–z₆a.

a túlerőn nem tudtak felülkerekedni. Lajos király, ez a kiváló férfi elesett a csatában. Vele együtt sok kitűnő cseh meghalt, azaz: Jan Buštěhradský z Kolovrat, Štefan Šlik z Holayče, Jakub z Vřesovic, a kamarás Henrik Kutnár, a karlštejni várgróf Hanuš Rachmberk és sokan mások. A morvák közül Jan z Vicková, Zikmund Kropač z Nevědomí, Sziléziából délceg és bátor ifjak tömege maradt ott. Hogy kezdődött, zajlott és ért véget a csata, hogy találták meg a királyt a csata után, és vitték gyásszal Székesfehérvárra, és hogyan temették el ott az egész jelen levő nép sírása közepette, ezt mások, igen szánakozva megírták.”⁸⁸⁷ (Kovács Eszter fordítása)

A csata tragikus következményeit nem domborította ki megfelelően, sőt inkább arról írt, hogy a megrendült prágaiak végre magukba néztek, és békésen rendezni tudták az egymás közti nézeteltéréseiket.⁸⁸⁸ A török harcoknál előszeretettel hangsúlyozta a csehek vitézségét és a sok áldozatot, amelyet más országok védelmében hoztak.

Hájek elsődleges célja Csehország régi nagyságának, a cseh nép vitézségének és katolikus elkötelezettségének bemutatása volt. A huszita hagyományokkal szemben akarta hangsúlyozni, hogy a cseh nép legősibb gyökerei a katolikus hagyományokhoz köthetők. Ezért a 15. század elejétől leginkább a belső vallásháborúkat mutatta be, vagyis a katolikusok szenvedéseit és hősi ellenállását a huszitákkal szemben. Hasonló célt szolgált a törökökkel való háborúk bemutatása, a cseh nép hősiességét és a hit védelmében való áldozatkészségét kívánta bizonyítani.

Daniel Adam z Veleslavína

1590-ben, az elsősorban a kiadói és irodalomszervezői tevékenységéről ismert Daniel Adam z Veleslavína is írt egy nagyobb történeti munkát *Kalendář Historický...*⁸⁸⁹ [Történelmi kalendárium] címmel, amely a naptár szerint haladva mutatta be, hogy az adott napon a múltban milyen fontos események történtek. Természetesen itt is fontos téma a törökök ellen viselt háború. Néhány példa: május 16-a eseményei közt szerepel Hunyadi János kormányzóvá (1444) választása, július 22-nél Nándorfehérvár ostroma (1456),⁸⁹⁰ június 30-nál Veszprém visszafoglalása a törököktől (1566).⁸⁹¹ Augusztus 6-a eseményeihez kapcsolódóan azt állította, hogy amikor a törökök Nándorfehérvárt ostromolták, egy ismeretlen cseh hős akadályozta meg, hogy a törökök a zászlójukat kitűzzék a várra, úgy, hogy a zászlót vivő törökkel együtt levetette magát a várfalról.⁸⁹² Szeptember 3-nál II. Szulejmán haláláról,⁸⁹³ október 17-nél Hunyadi Jánosnak a rigómezei vereségéről számolt be (1448).⁸⁹⁴

⁸⁸⁷ Uo. gg₅b–₆a. A bővebb magyar fordítást lásd *Őrök Mohács...* i. m. 368–369.

⁸⁸⁸ Hájek: *Kronyka Czeská...* i. m. gg₆a.

⁸⁸⁹ Adam z Veleslavína, Daniel: *Kalendář Hystorycky. Krátké a Summownj poznamenánj wssechněch dnůw gednohokaždého měsíce, přes celý rok...* w Starém městě Pražském, 1590. Knihopis 59.

⁸⁹⁰ Uo. 397.

⁸⁹¹ Uo. 359.

⁸⁹² Uo. 419.

⁸⁹³ Uo. 466.

⁸⁹⁴ Uo. 537.

Természetesen augusztus 29-e eseményeinél kiemelt helyet kapott a mohácsi csata és Lajos király halála. Más cseh történetírókhoz hasonlóan ő is megfogalmazta azt a vádat, miszerint a király elhamarkodott döntést hozott a magyar politikai elit nyomására, mikor a cseh segédcapatok megérkezése előtt csatát vállalt.⁸⁹⁵ A leírás sok helyen pontosan megfelel Balbín *Epitoméjában* a mohácsi csata leírásának, minden bizonnyal a *Kalendář historický* lehetett a jezsuita szerző forrása, még ha nem is tüntette fel.

Veleslavin fő forrása Václav Hájek krónikája volt, de használta II. Piusz (Aeneas Sylvius Piccolomini) Csehország történetéről írt könyvét is, amelyet ő rendezett sajtó alá, és adott ki.⁸⁹⁶ Veleslavin igyekezett tárgyilagos történelmet írni, ugyanakkor persze szívesen kiemelte a csehek hőstetteit is. Mindezek ellenére műve sokkal elfogulatlanabb, mint Hájek krónikája.

Joannes Löwenklau (Leunclavius)

1594-ben Prágában megjelent cseh nyelven a korszak legkiválóbb összefoglalója az oszmán-törökök történetéről, Johannes Löwenklau (Leunclavius) krónikája.⁸⁹⁷ Löwenklau 1584–1585 között járt Konstantinápolyban (abban az évben érkezett, amikor Budovec elhagyta a várost), ekkor kezdte meg az anyaggyűjtést, amit később bécsi kutatásaival kiegészített. Célja a törökök történetének forrásokon alapuló, hiteles bemutatása volt.⁸⁹⁸ Az Oszmán Birodalomról szóló első könyve 1588-ban jelent meg *Annales Sultanorum Othomanidarum* címmel Frankfurtban, hamarosan ugyanitt német nyelven megjelent bővített kiadása *Neuwe Chronica türckischer Nation, von Türcken selbs beschrieben...*⁸⁹⁹ Ennek latin változata, a *Historiae Musulmanae Turcorum, De Monumentis Ipsorum Exscriptae, Libri XVIII*, 1591-ben jelent meg, szintén Frankfurtban. Mind a három lehetséges forrása az 1594-es cseh fordításnak, mivel a fordító, Jan Kocín z Kocínétu nem nevezte meg pontos forrását, ellenben bevezetőjében mindkét nyelvet (latin, német),⁹⁰⁰ sőt mind a három kiadást említette.⁹⁰¹ Később a szövegben azonban csak a németre hivatkozott,⁹⁰² így valószínű, hogy ez volt a fő forrása, a latin változatok csupán segítették munkáját.

A szerkesztő (aki feltehetően a fordító, Jan Kocín) Löwenklau eredeti szövegéhez három újabb fejezetet csatolt, Augerius Gislenius a Busbequio (Ogier Ghiselin de Busbecq) két elbeszélését Konstantinápolyi útjáról 1554-ből, és egy figyelmeztető írását, hogy miért

⁸⁹⁵ Uo. 457. Magyar fordításban (Kovács Eszter) lásd *Örök Mohács...* i. m. 439–440.

⁸⁹⁶ Pius, II.: *Kronyka dvě o založeníj Země České a prvnijich obyvatelijch gegich...* w Praze, 1585. Knihopis 13885.

⁸⁹⁷ Löwenklau, Johannes: *Kronyka nowá o národu tureckém na dva djly rozdělená. ... Nazad přidány gsau dvě gjzdy Augeria Busbekia do Konstantynopole, a odtud do Amasie: Item, napomenutj geho a správa, proč a gakby se křestiané k wálce proti turkům hotowiti měli.* Praha, 1594. (Wytisštěno w Starém Městě Pražském v M. Danyele Adama z Welesławjna.) Knihopis 4823. Kritikai kiadása: Löwenklau, Johannes: *Kronika nová o národu tureckém.* Szerk. Eduard Petrů – Jana Kolářová – Tereza Kohoutová. Olomouc, 2013.

⁸⁹⁸ Ács Pál: A jó török. Kuriozitás, tudomány és spiritualizmus Johannes Löwenklau török históriájában. In *Átszítált idő. Tinóditól Tandoriig.* Budapest, Kalligram, 2014. 276–281.

⁸⁹⁹ A művek szerkezetének bemutatása lásd Ács: i. m. 552–553.

⁹⁰⁰ Löwenklau: *Kronyka nowá...* 1594. i. m. címlap; Löwenklau: *Kronyka nowá...* 2013. i. m. 13.

⁹⁰¹ Löwenklau: *Kronyka nowá...* 2013. i. m. 18.

⁹⁰² Löwenklau: *Kronyka nowá...* 1594. i. m. 1.; lásd Löwenklau: *Kronyka nowá...* 2013. i. m. 23.

kell a törökök ellen harcolni.⁹⁰³ A könyv elején Jan Kocín, a fordító és Daniel Adam z Veleslavína, a kiadóvezető a Petr Vok z Rožmberkának és Fridrich z Žerotínának szóló ajánlásukban Andreas Nauger (Andrea Navagero) nevű utazóra hivatkozva azt írták, hogy a török történetírók nem szavahihetők, mert (így fogalmaztak) jobban szeretik az aranyat, mint az igazságot, vagyis egyéni érdekeiknek megfelelően írják a történelmet. Ezért II. Szulejmán (aki irodalom- és történelemszerető ember volt) sem olvasott történeti munkákat, csak az évkönyveket és a hivatalos naplókat, vagyis ennek a könyvnek a forrásait. Mások elől viszont igyekezett eltitkolni, mert szégyellte nemzete alacsony származását.⁹⁰⁴ A két cseh közreadó (a fordító és a szerkesztő) kiemelte, hogy a mostani nehéz helyzetben különösen fontos megismerni az ellenséget, mert a tudás segíthet legyőzni őket.⁹⁰⁵ Nem felejtették el büszkén megjegyezni, Csehország már lassan egy évszázada harcol Magyarország megmentéséért, és a Magyarországra tartó embereknek segítségére lehetnek ezek az ismeretek.⁹⁰⁶ Joannes Aventinus 1529-ben kiadott művére hivatkozva⁹⁰⁷ felsoroltak pár okot, ami miatt nem lehetett eddig legyőzni a törököket: 1. a keresztények széthúzása, 2. tunyasága és személyes bűnei, 3. elhamarkodott döntéseik, 4. nem törődnek a jogrenddel és az igazságossággal, azokat nyomják el, akiket védeniük kellene, és ezzel Istent megharagították.⁹⁰⁸ Itt megjelenik a kollektív felelősségtudat, vagyis az előbb felsorolt bűnöket a németek és a csehek is elkövették.

„Így tehát cseh népünk, amely a Törökkel harcol, az egész kereszténység örökös esküdt ellenségével a Magyar Királyság védelmében több mint száz éve,⁹⁰⁹ és leginkább mostanában, és sajnos a jövőben is fog (mert a Török szándékosan, a szerződéssel ellentétesen a fegyverszünet és béke biztos éveiben háborút kezdett Ócsászári felsége, a mi kegyelmes urunk ellen, és országaira számos alkalommal pusztítva tört rá, és néhány várat el is foglalt), hogy a csehek ebből az okból se szenvedjenek hiányt, és hogy tudják, mi a Török, milyen ellenség az, aki ellen harcolniuk kell... cseh nyelven adtuk ki.”⁹¹⁰ (Kovács Eszter fordítása)

Az ajánlás folytatásában dicsérték a törökök ellen harcoló vitézeket, a harcot vezető császárt, és újra elmondták, hogy mindez a bűnök miatt következett be.⁹¹¹ Itt nyoma sincs annak a szemléletnek, amely később Bohuslav Balbínál jelenik meg, hogy egész Magyarország nem ér annyit, amennyit a csehek eddig ezekre a harcokra áldoztak.⁹¹² Hangsúlyozzák, hogy a büntetést kiváltó bűnöket a keresztények követték el (nem csak a magyarok), így a felelősség is az egész keresztény világé.

⁹⁰³ Löwenklau: *Kronyka nowá...* 1594. i. m. 225–385. Ennek forrása lehetett: *Itinera Constantinopolitanvm et Amasianvm ab Augerio Gisleenio Busbequio ad Solimanum Turcarum Imperatorem C.M. Oratore confecta.* 1581, vagy valamely későbbi kiadása.

⁹⁰⁴ Löwenklau: *Kronyka nowá...* 2013. i. m. 15–17.

⁹⁰⁵ Uo. 20.

⁹⁰⁶ Uo. 21–22.

⁹⁰⁷ Minden bizonnyal a bajorok történetét feldolgozó *Bayrischer Chronicon* (1522), vagy annak latin változata, az *Annales Boiorum* lehetett, hibás évszámjelöléssel.

⁹⁰⁸ Löwenklau: *Kronyka nowá...* 2013. i. m. 20–21.

⁹⁰⁹ A cseh történetírók általában a várnai csatától számítják a török fenyegetés kezdetét.

⁹¹⁰ Löwenklau: *Kronyka nowá...* 2013. i. m. 21.

⁹¹¹ Uo. 21–22.

⁹¹² Balbín Bohuslav: *Epitome historica rerum bohemicarum...* Pragae, 1677. 590.

A második részhez, amely az 1550–1590 közötti eseményekről szól, részletesebb előszót írtak. Ebben feltették a kérdést, hogy miért ilyen sikeres az Oszmán Birodalom, hogy tudott ilyen rövid idő alatt ennyire kibontakozni. Ennek kettős, külső és belső okait állapították meg. A külső okok közé sorolták a keresztények bűneit, amelyek kiváltották Isten haragját, és a büntetést, amely a török.⁹¹³ Ide tartozik még a keresztények politikai széthúzása⁹¹⁴ és a vallási megosztottság.⁹¹⁵

„Most is, lám, nagy bánattal látjuk, ahogy az igen előkelő és néhány éve még nagyon dicsőséges és hatalmas Magyar Főkirályság (!) egyre inkább a végső bukása és pusztulása felé siet, valami belső torzsalkodás (amikor a gyengébb oldal az erősebb ellen, édes hazája, és önnönmaga romlására, az egész kereszténység nagy veszedelmére a Törökhöz fordult segítségért) és a mi lustaságunk okán, hogy nem siettünk elkötelezetten és buzgón a szomszédban lángoló tüzet eloltani, ahogy kellett volna.”⁹¹⁶ (Kovács Eszter fordítása)

A belső okok közt említették a törökök összetartását, politikai és vallási egységét, valamint mértékletes életvitelüket, és fegyelmeztségüket.⁹¹⁷ Két paradoxont is kiemeltek a törökökkel kapcsolatban, amelyekre nem találtak magyarázatot. Az egyik, hogy sikereiket gyakran köszönhetik annak, hogy nem tartják be a szövetséget, megszegik a békét vagy a fegyverszünetet, sőt vallásuk is megengedi nekik, hogy a „hitetleneknek” tett esküt megszegjék. A keresztények esküszegésének azonban a történelem folyamán mindig súlyos ára volt (várnai csata). A másik „paradoxon”, hogy a trónra kerülő szultán megöleti fivéreit.⁹¹⁸ Ez a két gyakorlat semmiképpen sem nevezhető erénynek, mégis ennek ellenére a birodalom virágzik, és büntetés sem éri őket.

Az ellenség megismertetését szolgálta a krónika mögé illesztett újabb fejezet Löwenklautól: „Discursus, aneb správa o nynějším spůsobu věcý tureckých” [Discursus, avagy híradás a török dolgok mostani módjáról]⁹¹⁹ és másik három fejezet, amelyet Augerius Busbequius-tól (Ogier Ghiselin de Busbecq) fordított, különösen az utolsó: „Napomenutí a rada o správném tažení, aneb hotovení se proti Turku. Léta Páně 1554 sepsaná” [Figyelmeztetés és tanács a helyes hadviselésről, vagyis hogyan készüljünk fel a törökök ellen. 1554-ben íródott].⁹²⁰

⁹¹³ Löwenklau: *Kronyka nowá...* 2013. i. m. 331.

⁹¹⁴ Erre Magyarországot hozták példának, de nem egyértelmű, hogy pontosan melyik eseményre gondoltak. Itt csak annyi olvasható, hogy szakadás volt a magyarok között, és a gyengébb oldal a törököktől kért segítséget. Minden bizonnyal a mohácsi csata utáni kettős királyválasztásra és Szapolyi János törökökkel kötött szövetségére vagy az erdélyi fejedelmek politikájára utaltak, amelyet a többi cseh történetíró is elítélt. Löwenklau: *Kronyka nowá...* 2013. i. m. 332.

⁹¹⁵ Uo. 332–333.

⁹¹⁶ Uo. 332–333.

⁹¹⁷ Uo. 334–335.

⁹¹⁸ Uo. 335–337.

⁹¹⁹ Löwenklau: *Kronyka nowá...* 1594. i. m. 205–224.

⁹²⁰ Uo. 329–385. ennek forrása Busbequius *Exclamatio, sive De re militari contra Turcam instituenda consilium...* című könyve. Zrínyi Miklós is ismerte és használta ezt a művet *Az török áfium ellen való orvosság* című műve megírásánál.

Löwenklau a kiegészítő fejezetben leszögezte, hogy a törököket fenyegető ellenségnek tartja,⁹²¹ de vannak erényeik, amelyekben felülmúlják a keresztényeket. Ilyen az összetartásuk, vallási és politikai egységük,⁹²² és hogy nem kényszerítenek senkit arra, hogy kövesse vallásukat.⁹²³ Óvatosság, kimérttség jellemzi őket, jól képzett vezetők vannak, jól ismerik a saját és más népek történelmét. Ez ellentmond Kocín és Velešlavin bevezetőjének, ahol az olvasható, hogy a törökök csak a jót jegyzik fel uralkodóikról. Löwenklau szerint reális ismereteik vannak, a hibákat, bűnöket is számontartják.⁹²⁴ Budoveccel ellentétben ő azt tapasztalta, hogy a törökök tanultak, és ismereteiket jól alkalmazzák a gyakorlatban.⁹²⁵ Vezetők a közjőval törődnek, nem a maguk hasznát keresik, bővelkednek a katonás erényekben, mint a férfiaság, bátorság, szigorú törvényeik vannak, amelyek mindenre egyformán érvényesek. A büntetések súlyosak, de a jótettek jutalmazásában is bőkezűek.⁹²⁶ Ugyanakkor csalafinták, nem riadnak vissza az esküszegéstől és a csalástól sem.⁹²⁷ Végül sikereik egyik legfőbb oka, hogy hadseregük jól felszerelt, tengeri és szárazföldi seregük is van, a katonák és a hadvezérek magasan képzettek, jól ellátottak és fegyelmezettek, míg ugyanez az európai hadseregekről nem mondható el.⁹²⁸

Mi az, ami Löwenklau véleménye szerint jelenlegi helyzetükben mégis a keresztény országokat hozza előnyösebb helyzetbe? Egyrészt az, hogy az iszlámon belül is rendszeresen feltűnnek kisebb szekták, amelyek megosztottságok okoznak. Másrészt, hogy a keresztények többen vannak, mint ők.⁹²⁹ Harmadrészt, hogy Isten meg fogja elégegni káromlásait, és ha letelik az ezer év, meg fognak semmisülni. Az ezeréves periódust nemcsak a keresztény hagyomány apokaliptiziselméleteire alapozva állapította meg, hanem egy muszlim legendára is hivatkozott, miszerint a haldokló Mohamed úgy felelt arra a kérdésre, hogy meddig áll fent a műve, hogy felmutatta a tíz ujját. A tíz ujj tíz sorsperiódust jelent, ami száz évvel számolva ezer év, amely hamarosan letelik.⁹³⁰ A negyedik ok a bizakodásra, hogy az Oszmán Birodalom mostani vezetői sem erényekben, sem értelemben nem hasonlíthatók nagy elődeikhez.⁹³¹ A szultán körül is feszültségek vannak, nincs meg a teljes egység.⁹³² Más területen is érződik az erkölcsi hanyatlás,⁹³³ a vezetők zsarnokként viselkednek, szövetségeseiket is megsarcolják, elhanyagolják a közjót, és saját javukat keresik.⁹³⁴ A szultán tanácsadói nem megfelelőek, sok a belső konfliktus, a szultánt is sokan gyűlölik.⁹³⁵

⁹²¹ Löwenklau: *Kronyka nowá...* 1594. i. m. 205.

⁹²² Löwenklau: *Kronyka nowá...* 1594. i. m. 207. „Jeden Bůh na nebi, jeden král na zemi” [Egy Isten az égben, egy úr a földön], uo. 209.

⁹²³ Uo. 207.

⁹²⁴ Uo. 208.

⁹²⁵ Uo. 209.

⁹²⁶ Uo. 209–210.

⁹²⁷ Uo. 211. Később visszatért ehhez az érvhez, és Szapolyai Jánost hozta példának, aki a törökök szövetségese volt, mégis halála után fiát és özvegyét megfosztották királysága nagyobb részétől. Uo. 217.

⁹²⁸ Uo. 212.

⁹²⁹ Uo. 213–214.

⁹³⁰ Uo. 214–215.

⁹³¹ Uo. 215.

⁹³² Uo. 216.

⁹³³ Uo. 218.

⁹³⁴ Uo. 218–219.

⁹³⁵ Uo. 220–222.

Az ezt követő két útleírás („Augeria Gislenii a Busbequio Itinera, Constantinopolitanum et Amasium. Cesta z Vídně do Konstantinopole, a do Amasie”⁹³⁶ [Utazás Bécsből Konstantinápolyba és Amasiába]; „Druhá cesta téhož Augeria Busbequia druhá jizda, do země Thracké, aneb Konstantinopole” [Második utazás, szintén Augerius Busbequius második útja Trákiába és Konstantinápolyba]⁹³⁷) után az utolsó fejezet Busbequius írása („Napomenutí a rada...”), amely megint arról szól, hogy a törökök egyre közelednek, az ellenük való harc kötelesség, hiszen még az állatok is megvédik fészüket, kuckójukat és főleg kölykeiket, így az embernek még inkább erkölcsi feladata a család és az otthon védelme.⁹³⁸ Abban nem lehet bízni, hogy a törökök könyörületesebbek lesznek.⁹³⁹ Más egykorú elképzelésekkel (Dvorský) szemben úgy vélte, hogy az erkölcsi kiválóság, hitbeli kitartás sem ment meg a törököktől, sőt még jobban felingerli őket.⁹⁴⁰ Ugyanígy a földrajzi adottságok és más lehetőségek sem jelentenek nekik akadályt, nincs más mód a menekésre, mint a fegyveres harc, amelyre fel kell készülni, és amelyet mindenképpen vállalni kell, Istentől is csak az várhat segítséget, aki minden tőle telhetőt megtesz.⁹⁴¹ Busbequius a törökök győzelmének okát egyszerű, e világi dolgokban látta: a keresztény hadsereg katonái nem voltak kellően képzettek, fegyelmezettek, nem volt megfelelő állóképességük, és hiányzott a hozzáértő vezetés.⁹⁴² A megoldást is a kiképzés színvonalának javításában látta.⁹⁴³ Ugyanitt arra is felhívta a figyelmet, hogy a háború magas költségekkel jár, és ebből is mindenkinek ki kell venni a részét.⁹⁴⁴

Bár a szöveg fordítás, a jegyzetek a cseh közönséghez szólnak. Erre utal többek közt a „Nauze naučila Dalibora housti” [A szükség megtanította Dalibort hegedülni] szólás a lap szélén.⁹⁴⁵ De nem dolgozta át úgy az aktuális viszonyokra alkalmazva, ahogy Zrínyi az *Az török áfium ellen való orvosságban*. A cseh olvasónak szóló üzenetet, vagyis hogy a törökök közelednek, és komolyan kell venni a fenyegetést, az ajánlás tartalmazza.⁹⁴⁶

Löwenklau műve cseh fordításban függelékkel és ajánlással másfajta értelmet nyer. Löwenklau számára a török kultúra és történelem bemutatása volt az elsődleges cél, de a cseh kiadó sokkal inkább a törökellenes propaganda eszközeként szánta. A törökök történelme megmutatja, hogy egy igen erős, a harcokban sikeres népről van szó, akik hosszú távon megtelepedtek az elfoglalt országokban, a keresztények széthúzása pedig (ezt főleg Magyarország elfoglalása kapcsán emelte ki) mindig nekik kedvezett. Az ellenfél katonai erejét és elszántságát tehát nem szabad lebecsülni.

⁹³⁶ Uo. 225–311.

⁹³⁷ Uo. 312–328. Busbequius útirajzairól bővebben: Gausz Ildikó: Tranzitirodalom a korai Magyarországról: Busbecq 1554–1555. évi úti impressziói hazánkról. In *Történeti Tanulmányok*. 23. köt. 2015. 22–40.

⁹³⁸ Löwenklau: *Kronyka nowá...* 1594. i. m. 330–331.

⁹³⁹ Uo. 331.

⁹⁴⁰ Uo. 331–332.

⁹⁴¹ Uo. 335–338.

⁹⁴² Uo. 339–341.

⁹⁴³ Uo. 342–345.

⁹⁴⁴ Uo. 354–356.

⁹⁴⁵ Uo. 334.

⁹⁴⁶ Uo. 340.

Bohuslav Balbín és a törökök

Bohuslav Balbín (1621–1688)⁹⁴⁷ jezsuita szerzetes munkássága meghatározó volt a cseh historiográfiában. Tanulóévei alatt nagy mennyiségű forrást gyűjtött össze különböző városok levéltáraiból. Ezt a forrásanyagot később tovább gyarapította és felhasználta történeti munkáihoz. Tanulmányai elvégzése után vándormisszionárius lett Kelet-Csehországban. Prédikációinak központi gondolata volt, hogy Csehországban a katolikus vallásnak vannak a legrégebbi hagyományai, és minden más vallás összeférhetetlen az igazi cseh nemzeti identitással. Sikerei miatt jutott arra a felismerésre, hogy a cseh történelem kutatása nemcsak tudományos, hanem missziós szempontból is igen fontos. Később a cseh provincia minden jelentősebb kollégiumában megfordult, és mindenütt kihasználta a kollégiumi könyvtárakban őrzött gazdag történeti forrásanyagban rejlő lehetőségeket. Gyűjtötte és fel is dolgozta a történeti emlékeket. 1663-tól minden rendi feladat alól felmentették, így csak a kutatással foglalkozhatott.

1669-ben tíz év kutatómunka után elkészült *Epitome historica rerum bohemicarum* című könyvével, amelyben Csehország történelmét dolgozta fel a kezdetektől saját koráig. Eredeti célkitűzése az volt, hogy a Stará Boleslav-i búcsújáró hely történetét írja meg, de az ezzel kapcsolatos források megsemmisültek a svéd háborúk alatt, így végül Stará Boleslav történetére irányuló kutatásait kiterjesztette egész Csehországra. Először úgy tűnt, hogy a könyv megjelenhet, mivel a cenzúra elfogadta, ám amikor az első három könyvet kinyomtatták, a jezsuita generális (Giovanni Paolo Oliva) leállította a nyomtatást, és példányait Rómába kérte, mert úgy informálták, hogy Balbín a cenzúra jóváhagyása után beleillesztett még bizonyos részeket a könyvbe. Ugyanekkor Bernard Ignác z Martinic, a Cseh Királyság legfőbb várnagya megtiltotta Balbín műveinek kiadását, és a már kinyomtatott példányokat is Rómába küldte felülvizsgálatra. 1673-ban I. Lipót Balbín barátainak közbenjárására kérte a rendi cenzúrát, hogy engedélyezze az *Epitome historica rerum bohemicarum* kiadását. Közben Rómában is lezárultak a vizsgálatok, és így még ebben az évben engedélyt kapott a megjelentetésére, amely végül 1677-ben meg is történt.⁹⁴⁸

Az *Epitome historica rerum bohemicarum* Bohuslav Balbín mindmáig legnagyobb hatású munkája. Nemcsak történetírói munkásságának csúcspontja, hanem az egész 17. századi cseh jezsuita történetírás legkiemelkedőbb alkotása. Összesen öt könyvből áll, ebből az ötödikben, az utolsóban foglalkozik részletesen a törökveszéllyel, főleg a 16. század eseményeinél. Hájek krónikája Balbín egyik legkedveltebb forrása volt. Szemléletmódjuk is igen hasonló, elsődleges feladatuknak tartották, hogy bebizonyítsák, a cseh nemzet hagyományaihoz a katolikus vallás illik leginkább. A katolikus elkötelezettség és a cseh hazafiság nemcsak nem mondanak ellent egymásnak, hanem szorosan összetartoznak. Balbín elsődleges célja volt, hogy megszabadítsa a cseh népet az eretnység vádjától. Ezért a török téma nem foglal el központi szerepet művében, bár beszámolt a fontosabb történésekről. Így például a 15. század első felének eseményei közt megemlítette a várnai csatát, de a cseh belső viszályok, vallási ellentétek elemzése közt ez csak egy rövid köz-

⁹⁴⁷ Balbín életrajzát lásd Kučera–Rak: *Bohuslav Balbín...* i. m. 71–106.; Kadlec, Jaroslav: Bohuslav Balbín. In *Bohemia Sancta, životopisy českých světců a přátel Božích*. Praha, 1989. 243–249.; Kovács Eszter: Történetírás és történetpszemlélet a 17. századi cseh jezsuita irodalomban. *Egyháztörténeti Szemle*, 10 (2009) 3. 74–77.

⁹⁴⁸ Kučera–Rak: *Bohuslav Balbín...* i. m. 93–97.

játék, az érdeklődőknek Balbín más történetírók műveit javasolta (II. Piusz, Miechovius, Cochlaeus, Dubravius, Hájek⁹⁴⁹). A csata kapcsán Hunyadi Jánosnak még a nevét sem említette, csak a béke megszegéséért szerinte felelős Giuliano Cesarini és az V. Lászlótól az öt jogosan megillető magyar koronát elragadó I. Ulászló halálát írta meg.⁹⁵⁰

Hunyadi János törökök elleni harcairól alig ejtett szót, a nándorfehérvári győzelmet is éppen csak megemlítette.⁹⁵¹ Ezzel szemben a csehországi belső politikai csatározásokat részletesen tárgyalta. Balbín nem sok jót ír a Hunyadiakról, mert a törvényes király V. László ellenfeleit látta bennük. Bár nagy tragédiának tartotta a törökök győzelmét Mohácsnál és a jóindulatú, bár az uralkodáshoz fiatal király halálát, 1526 nem olyan erős hátrónal nála, mint más cseh historiográfiákban.⁹⁵²

„1526-ban II. Szulejmán török császár kétszázezer fegyveressel bevonult Magyarországra. Lajos király, akinek serege huszonötezer főnél nem számlált többet, a magyarok ellenségét alábecsülve, nem várva meg a német, cseh és sziléziai segédcsapatokat, augusztus 29-én Mohácsnál ütközetet vállalt és elbukott. Ezt a háborút vagy inkább vereséget hosszasan leírták Cuspianus, Sambucus külön könyvben és Jacobus Nazingen.”⁹⁵³ (Kovács Eszter fordítása)⁹⁵⁴

Itt látszik Balbín személyes meggyőződése: a törökök a magyarok ellenségei (nem a kereszténységé), és a cseh hozzájárulás nekik nyújtott segítség. Később is mindig beszámolt arról, hogy a csehek milyen sok áldozatot hoztak a törökök elleni védekezésért. Leírta, hogy nem minden cseh értett egyet azzal, hogy a török terjeszkedést cseh ügynek kell tekinteni, saját állásfoglalása is inkább erre hajlik.⁹⁵⁵

„Ebben az 1541. évben a morvák és mások is segítséget küldtek Magyarországnak, ha a törökök megtámadták őket: hat kiválóan válogatott gyalogosezredet Václav Pětipeský vezetése alatt; két nehézfegyverzetű lovasezredet Zdislav Berka királyi főparancsnok vezetése alatt; hogy a pénzről ne is beszéljünk, amit a királyok Magyarország megsegítésére költöttek. Erről általában elmondható, hogy ami pénzt I. Ferdinánd, sőt Ulászló idejéig a mi korunkig a csehek Magyarországért, az erődítmények megőrzésére, a háború költségeire gyűjtöttek és adtak, abból már egy királyságot is meg lehetett volna venni [...] És még hány ezer cseh halt meg Magyarországon a betegségek, a mostoha körülmények és főleg a törökök fegyverei által! Ugyanezt állítja [...] Daniel Veleslavín: »Sokan, igen művelt férfiak is manapság kétségbe vonják, hogy egész Magyarország ér-e annyit, mint amennyit eddig Csehország a törökök elleni védekezésre költött.«”⁹⁵⁶ (Kovács Eszter fordítása)

⁹⁴⁹ Aeneas Sylvius Piccolomini, Matthias Miechovius/Maciej Miechowita, Johannes Cochlaeus, Joannes Dubravius/Jan Skála z Doubravky a Hradiště, Václav Hájek z Libočan.

⁹⁵⁰ Balbín: *Epitome*... i. m. 504–505.

⁹⁵¹ Uo. 510.

⁹⁵² Uo. 578.

⁹⁵³ Uo. 578–579.

⁹⁵⁴ *Örök Mohács*... i. m. 492.

⁹⁵⁵ Balbín: *Epitome*... i. m. 590.

⁹⁵⁶ Uo. 589–590. Lásd még: Szörényi László: Balbinus és a magyarok. In Berkes Tamás szerk.: *Bohemia et Hungaria. Tanulmányok a cseh–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Budapest, 1998. 20.

Balbín széljegyzetben azt állította, hogy ez a mondat Daniel Adam z Veleslavína II. Piusz egyik művéhez írott előszavában található. A szultánnak szóló fiktív levél cseh kiadásának bevezetőjében Veleslavín éppen az együttérzés hangján szólt Magyarország szenvedéseiről.⁹⁵⁷ Balbín itt II. Piusz történeti művére gondolt: *Kronyky Dwě O založenij Země České* [Két krónika Csehország alapításáról].⁹⁵⁸ Pontatlanul idézte Daniel Veleslavín bevezetőjét, és a szöveggörnyezetéből kiragadva más jelentéssel ruházta fel. Az eredeti idézet így hangzik:

„Ahogy nemrégiben is bölcs és hazaszerető emberek arról kezdtek vitatkozni, és a mai napig kétségeik vannak, hogy ér-e az egész Magyar Királyság annyit, amennyi pénzt védelmére a csehek kiadtak. De ebből az okból még inkább kell néznünk az egész keresztény világ védelmét (amelynek Magyarország erős fala, amely visszatartja a vérünket szomjazó törököket, hogy kardjukkal ne törjenek be hozzánk, ahogy az egykor gyönyörű Görögországba, ezt az országot ne rombolják le, és ne legyen itt szállásuk vagy inkább kutyaóluk), mint a károkat, amelyek alatt oly sok éve sorvadunk. Mert még mindig könnyebb a pénzt kifizetni, mint magunkra szabadítani a kegyetlen ellenséget, amely elveszi a pénzünket, más vagyonunkat, életünket, és azt, ami számunkra legkedvesebb.”⁹⁵⁹ (Kovács Eszter fordítása)

A bevezető egyéb részeiben is Veleslavín inkább büszkeséggel szólt arról, hogy a régi csehek mennyi áldozatot hoztak másokért. Amikor az *Epitome* megjelent (1677), a törökök nem fenyegették közvetlen Csehországot, és a vasvári békét a csehek másként értelmezték, mint a magyarok. Számukra ez nagy eredmény volt, hiszen sikerült távol tartani a törököket Csehországtól. Balbínál a törökök elleni harc segítségnyújtás Magyarországnak, és nem önvédelem, mint a korábbi szerzőknél (Budovec, Dvorský, Tadeáš Hájek stb.), vagy Pešina korábbi művében, az *Ucalegon Germaniaeben*, amely Balbín forrásai között is szerepel. Balbín az egyes évek eseményei között felsorolta a török front csatáit, ostromait és előszeretettel emelte ki a csehek szerepét a törökök elleni védekezésben. Minden csatának vagy ostromnak összegyűjtötte a cseh vonatkozásait, például Szigetvár ostroma kapcsán felsorolta a Zrínyi család cseh tagjait.⁹⁶⁰ A Habsburgokat úgy mutatta be, mint a katolikus hit védelmezőit a pogány törökökkel és a protestánsokkal szemben. Ugyanúgy a *defensor fidei* címmel illette őket, mint munkája elején Szent Vencelt, Csehország védőszentjét.

Bohuslav Balbín sokat hangoztatta a tudományos történetírás fontosságát, ugyanakkor, mint a fenti Veleslavín-idézetnél is láttuk, a gyakorlatban saját elképzelései gyakran fontosabbnak bizonyultak. Elsődleges célja Csehország nagyságának, és a katolikus hit itteni ősi hagyományainak bizonyítása volt, de a világpolitikai eseményeket nem megfelelően értelmezte, és legtöbbször a cseh történelmet is elfogultan, féligazságokban mutatta be. Életműve mégis megkerülhetetlen, a maga korában véleményformáló volt, és sok esetben (pl. életrajzok) adatai a mai napig is használhatók.

⁹⁵⁷ Pius, II.: *List poselácý*... i. m. A₃a.

⁹⁵⁸ Knihopis 13885.

⁹⁵⁹ Pius, II.: *Kronyky dwě*... i. m. I₁a–b (Daniel Adam z Veleslavína bevezetője).

⁹⁶⁰ Balbín: *Epitome*... i. m. 600.

Jan Tomáš Pešina és a *Mars Moravicus*

1677-ben a Balbín *Epitoméjével* egy időben jelent meg Tomáš Pešina hadtörténeti munkája, a *Mars Moravicus*.⁹⁶¹ Ez volt élete legjelentősebb műve, amelyhez már diákkora óta gyűjtött forrásokat. Munkáját kétkötetesre tervezte, az elsőben a kezdetektől, tehát a morvák mondai eredetétől 1526-ig dolgozta fel Morvaország hadtörténetét, a másodikban 1526-tól a saját koráig. Nyomtatásban csak az első kötet jelent meg, a második kéziratban maradt. Ebben a könyvben másként ítélte meg a háborúkat, mint korábbi műveiben. A címlapon egy allegorikus jelenet látható, a háborút és a halált megszemélyesítő figura rongálja Morvaország címerét. A kép tetején egy angyalt látunk, kezében felirattal: „Nulla salus bello.”⁹⁶² A teljes cím is szemléletváltásra utal: *Mars Moravicus sive bella horrida et cruenta, seditiones, tumultus, praelia, turbae et ex iis enatae crebrae et funestae rerum mutationes, dirae calamitates, incendia, clades, agrorum depopulationes, urbium vastitates, aedium sacrarum et prophanarum ruinae, arcium et oppidorum eversiones, pagorum cineres, populorum excidia et alia id genus mala, quae Moravia hactenus passa fuit.* Míg az *Ucalegon*-ban dicső háborúkról írt, itt a háborús pusztításokra, szenvedésekre helyezte a hangsúlyt. Sokkal többre értékelte a békét a győztes háborúnál. Ez lehet az idősödő Pešina életbölcességének és tapasztalatainak következménye, de a legvalószínűbb ok, hogy itt teljesen másfajta háborúkról van szó. A *Mars Moravicus*-ban leírt háborúkat keresztények vívták egymás ellen, anyagi javakért és hataloméért, míg az *Ucalegon*-ban a pogányok elleni összefogásra buzdított, egy olyan háborúban, amelynek célja a keresztény hit védelme.

Šimon Partlic *Flagellum Dei* című művében szintén foglalkozott a háború jogosságának kérdésével. Ő is azt gondolta, hogy a háborút, ha csak lehet, el kell kerülni, mert sok baj és szenvedés származik belőle. Ugyanakkor határozottan állást foglalt az önvédelemhez való jog mellett,⁹⁶³ írt az Istentől rendelt háborúkról, amelyekre ószövetségi példákat hozott,⁹⁶⁴ és arról is, hogy ha a császár akadályozza alattvalói vallásgyakorlását, akkor (de csak akkor) joguk van fegyvert fogni ellene (lásd 1618-as prágai felkelés).⁹⁶⁵ Ez a szemléletmód jellemzi Pešinát is, a háborút, ha lehetséges el kell kerülni, de vannak olyan történelmi helyzetek (pl. török hódítás), amikor vállalni kell.

A *Mars Moravicus* bővelkedik magyar vonatkozásokban, szinte minden oldalon találunk utalást magyarországi eseményekre. Pešinát Magyarország története elsősorban Morvaországéhoz kapcsolva érdekelte, nem önmagáért, viszont hogy történetei háttere érthetővé váljon, beszámolt olyan magyarországi eseményekről is, amelyek közvetlen nem köthetők Morvaországhoz. Magyarország történetének megírásához forrásul (a cseh történetírásban megszokott módon) Thuróczy János és Antonio Bonfini krónikáit használta.⁹⁶⁶

⁹⁶¹ Pešina z Čechorodu, Jan Tomáš: *Mars Moravicus. Sive bella horrida et cruenta, seditiones, tumultus, praelia, turbae... quae Moravia hactenus passa fuit...* Pragae, 1677.

⁹⁶² Ugyanez volt Partlic jelmondata is *Flagellum Dei...* című művében, lásd Partlic: *Flagellum Dei...* i. m. 6.

⁹⁶³ Partlicius: *Flagellum Dei...* i. m. 4–5.

⁹⁶⁴ Uo. 24.

⁹⁶⁵ Uo. 65., 69–70.

⁹⁶⁶ Pešina magyar kapcsolatairól lásd Kovács Eszter: Jan Tomáš Pešina z Čechorodu és Magyarország. In Lénár Andor – Lőrinczné Bencze Edit szerk.: *Politika, egyház, mindennapok*. Budapest, 2010. 18–33.

A Pešina számára oly fontos török tematika a huszita háborúk kapcsán került elő először. A huszita háborúk alatt már Szerbiában portyáztak a törökök, és Magyarországot is fenyegették. Zsigmond kénytelen volt ellenük is harcolni, és Pešina büszkén írt arról, hogy háborúiban cseh és morva vezérek is részt vettek (csehek: Johannes Giskra de Brandeys, Petrus Komarowsky, morvák: Johannes Telephus de Rziczán, Johannes Tettaur).⁹⁶⁷ A későbbiekben is mindig felsorolta a törökök ellen harcoló cseh és morva hadvezérek nevét. Itt látszik a különbség a kétfajta háború között. A hatalomért és anyagi javakért vívott háború soha nem lehet előremutató és dicsőséges, de a vallás és az ártatlanok védelmében a pogányok elleni harcok ez alól kivételt jelentenek.

Az Albert király halála után kialakult helyzetben Balbínhoz hasonlóan ő is V. László trónigényét tartotta egyedül jogosnak.⁹⁶⁸ Nagyra becsülte Jan Jiskrát (Giskra), amiért hősiezen harcolt a törvényes királyért, V. Lászlóért,⁹⁶⁹ ugyanakkor nem tagadta meg az elismerést Jiskra ellenfeleitől sem. Őszinte csodálattal írt Hunyadi Jánosnak a törökök felett aratott győzelmeiről.⁹⁷⁰ Beszámolt Jiskra és Hunyadi harcairól,⁹⁷¹ ugyanakkor fontosnak tartotta kiemelni, hogy Hunyadi törökellenes harcait a csehek mindig támogatták. 1454-ben például segítségként 6000 gyalogost és 1200 lovaszt küldtek seregébe.⁹⁷² A várnai csata Pešina szerint jól mutatja, hogy milyen bajba sodorhatja országát egy meggondolatlan fejedelem. A tragédia I. Ulászló bűne miatt következett be, mert a király többre becsülte a bizonytalan háborús dicsőséget, mint a biztos békét.⁹⁷³ Nándorfehérvár ostromát színes képekkel, részletesen mesélte el, nem felejtette el megjegyezni, hogy sok cseh katona is védte a várat.⁹⁷⁴ A zászlót élete árán is megvédő cseh hősről Pešina nem tett említést.⁹⁷⁵

Bonfini alapján ismertette Hunyadi János és László halálának történetét, illetve Mátyás Prágába kerülését. Innentől kezdve Pogyebrád György lett az elbeszélés központi alakja. Pešina rendkívül jó uralkodóként és kivételes emberként mutatta be az utolsó nemzeti cseh királyt. Mátyás neki köszönhette, hogy kiszabadult a fogságból, és király lett. Iránta való jóságát bizonyítja, hogy a lányát is hozzáadta feleségül.⁹⁷⁶ Hogy megőrizze a térség nyugalmát, kibékítette Mátyást III. Friggyessel.⁹⁷⁷ Pešina nemcsak jó királynak, hanem jó kereszténynek is tartotta. Oldalakon keresztül sorolta érveit, amelyekkel bizonyítani próbálta, hogy nem volt eretnek. Amikor a pápa kiközösítette, a morva városok levelet írtak a pápának az érdekében. Ebből a levélből kiderül, hogy György király békét és jólétet teremtett az országban, nem fordult szembe az Egyházzal, sőt harcolt az eretnekek ellen.⁹⁷⁸

⁹⁶⁷ Jan Jiskra z Brandýsa, Petr Komarovský, Jan z Řičan, Jan Tettaur z Tettova, Pešina: *Mars Moravicus...* i. m. 609–610. Pešina mindig éles különbséget tett csehek és morvák közt.

⁹⁶⁸ V. László igen kedvelt alakja volt a 17. századi cseh irodalomnak. Bohuslav Balbín egyenesen a cseh szentek közé helyezte. Vö. Balbín, Bohuslav: *Miscellanea historica regni Bohemiae decadis I. liber IV. hagiographicus Bohemia Sancta...* Typis Georgii Czernoch, Pragae, 1682, II. 86–89.

⁹⁶⁹ Pešina: *Mars Moravicus...* i. m. 622.

⁹⁷⁰ Uo. 620–621.

⁹⁷¹ Uo. 655–670.

⁹⁷² Uo. 671.

⁹⁷³ Uo. 629–632.

⁹⁷⁴ Uo. 675–678.

⁹⁷⁵ Lásd „Az Oszmán Birodalom a 16–17. századi cseh történetírásban – Daniel Adam z Veleslavína” fejezetet.

⁹⁷⁶ Uo. 687–689; 718–723.

⁹⁷⁷ Uo. 702–704; 711–712.

⁹⁷⁸ Uo. 755–759.

A többi választófejedelem is közbenjárt érte.⁹⁷⁹ Pešina a király halála leírásánál is hangsúlyozta, hogy kiengesztelődött az Egyházzal, és szentségekkel ellátva távozott.⁹⁸⁰ György király bölcsességét bizonyítja Pešina szemében az is, hogy komolyan vette a törökveszélyt, és a magyar király segítségkérésére a keresztény uralkodók közül elsőként válaszolt. A harchoz 2000 gyalogost és 600 lovast küldött Mátyásnak.⁹⁸¹

Mátyás és György király háborúja kapcsán egyértelműen György király mellett foglalt állást. György hősiesen védte országát, úgy, hogy erényeit ellenségei is elismerték, míg Mátyás hálátlanul támadt jötevőjére. A háborút miatta nem lehetett befejezni, mert állandóan megszegette a fegyverszünetet.⁹⁸²

Pogyebrád György halála után több figyelmet szentelt a magyarországi eseményeknek. Elsősorban a török front csatái érdekelték. Részletesen leírta a hadieseményeket, és újra feltette a kérdést, amit már az *Ucalegon*-ban is megfogalmazott: Mi értelme annak, hogy a keresztények egymás ellen harcolnak, miközben ilyen veszélyes ellenség fenyegeti őket? Miért nem az összefogást választják? Pešina szerint a keresztények egymás ellen viselt háborúi miatt haragudott meg Isten, és bűneikért büntette őket a törökökkel.⁹⁸³

A sok negatívum ellenére elismerte Mátyás érdemeit is. Dicsérte műveltségét, reneszánsz udvarát, könyvtárát,⁹⁸⁴ a törökök elleni hadivállalkozásait.⁹⁸⁵ Büszkén írt a fekete seregről, amelynek soraiban számos cseh és morva katona harcolt, de annál nagyobb fájdalommal számolt be a híres hadsereg zülléséről.⁹⁸⁶

A Jagelló-kor problémái közül elsősorban a törökveszélyre koncentrált, folyamatosan hangsúlyozva, hogy milyen sok cseh és morva katona harcolt a törökök ellen.⁹⁸⁷ A mohácsi tragédiára azért kerülhetett sor, mert a Jagellók elhibázott politikája miatt a török támadás felkészületlenül érte az országot, általános volt a fejetlenség. II. Lajos jóindulatú volt ugyan, de fiatal, tapasztalatlan és rossz tanácsadókra hallgatott. A mohácsi csata Morvaországra nézve is tragikus következményekkel járt, számtalan cseh és morva katona lelte halálát a csataterén, de a legnagyobb tragédia, hogy megjelentek a pogány törökök a keresztény Európában.⁹⁸⁸ Innentől kezdve a térség minden országára veszélyt jelentenek. Mindez jogos büntetés a keresztények bűneiért. Ezt a könyvét is imádsággal zárta, kérte Istent, könyörüljön meg népén, szüntesse meg a büntetéseket (törökök, háború).⁹⁸⁹

⁹⁷⁹ Uo. 767–770.

⁹⁸⁰ Uo. 858–860.

⁹⁸¹ Uo. 757–758.

⁹⁸² Uo. 822–860.

⁹⁸³ Uo. 886.

⁹⁸⁴ Uo. 898–899.

⁹⁸⁵ Uo. 712.

⁹⁸⁶ Uo. 906–907.

⁹⁸⁷ Uo. 908.

⁹⁸⁸ Uo. 938–956. A csata leírását magyar nyelven Szebelédi Zsolt fordításában lásd *Örök Mohács...* i. m. 485–491.

⁹⁸⁹ Pešina: *Mars Moravicus...* i. m. 958.

POZITÍV TÖRÖKKÉP

A történelmi helyzetet figyelembe véve nem meglepő, hogy kifejezetten a törököket dicsérő cseh kiadványt ebből az időből nem ismerünk, ugyanakkor még a legnagyobb támadók is elismerték, hogy vannak bizonyos erényeik, amelyek példaként szolgálhatnak a keresztény emberek számára.

A nyugati irodalomban is jelen van egyfajta pozitív törökkép,⁹⁹⁰ amely hatással volt a cseh irodalomra. II. Piusz elismeréssel szólt az imádság, a böjt és az alamizsna gyakorlásáról, de tagadta, hogy ez csak a török vallást jellemezné.⁹⁹¹ Luther elítélte a muszlim vallást, a Koránt is megvetésre méltó könyvnek mondta, de példaként állította a keresztények elé a törökök ragaszkodását szent könyvükhöz. Dicsérte az imában való buzgóságukat, zárándoklataikat, az idősek tiszteletét és mértékletes életüket.⁹⁹² Ugyanakkor azt is kiemelte, hogy az erényes élet nem jelenti vallásuk igaz voltát.⁹⁹³ Máshol felsorolta erkölcsi előírásainak keresztény szempontból kifogásolható részeit is, mint például a poligámiát.⁹⁹⁴

Bartoloměj Dvorský előszavában azt állította, hogy az iszlám olyannyira vonzó vallás, hogy fel kell készíteni az embereket, hogy kitartsanak a kereszténység mellett. Ezért döntött úgy, hogy megírja ezt a könyvet.

„Annyira kedvez nekik a szerencse, hogy sokan a keresztények közül úgy vélik, hogy az ő tanításuk és vallásuk jó, Isten előtt kedves, hiszen ők is egy Istent tisztelnek, ezért ellenzik, hogy a törökök ellen harcoljunk, vagy velük ellenkezzünk.”⁹⁹⁵ (Kovács Eszter fordítása)

Václav Budovec is azt állította, hogy kívülállónak és felületes szemlélőnek vonzó lehet az iszlám tanítása, és a törökök vallásossága is elismerést válthat ki.

„...sokan hozzájuk pártolnak a világi és testi örömeikért, hitüket elhagyva, ők azt akarják gondolni róluk, hogy jobban ismerik Istent, mint a zsidók, jobban gondolkodnak Jézus Urunkról, mint a zsidók, csendes és békés a vallásuk, gyakran imádkoznak, böjtölnek, alamizsnát adnak, késsel szurkálják magukat, sokan, hazatérve a mekkai zárándoklatból, ahol Mohamedet eltemették, szemüket kivájják, vagy valami éles szerszámmal vakíttatják meg magukat, hogy többé ne keressék a világ hiábavalóságait, és így a mennyben tökéletesebb jóhoz jussanak...”⁹⁹⁶

⁹⁹⁰ Erről bővebben lásd Szuromi Kristóf: *Az ellenségkép árnyékában: az oszmánkép európai aspektusai*. PhD-disszertáció, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Doktori Iskola: PPKE–BTK Történelemtudományi Doktori Iskola. Eszmetörténeti Műhely, 2017; Szuromi: *Vérebek*... i. m.

⁹⁹¹ Balázs–Szuromi: *Az európai iszlámkép*... i. m. 183.

⁹⁹² Őze: *Apokaliptikus időszemlélet*... 2016. i. m. 166–167.

⁹⁹³ Uo. 165.

⁹⁹⁴ Uo. 167.

⁹⁹⁵ Kovács: *Islámismeret*... i. m. 75.

⁹⁹⁶ Kovács: *Islámismeret*... i. m. 129.

„Mindezt [ti. imádságot]⁹⁹⁷ olyan nagy alázattal és olyan sóhajtozások közepette teszik, hogy az egyszerű emberek úgy ítélik meg, hogy ez a tulajdonság nem is emberi, hanem angyali buzgóság.”⁹⁹⁸

„Mert aki a családságok lényegével a lelke mélyén nincs tisztában, csak felszínesen szemléli, főleg, ha a templomban látja őket, ahogy buzgón kántálják költeményeiket, mondhatja, hogy Isten népéből valók.”⁹⁹⁹ (*Kovács Eszter fordítása*)

A keresztény lovagot fenyegető kísértések közt is megjelenik az iszlámra való áttérés lehetősége. Budovec az iszlámnak a keresztény emberben elismerést keltő vonásait is határozottan elutasította, mint az „ördög kísértésének” eszközét, ezeket báránybőrhez hasonlította, amely elrejtja a farkas valódi természetét.

Löwenklau krónikájának előszavában Jan Kocín és Daniel Veleslavín a törökök győzelmének egyik okát a törökök összetartásában és mértékletes életvitelében látta.¹⁰⁰⁰ Maga Löwenklau is elismerően szólt róluk a „Discursus...” című kiegészítő fejezetben.¹⁰⁰¹

Jiřík Johannides a végítélet előjelét, Góg és Magóg népét látta a törökökben, mégis a keresztények romló erkölcsait így ostorozta: „A törökök megelőznek benneteket mértékletességben, jámborságban.”¹⁰⁰²

A korszak nyugat-európai protestáns irodalmában élénken élt az az elképzelés, miszerint a törökök vallási téren nagyobb türelmet mutatnak, mint a katolikus uralkodók.¹⁰⁰³ A nyomtatott cseh irodalomban ennek nincs nyoma. Ugyanakkor Pešina megjegyzéséből, miszerint a protestánsok sem számíthatnak arra, hogy jobb helyzetük lesz, mint eddig volt, arra lehet következtetni, hogy ez a gondolat nagyon is élt a cseh közvéleményben. Tomáš Rataj kiemeli, hogy 1526-ban V. Károly birodalmi rendeletben adott utasítást arra, hogy hívják fel a figyelmet a törökök kegyetlenségére, hogy visszaszorítsák a törökbarát gondolatokat.¹⁰⁰⁴ Nem valószínű azonban, hogy erre Csehország miatt került sor, sokkal inkább a távolabbi protestáns német vidékeken terjedő elképzelések ellen irányult.

Tomáš Rataj kutatásaiból ismerünk néhány esetet, amikor törökbarátság miatt született ítélet. Az egyik egy Brož nevű Kutna Hora-i mészáros esete, aki 1532-ben kijelentette, hogy azt szeretné, ha a törökök uralkodnának Csehországban. A másik ugyanitt történt 1551-ben, amikor egy Jan Velký nevű polgárt ítélték börtönre, mert dicsérte a törököket,

⁹⁹⁷ Saját betoldás. (*K. E.*)

⁹⁹⁸ Kovács: *Islámismeret...* i. m. 137.

⁹⁹⁹ Uo. 140.

¹⁰⁰⁰ Löwenklau: *Kronyka nowá...* 2013. i. m. 334–335.

¹⁰⁰¹ Lásd a „Joannes Löwenklau (Leunclavius)” fejezetet.

¹⁰⁰² Johannides: *Dwogj Špis včíněny...* i. m. 104.

¹⁰⁰³ Csepregi: A török a protestánsokat pártolja?... i. m. 24–35.

¹⁰⁰⁴ Rataj: *České země...* i. m. 230–231.

és győzelmet kívánt nekik Magyarországon.¹⁰⁰⁵ Egyet kell értenünk Tomáš Ratajjal abban, hogy ezek a megnyilvánulások nem annyira a törökbarátságnak, inkább a feljebbvalókkal, nemesekkel, uralkodóval szembeni elégedetlenségnek jelei. Ugyanezt a jelenséget figyelte meg Őze Sándor a magyarországi források tanulmányozása alapján.¹⁰⁰⁶

¹⁰⁰⁵ Uo. 231.

¹⁰⁰⁶ Őze Sándor: *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526–1566)*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2011. 169–170. http://real-d.mtak.hu/503/45/dc_220_11_doktori_mu.pdf.

ZÁRSZÓ

A török tematika végigkísérte a 16–17. század cseh irodalmát, és bár különféle elképzelések éltek a török hódítás okaival és a törökök történelmi szerepével kapcsolatban, a Csehországban kiadott művek nagyrészt egyetértettek abban, hogy a törökök ellen minden lehetséges eszközzel harcolni kell. A szerzők többsége felismerte, hogy a török harcok tétje nem csupán az uralkodó személye, vagy a fizetendő adó, győzelmük esetén minden meg fog változni. Ez magyarázza a szenvedélyes kirohanásokat, az apokaliptikus hasonlatokat, az ellenség démonizálását. Figyelmeztették olvasóikat a törökök erőszakos terjeszkedésére, katonai erejére, a harcokban és a békés lakossággal szemben mutatott kegyetlenségükre, de főleg arra, hogy a frontvonal egyre közeledik Csehországhoz, a törökök elleni harc tehát Csehország védelme miatt fontos. A fegyveres harc mellett lelki harcra is készültek. Ahogy a keresztény hitviták segítették a felekezetek tanításának formálódását, az iszlámmal való képzelt polémiák (hiszen nem vártak választ) is hozzájárultak ahhoz, hogy a keresztény hitelvek jobb megértés útján megszilárduljanak az olvasóban.

Magyarországon és Csehországban is mindenki feltette a kérdést. Miért történik mindez? Ki a felelős ezért? Mint láttuk, nem csak a kérdések, a válaszok is ugyanazok voltak. A bevezetőben vázolt három lehetőség (1. Isten büntetése, 2. a végítélet előjele, 3. rossz politikai és katonai döntések következménye) mindegyike jelen van a cseh kultúrtörténetben is. A lehetséges okok közül egy mindenkinél megjelent, ez pedig a bűnökért való büntetés gondolata. Ezért egyetértettek abban, hogy hitbeli és erkölcsi megújulás nélkül lehetetlen a katonai győzelem. Az iszlámmal esetlegesen kapcsolatba kerülő keresztények áttérésének megakadályozását, keresztény hitük és erkölcsi rendjük romlatlan megőrzéséhez való megelőző segítségnyújtást tartották legfontosabb feladatuknak.

SUMMARY

In the 16th–17th centuries the Ottoman expansion was the most significant foreign political problem of Central-Europe, especially Hungary, and its interpretation became one of the most difficult questions in Hungary and the Czech lands (which was safe from the Ottoman danger) as well. All intellectuals were looking for an answer to the question: If the Christian faith is the true religion, why does God allow the Ottoman conquest, and the subsequent misery of the Christians? The theologians and the philosophers of this era gave different answers. Katalin Péter and Sándor Óze found three ways of contemporary interpretations, based on the Early Modern Hungarian song tradition and the printed prosaic literature, respectively: 1. theory of crime and punishment (Biblical parallels); 2. Apocalyptic interpretation; 3. humanists' explanation that the Ottoman expansion is a foreign political and not a theological-philosophical problem. All three theories can be found in the Czech literature as well.

The first part of this monograph is about the first theory, which argues that the Ottoman expansion is a justified punishment for the sins of the European Christian nations. The most important author representing this theory is the Utraquist priest Bartoloměj Dvorský. After the fall of Buda, he (like his contemporaries) calculated with the conquest of the Czech lands by the Turks in the near future. He was concerned for the military and cultural conquest as well, so he thought that a number of Czech people will support the Turks and convert to their religion due to fear or hope of carrier, better social position or fortune. That's why he felt important to attract attention to the danger of the cultural-religious conquest of the Ottomans. He encouraged the Czech Christians to defend their faith in the battlefields and in the pulpits of the schools and churches as well. In his book, *Proti Alchoranu Totiž Zakonu Tureckemu a Saracenskému...* [Against the Quran, which is the law of the Turks and Arabs...], published in 1542, he polemized with the Islam religion, and explained the most important dogmas of the Christian faith which are different from the Islam (the Original sin, Trinity, Christological dogmas, Salvation, Eucharist and so on) on the basis of the Bible and Church tradition. Finally he raised the question: If the Christian is the true faith, why can the Ottomans win, why does God help them against the Christians? Dvorský has the same answer, like other theologians and philosophies of this era: The Turks are the punishment for the sins of Christian Europe. In the Old Testament several events can be found when God punished the Jews with the conquest of other nations (Assyria, Babylon and so on), but God forgave them when they repented their sins. The condition of the victory over the Turks is penitence and moral renewal.

Jan Mirotický, the translator of a book by Barthul Georgievič had the same opinion. He wrote in the prologue of his book *O Začátku Panowánj Tureckého...* [About the begin-

ning of the Turks' expansion] that it is very important to confirm in the common people that the Turks are a dangerous enemy and are day to day closer to Moravia. That is why he translated a book of Barthul Georgievič to "Moravian" language. In this prologue he argued that everybody had to put their personal ambitions aside and take part in the defense of the country, and financially support the war against the Turks. This dangerous situation is due to the sins of the Christians, but it can be removed by penitence and pray.

The second part is about the apocalyptic interpretations. This appears in the *Obaudwauch Antykrystůw, konstantynopolitanského a ržjmského...* [About the double Antichrist, the Constantinoplean and the Roman] (Nuremberg, 1565) by an unknown author, and in the *Antialkorán* (Prague, 1614) by Václav Budovec z Budova. In this theory the rise of the Ottoman Empire means the approaching of the Last Judgment, the Second Coming (Parousia) of Jesus, before which the Antichrist will reign for two thousand years. His reign will end with the victory of the people of Christ (the Christians, who kept their faith) over the people of the Antichrist (heretics, pagans, Turks and so on) at Armageddon.

All the above mentioned theological interpretations generally include polemy with the Islam as well. Their authors wanted to show that Christian faith is the true way to God, and the victories of the Ottomans are not evidence of the truth of their religion and morals. These works were written for Christians who were in contact with Muslims (soldiers, merchants, diplomats and so on) and wanted to help them to keep their faith and pure Christian morality, and to prevent their conversion. Their authors used the same sources, so their arguments are very similar. First of all, they wanted to declare that the Islam is not a type of Christian faith. It was not evident in this era. All the religious polemics wanted to show that the Muslims refuse the fundamental dogmas of the Christian faith, so the goodness of Jesus, the dogmas about the Trinity, and the salvation. Another collective argument was the difference between the Holy Bible and the Quran. Václav Budovec is the only one who tries to confirm that only the Bible is inspired by God, for the others this is evidence. The different morals was another common argument, it criticized the marriage customs (polygamy, divorce), the prohibition of alcohol and the Muslim images about the Heaven.

Based on the Hussite traditions and the influence of the Western-European Reformation, in the 16th-century Czech literature there are three main apocalyptic ideas about the Ottoman Empire: the Antichrist, the last Empire of Daniel prophet, and the people of Gog and Magog.

In the Czech theological literature the issue of the incarnation of the Antichrist is present from the 14th century (see Jan Milíč z Kroměříže). According to Jan Hus, essentially everything can be Antichrist which is opposite with Christ and the Gospels, but in the other side, once in the future, it will really incarnate. The author of the work *Obaudwauch Antykrystůw...* attempts, based on Hussite and the Western Reformation traditions, to confirm the doctrine of the double Antichrist, which means that the Antichrist has two incarnations: the Roman pope and Mohamed. The name "Mohamed" in this text sometimes really means the Muslim prophet, sometimes it is a picture for the Islam religion or for the Ottoman Empire.

The apocalyptic prophecies about the Turks based on Daniel's vision about the four kingdom (Daniel 7) were less significant in the Czech Turcica-literature. This vision of Daniel prophet is mentioned in the last chapter of the essay *Obaudwauch Antykrystůw...* – which is about the fall of the Antichrist –, and it is interpreted according to the tradition of the Reformed theologians of Wittenberg. The ten horn of the fourth beast means ten Roman (= European) kingdom, from this ten three will be under the reign of the Antichrist, but God will relieve those who reserve their faith, send his Son once more, destroy the empires, and establish the last and eternal kingdom. A book published abroad, the *Metamorphoses mundi...* by Šimon Partlic z Špicberka (Leiden, 1626), contains apocalyptic elements based on the traditional interpretation of Daniel 7, namely that the fourth empire is the Roman, and its successor is the German. According to Partlic's theory the victory of the Ottomans was not probable, because there are no prophecies about a new empire instead of the Roman, so the Ottoman Empire will not overcome the German.

The legend about Gog and Magog can be found in the ancient apocalyptic literature of all the European nations. The "pre-Hussite" theologians of the 14th century (during the reign of Charles IV) and the Hussites identified the people of Gog and Magog as a symbol of moral weaknesses in the Church, and not as concrete nations. The legend of Gog and Magog was a fundamental element of a polemic essay about the Islam, the *Antialkoran* by the nobleman Václav Budovec z Budova from the Unity of the Brethren. In this book the people of Gog and Magog was not a symbol, they were indentified with real nations, especially with the Ottomans, and with their allied eastern nations. According to Budovec they had an apocalyptic role, their rise calls attention to the close end of the world, and the second coming of Jesus in the near future. The people of Gog and Magog (= Ottomans) had attacked people of God, so all the Christians had to prepare for the last fight, which will be double: armed with a gun and spiritual. Šimon Partlic ze Špicberka also declared in his *Tractatus Cometographicus. O dwau nových hwězdách aneb kometách, které se spatřovali na koncy roku 1618* [About the two new stars or comets which were seen at the end of the year 1618] that the Ottomans were the people of Gog and Magog, the people of the faithless in the apocalyptic future, and the incarnated Antichrist.

In the 16–17th centuries prophecies and predictions about the Ottomans were popular in the Czech lands (as well). Astrology was acceptable in this era, people felt no contradiction between astrology and the Christian faith. A number of Christians (Catholics and Protestants alike) believed that the time of the Last Judgment will be seen from the signs of the sky (Matthew 24, Luke 21). The Catholic/Utraquist Tadeáš Hájek z Hájku, as well as the Protestant Šimon Partlic z Špicberka, tried to find out the future of their country, Church and whole Europe from the position of the stars. The most known work of Tadeáš Hájek z Hájku about the Turks is the *Wayklad proroctwij tureckého* [Interpretation of the Turkish prophecy]. There is a prophecy in it about the Turks: their end will happen because of the internal problems of the Ottoman Empire, and not the persistent fight of the European nations against them, not a charismatic leader or the Apocalypses will cause it. Šimon Partlic in his work *Tractatus Cometographicus...* (Hradec Králové, 1619) wrote about the two comets which were seen in 1619 over Europe. In his opinion, the first comet predicted the war and the misery of it, while the second predicted the new king, Matthias II, who will be an ideal, fair-minded king and will make welfare for everyone in his Empire. The Apocalypses according to him will happen in 1621 or 1624, but at the latest 1625. In this year

Gog and Magog will fall down, the Jews will accept the Christian faith, everybody will understand the Bible right, and God will be the only king of the world. Before it, for a short time, a darker period will prevail, the “period of the last faithless”, which will be hard, but the “saint remnants”, the Christians who keep their faith pure will survive it. The new Czech king will create the “Golden Age”, will win over the Turks and over the “Roman Antichrist”, the papacy. In another of his books, in the *Metamorphoses mundi...*, Partlic combined the traditional Protestant apocalyptic interpretation of Daniel’s prophecy about the empires (Daniel 7) with Saint John’s vision about the monster with seven head in the Book of Revelation (13). The four empire means the four quarter of the world: the first, the Assyrian-Babylonian was the eastern Empire, the second and the third, the Persian and the Macedonian Empires were the southern, and the Roman the western. The next empire of the world will rise from the north. This empire will be created by the “lion of North”, an ideal governor and king, with the help and bless of God. In the near future Hungary, Poland and the Czech lands will be united, and from these countries a new, pure Protestant state will emerge, which will overcome the papacy as well as the Ottomans. Prophecies of Mikuláš Drábik were very similar to Partlic’s ideas. In these predictions the four quarter of the world had a special importance: The northern quarter was the only one with no despotic empire, so the last empire will rise in the North. Partlic and Drábik believed that God will send a hero, a “liberator”, who will overcome the Antichrist, which at this time meant both the papacy and the Habsburg dynasty. Victory over the Ottomans will be not needed, because they will convert to the Christian faith, and support the fight against the Catholic Habsburgs as well. Partlic supposed that this liberator will be Frederick V. of the Palatinate (the late Czech king), and Drábik believed that he will be somebody from the Rákóczi family. The Catholic Tadeáš Hájek also attached hope to a liberator, but supposed that this hero will be a member of the Habsburg dynasty.

In the third main group are those theories according to which the Ottoman expansion is not a theological or philosophical but a military and political problem. The second poem in the edition *O nesstiasne bitwie a poraažce Vhruo...* [About the unlucky battle and the fall of Hungary] (Prague, 1526) about the battle of Mohács stated that the reason of the defeat were the wrong political decisions. Another edition about the fall of Buda in 1541, the *Nowiny nowee o Turku a o Budijnu...* [News about the Turks and Buda] (Prague, 1542) argued that the Ottoman alliance of John I (Szapolyai), and his civil war with Ferdinand I of Habsburg caused the tragedy. Šimon Partlic in his essay *Flagellum Dei: Bič, aneb metla Božj...* [Whip or God’s scourge] accused the Czech political leaders of treason, because their wrong policy and selfishness ruined their country and helped the Ottomans. In another book of his (*Mundus furiosus. Mutationis causarum perspicuitate, eversionis rerum publicarum*) *varietate...*, Rostock, 1622) he presented the rise of the Ottoman Empire and tried to collect the reasons of their successes. According to him, these reasons were the moral fall of Europe, the inaptitude of the kings to govern their countries, and that the European nations did not want to concentrate their forces and underestimated the Ottoman danger.

In 1663 Jan Tomáš Pešina z Čechorodu published his book about the Ottoman danger, *Ucalegon Germaniae, Italiae et Poloniae Hungaria, Flamma Belli Turcici ardens*, subsequent to the succesfull wars of Miklós Zrínyi against the Ottomans, and the Ottoman incursion to Moravia. In this book he intended to call attention to the war in Hungary against the

Turks, and argued that if Hungary will fall, the Turks will occupy the Czech lands as well, and in the near future they will conquer Austria, Italy, Poland, Germany, and finally the whole of Europe. He supported this statement in the first part of his book with historical, in the second part with political arguments. He gave four reasons why all the European nations should concentrate their forces against the Turks and help Hungary. According to him the first reason is the necessity: this is not only a help for Hungary, the war against the Ottomans is necessary for their own safety. The second reason is justice: all the European countries are in danger (not only Hungary), so all the countries have to take part in the defense. The third reason is the usefulness: it is possible to take back those regions, cities, fortresses which were earlier occupied by the Turks. The fourth reason is that now all conditions are given for a successful war against the Ottoman Empire.

In the early Baroque comprehensive works of Czech histories the Ottoman wars had a significant role. In 1541, Czech chronic and Catholic priest Václav Hájek z Libočan published his *Kronyka Czeská* [Czech Chronicle], in Czech. This year the Ottomans conquered an area in the middle of Hungary, and when Hájek finished his work in October 17, Buda, the capital was already occupied. The cunning of the Turks and the petty-minded sins of the European leaders is a repeated element in his chronicle. He accused the Christian military leaders and politics of selfishness, avarice, and carelessness, and the Hungarians for incapacity of defending themselves and their own country. In spite of that, he stressed the importance of the bravery of the Czechs in the fights. In 1590 Daniel Adam z Veleslavína wrote a longer history, the *Kalendář Historický*... [Historical calendar] about the history of Czech lands from the beginnings to his own time, which followed the calendar, and presented the significant events at each day of the year. His main source was Hájek's chronicle, but he used the history of the Czech lands written by Aeneas Sylvius Piccolomini (Pius II), which was edited and published by Adam himself. He tried to present an objective view about the Ottoman wars, his work is less predisposed in favour of the Czechs, but readily stresses the role of the Czechs in the wars and their braveness.

In 1594 the best Czech-language monograph of that era about the Ottoman Empire and the Turks was published in Prague: the chronicle of Johannes Löwenklau, the *Kronika nová o národu tureckém* (original: *Neuwe Chronica türckischer Nation, von Türcken selbs beschriben*). The editor (who is supposed to have been Jan Kocín, the translator) enumerated the reasons for the Ottoman victories and their invincibility: 1. discord between the Christian European nations, 2. laziness of the leaders of the European nations and personal sins of the Christians, 3. wrong and rash decisions, 4. carelessness to the law and justice: the stronger rich exploited the weak and the poor, that is why God sent punishment to them. Kocín accused with these sins all the Europeans collectively, the Germans and the Czechs as well. Every European nation took part in the crimes for which the Ottoman expansion is the punishment, so everybody has to take part in the wars as well. Löwenklau wanted to present the history and culture of the Turks, but the Czech version, with their supplements and appendixes resorted to propaganda against the Ottomans. In the translators' interpretation the history of the Ottomans show that they are a strong nation, which was always successful in the wars. When they occupied a region, they could settle there for a long time. That means that they are very dangerous enemies, and the discord between the Christian European nations and the civil wars (here Hungary is the example) always gave them advantage. The military force of them should not be underestimated.

The Latin history of the Czech lands by the Jesuit Bohuslav Balbín, the *Epitome rerum bohemicarum...* was published in 1677 in Prague. In this book the Ottomans are the enemies of Hungary, not Europe. The Czech lands are safe, they do not need protection; the Czechs are supporting Hungary in these wars, which is a great and unnecessary sacrifice of them for Hungary. In the same year another history was published, the *Mars Moravicus...* written by Jan Tomáš Pešina z Čechorodu: this paid more attention to the Hungarian–Ottoman wars, and interpreted it as European–Ottoman wars. His main question is: Why the Christians fight against each other, and do not want to concentrate their forces against their most dangerous common enemies, the Ottomans? Pešina in this book repeated his opinion that political crimes, wrong decisions and the personal sins of the Christians brought the punishment of God, which is the Ottoman expansion.

The positive view of the Ottomans was present in the Czech literature as well as in the Western European. In this historical situation naturally there were no editions which directly praised the Turks, but even their most ardent attackers admitted some of their virtues, and sometimes showed them as model for the Christians. Bartoloměj Dvorský argued in his preface that Islam is a too attractive religion, and the reason why he wrote his polemic essay is the need to prepare Christians how to keep their faith pure, if the Ottomans should occupy the Czech lands. The main critic of the Islam, Václav Budovec admitted the religiousness of the Ottomans. In the foreword of the chronicle of Löwenklau, the translator Jan Kocín and the editor Daniel Adam z Veleslavína found the reason of the Ottoman successes in their solidarity to each other and their temperance.

In the Czech polemic literature, as well as in other European traditions, legends lived about the possibility of conversion of the Turks to the Christian faith. Mikuláš Drábik believed that before the Apocalypses all the Turks will convert to the Christian faith. Jan Amos Komenský (Comenius) published in his *Lux in tenebris...* Drábik's prophecies about it. Drábik wanted to write a handbook for missionaries who will convert the Turks, and wanted to find somebody who translate the Bible into Turkish language. The second song about the battle of Mohács is finished with a pray for the conversion of the Ottomans. Usually all the polemics with the Quran and the Islam hoped their conversion. Bartoloměj Dvorský wrote, that all the Christians should pray for it. In 1604 Šimon z Lomnický z Budče translated and published the famous letter of Pius II to Mehmed IV from Bibliander's collection. In the preface Šimon z Lomnický z Budče wrote that Christians are obliged to save the Turks' soul, so to convert them, that is why Pius II wrote this letter to the sultan, but he never answered to it. (In reality Pius II never sent it.) Lomnický thought that this letter was the evidence that the conversion of the Ottomans is just as hopeless as living together with them in peace.

The Czech editions all supported the fight against the Ottomans. Only one, the unknown author of the Lutheran edition, the *Obaudwauch Antykrystůw...* published in Nuremberg, argued (based on Luther's teaching) that the defense against them by military or diplomatic means is impossible. Based on the prophecies of Daniel prophet he believed that the Turks will fall in the near future, but this war will be fought only by God, the "saints" (pure, faithful Christians, who kept their faith) will be only passive instruments: they will suffer during the reign of the Antichrist and be liberated by God. The armed intervention or military service is against the plan of God. But this edition was published abroad, not

in the Czech lands. Šimon Partlic wrote about the just war in the defense of the true faith, and gave some example from the Holy Bible: the wars of king David, Maccabees and so on. Bartoloměj Dvorský urged the common European–Christian military expedition against them, and gave the Maccabees as a model from the Bible. Václav Budovec interpreted the Ottoman wars as a “prelude” of the final battle in Armageddon.

In the 16–17th centuries Hungary the polemic with the Quran as a literary genre was present, but the Hungarian polemic literature was not in contact with the Czech, the common points are only because of the common – Western-European – sources. The polemic with the Islam is very different to the classical Christian polemics. In the polemics between Christian Churches there was a common point, the Holy Bible, and the polemic partners were trying to persuade each other of their truth. In the polemics with the Islam there was no common Holy Scripture, and the authors primarily want to prevent the conversion of the Christians, and not to persuade the Ottomans. It is interesting to compare the books of Bartoloměj Dvorský and Václav Budovec with two Hungarian polemics: 1. István Szántó (Arator): *Confutatio Alcorani* (1611, manuscript); 2. Péter Pázmány: *Az uj tudományok hamisságának tiz bizonyosága... Mahomet vallása hamisságáru... [Ten evidence of the falsity of the new philosophy... about the falsity of Mohamed’s religion]* (appendix) (Graz, 1605). These four works are very similar, but only because of the common sources: Dionysius Carthusianus: *Contra Alchoranum et sectam machometicam libri quinque...* (Coloniae, 1533); Theodor Bibliander (Buchman): *Machumetis Sarracenorum principis vita ac doctrina omnis...* (Basel, 1543; 1550). Their authors never read books of each other.

The Czech-language poetry of Hungary, too, had the above mentioned three answers for the question of the Ottoman expansion: (1) Punishment from God (Štefan Pilárik, Juraj Zábajník); (2) a prelude of the Apocalypses (Jiřík Johannides); (3) a very dangerous political and military enemy of this world (Jiřík Třanovský). All of them are nearer to the Hungarian than the Czech-Hussite traditions. They never quoted Czech authors, and they told only about the military events in Hungary, they were praying for Hungary and so on. Their authors usually had own experiences about the Ottoman conquest and forays. The fear of the Turks, the sorrow about the ruin of the country is the main topic of these poems, as well as in the Hungarian-language poetry.

The Ottoman issue appears all the time in the 16–17th century Czech literature. There were different answers to the question of the reasons and the historical role of the Ottoman Empire, but the common idea of all the authors was that the fight against the Ottomans was necessary, and that it was an obligation of all the European nations. They knew that the stake of the war was not only the person of the ruler or the amount of the tax: if the Ottomans win, everything will be changed. This is the explanation to the ardent style of these essays, to the apocalyptic parallels, and to the demonization of the enemy. Among the reasons there is one present in all these works: the Ottoman conquest is God’s punishment for the sins of the European Christian nations. This is the common point: with different emphases, all the polemics contain it. Everybody agreed that without moral renewal it is impossible to win. Almost all of them (except Balbín, and the unknown author of the *Obaudwauch Antykrystůw*) call attention to that this dangerous enemy is approaching to the Czech lands, so the war against them does not only support Hungary, but it is a self-defense as well.

RÖVIDÍTÉSEK

- Knihopis *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce 18. století.* Szerk. Horák, František – Tobolka, Zdeněk – Urbánková, Emma – Baudurová, Anežka. Praha, 1925–2008.
- RMK II Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár.* 2. köt. *Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok jegyzéke.* Budapest, 1885.
- RMK III Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár.* 3. köt. *A magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve.* Budapest, 1896.
- RMNy *Régi magyarországi nyomtatványok.* 1. köt. 1473–1600. Szerk. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István, Kelecsényi Ákos. Budapest, 1971; 2. köt. 1600–1635. Szerk. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc. Budapest, 1983; 3. köt. 1635–1655. Szerk. Heltai János. Budapest, 2000; 4. köt. 1656–1670. Szerk. P. Vásárhelyi Judit. Budapest, 2012.
- VD 17 *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts.* www.vd17.de.

FORRÁSOK

- Adam z Veleslavína, Daniel: *Kalendař Hystorycky. Krátké a Summownj poznamenánj wssech-něch dnůw gednohokaždého měsíce, přes celý rok...* w Starém Městě Pražském, 1590.
- [Babčáni, Juraj]: *Cordiale Horologium a neb srdečné duchownj hodinky předtjm z německého jazyku přeložené. Nynj pak nětco malo porozssjřene a přidánjm modliteb rytrownjch k gednékaždé hodině od K[něze] G[iříka] B[abčániho].* w Žilíně, 1684.
- Balbín, Bohuslav: *Epitome historica rerum bohemicarum...* Pragae, 1677.
- Balbín, Bohuslav: *Miscellanea historica regni Bohemiae decadis I. liber IV. hagiographikus Bohemia Sancta...* Typis Georgii Czernoch, Pragae, 1682.
- Bibliander (Buchman), Theodor: *Machumetis Sarracenorum principis vita ac doctrina omnis...* Basel, 1543.
- Bibliander (Buchman), Theodor: *Machumetis Saracenorum principis, eiusque successorum vitae, doctrina ac ipse Alcoran...* Basel, 1550.
- Boehme, Johann: *Obyczęze, práwa ržády a nebo zwyklosti wssech národů skrze Jana Aubana přijgmenijm Čzecha sýc Němce z mnohých neywnznesseněgssých scribentů, neb wypisowatelů takowých wěcý w hromadu sebrané...* z latinské ržechi w českau přeložené skrze Jana Mirotického w Kroměřijži. Wytisštěno w Holomúcy [Olomouc], 1579.
- Budovec z Budova, Václav: *Anti-Alkoran. To gest mocnj a nepřemoženj důwodowé toho, že Alkorán turecký z dábľa possess, a to půwodem aryánů s wědomým proti Duchu Swatému rauhánjm...* w Starém Městě Pražském, 1614.
- Budovec z Budova, Václav [Budowez, Wenceslaus]: *Circulus horologi lunaris et solaris, hoc est, brevissima synopsis, historica, typica et mystica, variis figuris et emlebatis illustrata...* Hanoviae, 1616.
- Budovec z Budova, Václav: *Antialkorán.* Szerk. Rejchrtová, Noemi. Praha, 1989.
- Comenius, Joannes Amos: *Lux in tenebris, hoc est prophetiae donum quò Deus Ecclesiam Evangelicam, in regno Bohemiae...* s. l. 1657.
- (Comenius, Joannes Amos): *De ruina Principis Transylvaniae (ejusque occasione de libero Lux in Tenebris) Iudicium amici ad amicum.* s. l. 1658.
- Druhá Apologie Stawůw Králowstwj Čzeského, Tělo a Krew Pána Gežjsse Krysta pod Obogj přijgmagjých.* w Starém Městě Pražském, 1618.
- Dvorský, Bartoloměj: *Proti Alchoranu, totiž zakonu tureckemu a saracenskému a falessnému gijch náboženstwj...* w Starem Miestie Pražskem, 1542.
- Hájek z Hájku, Tadeáš: *Wayklad Prorocwtwj Tureckého, o zkáže a zahubenij téhož národu tureckého, pro obecné wssech křestianuow potěssenij...* w Starém Městě Pražském, 1560.
- Hájek z Hájku, Tadeáš: *Minucy a Pranostyka...* K Létu Páně 1564... w Starém Městě Pražském, 1563.
- Hájek z Hájku, Tadeáš: *Minucy a Pranostyka Doktora Thadeásse Hágka z Hágku k létu Páně 1565.* w Starém Městě Pražském, 1564.

- Hájek z Hájku, Tadeáš: *Minucy a Pranostyka, k létu 1567.* w Starém Městě Pražském, 1566.
- Hájek z Hájku, Tadeáš: *Minucy a Pranostyka, k létu 1568...* w Starém Městě Pražském, 1567.
- Hájek z Libočan, Václav: *Kronyka Czeská cum gracia et privilegio Regie Maiestatis...* Wytisstieno w Menssijm Miestie Pražském, 1541.
- Hájek z Libočan, Václav: *Böhmische Chronica Wenceslai Hagecii. Von Vrsprung der Böhmen.* Zu Prag, 1596.
- Hus, Jan: *Kazanij dwoge o Antikrystu a Sselmie, ktera boguge proti Swatym nynij w rzecz czieskau przelozieno od knieze Wiktorina Anxigina Skuteczkeho niekdy kazatele Ewangelium Krystowa na Horach Kutnach...* Tlaczieno w Magdeburcze, 1554.
- Janiczki, Klemens: *Ad D. Ioannem Antonium, insignem medicum, Budae a Turcis occupatae querela. Carmina. Tristia VIII. 64.* In uó: *Carmina. Dzieła wszystkie.* Szerk. Jerzy Krókowski. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1966. 58–67.
- Johannides, Jiřík: *Dwoj spis včinný. 1. Gest clangor Tubae Divinae, resonans, duodecim prodromos diem extremi iudicij praevenientes, indicat, ac repentinam consumationem mundi, annuciat (!). Zwuk trauby Božj zwučjcy dwanácte předchůdců deň Páně poslednj saudný předcházejjcy oznamuge a rychlé skonánj swěta ohlassuge. 2. Spis gest o prawé poslaupnosti včenj ewangelitského...* w Žilíně v Jana Dadana Leta 1667.
- [Karthauzi Dénes] Dionysius Carthusianus: *Contra Alchoranum et sectam machometicam libri quinque. ... eiusdem De instituendo bello adversus Turcas, de generali celebrando Concilio. Contra vitia superstitionum. ... Coloniae apud Petrum Quentel. 1533. Doctoris ecstatici D. Dionysii Cartusiani Opera Omnia.* Tornaci, 1908.
- Korán.* Ford. Simon Róbert. Budapest, 1997.
- Löwenklau, Johannes: *Kronyka nowá o národu tureckém na dwa djly rozdělená. ... Nazad přidány gsau dvě gjzdy Augeria Busbekia do Konstantynopole, a odtud do Amasie: Jtem, Napomenutj geho a správa, proč a gakby se křestiané k wálce proti Turkům hotowiti měli.* Praha, 1594.
- Löwenklau, Johannes: *Kronika nová o národu tureckém.* Szerk. Eduard Petrů – Jana Kolářová – Tereza Kohoutová. Olomouc, 2013.
- Makula nélkül való tükör, melly az üdvözítő Jesus Kristusnak, és szent szüléinek életét, úgy ke-serves kinszenvedését és halálát adgya elé...* Ujfalusi Judit által cseh nyelvből... fordította-tott... Nagyszombat, 1712.
- Martin z Kochemu: *Veliký život Pána a Spasitele našeho Krista Ježíše a jeho nejsvětější a nejmilejší matky Marie Panny: jakož i všech jiných krevních přátel Syna božího...* [Az 1698-as első kiadás alapján készült kritikai kiadás.] Szerk. Sládek, Miloš – Peisertová, Lucie – Breň, Tomáš. Praha, 2007.
- Mirotický, Jan: *O Začátku Panowánj Tureckého, a o gegijch zprawowánj a zachowáwánj zjzjelosti wogenské, krátcý některij Kusowé mijsto poznamenánj sebranj. Ku kterýmžto gest přidána knjižka o tureckých obyčejijch sebraná od Bartholoměge Gorgewiče s předmluwau přijlejjjcy. Z latinské ržeči nynij w nowě na česko přeložena od Jana Mirotického w Kroměříži 1572. 1576. Wytisstěna...* w Holomaucy [Olomouc] 1576.
- Nowiny nowee o Turku a o Budijnu. Čztwero gisté a prawé poselstwij, gedno od Pani Jzabelly, králowé vherské a pozuostalé wdowy w Vhřijch...* Wytisstieno w Menssijm Miestie Pražském, 1542.
- Obaudwauch Antykrystůw, Konstantynopolitanského a Ržjmského, totiž Machométa a Papeže gednohlasné a gednostegné včenij, wijra, religio a náboženstwij proti Krystu Synu Boha žiwého.* Wytlačeno w Slawném a Ržijžském Městě Normberce [Nürnberg], 1565.

- O nesstiasne bitwie a poraažce Vhruo od národu tureckeho vciñenee a o smrti welmi smutnee a žalostiwee slawne pameti krále Ludwika gehomilo. Pisničky tyto pro památku takoweho pána vďelány sú obecnyými Notami.* Praha, 1526.
- Partlic ze Špicberka, Šimon: *Tractatus Cometographicus. O dwau nowých hwězdách aneb kometách které se spatřowali na koncy roku 1618...* Wytisstěn w Městě Hradcy nad Labem, 1619.
- Partlic ze Špicberka, Šimon: *Metamorphosis mundi, qua Omnium in mundo rerum vicissitudines, mutationes autetium aversiones... illustrantur. His accessit Leo Redivivus, ... Ad Serenissimum Bohemiae Regem Fridericum.* Lugduni Batavorum, 1626.
- Partlicius, Šimon: *Flagellum Dei. Bič aneb metla Boží, kterau Pán Bůh wssech časů swět pro weystupky trestati ráčil...* Praha, 1620.
- Pázmány Péter: *Az mostan támat uy tudomaniok hamissaganak, tiiz nilvan valo bizonisaga: Es reovid intes a teoreok birodalomrul, es vallasrul.* Graecii Styriae, 1605.
- Pázmány Péter: *Hodegus. Igazságra vezető kalauz...* Nagyszombat, 1766.
- Pázmány Péter: *A Mahomet vallása hamisságárúl.* In *Pázmány Péter összes munkái.* Budapest, 1894.
- Pázmány Péter: *Az Isteni igazságra vezérlő kalauz.* In *Pázmány Péter összes munkái.* I–VII. Budapest, 1894–1905.
- Pešina z Čechorodu, Jan Tomáš: *Ucalegon Germaniae, Italiae et Poloniae Hungaria Flamma Belli Turcici ardens.* Pragae, 1663.
- Pešina z Čechorodu, Jan Tomáš: *Phosphorus septicornis...* Pragae, 1673.
- Pešina z Čechorodu, Jan Tomáš: *Mars Moravicus. Sive bella horrida et cruenta, seditiones, tumultus, praelia, turbae... quae Moravia hactenus passa fuit...* Pragae, 1677.
- Pilárik, Štefan: *Sors Pilarikiana. Los Pilárika Štěpána...* w Žilině, 1666.
- Pius, II.: *Kronyky dwě o založenij Země České a prwnijch obywatelijch gegich...* w Praze, 1585.
- Pius, II. (Aeneas Sylvius Piccolomini): *List poseľacý k tureckému cýsaři, aneb traktát w kterém se wijra nasse křestianská proti turku obsahuge bludy Machometowy se wygewugij a geho sekta se potupuge: Kdež se nemálo platných a k přezwěděnij hodných věcý připomijná a wypisuge...* Wytisstěno w Starém Městě Pražském, 1604.
- Pribiš, Daniel: [1] *Luther, Martin: Katechysmus...* [2] *Rosarium animae.* [3] *O způsobu modlenj.* [4] *Pjsné duchownj...* Wytisstěno w Lewočy, 1634.
- Scherer, Georgius: *Správa gista o Antykrystu, kdy a odkud přigjti má, a že papež ržijmský Antykrystem nenij a býti nemuože. Od Giříjho Sserera, kazatele wijdenského w některá kázanij wwedena, a nyini z německé řeči w českau přeložena skrze kněze Bartholomiege Flaxia...* Wytisstěno w Litomyssli, 1589.
- Schmidl, Joannes: *Historia Societatis lesu provinciae Bohemiae 1–4.* Pragae, 1747–1759.
- Szántó (Arator) István: *Confutatio Alcorani (1611).* Szerk. Lázár István Dávid. Szeged, 1990 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 27.).
- [Třanovský, Jiřík: *Písně duchownj, staré y nové...*] (w Lewoči, w Wawřince Brewera, 1653.)
- Třanovský, Jiřík: *Cithara Sanctorum, Pijsně duchownij, staré y nowé...* w Lewočy, w Samuele Brewera, 1674.
- Třanovský, Jiřík: *Cithara Sanctorum, Apocal. 5. Pijsně duchownij, staré y nowé...* [2] *Páty díl Modliteb z Swatého Pijisma wybraných a na každý deň vzywanij vžytečných, tolikež y spowědnijch a při Welebne Swatosti obyčegných...* w Lewočy, w Samuele Brewera, 1696.

Ursin, Georg: *Prognostica oder Weissagung: von gefehrlichen verenderungen in diser Welt, welche im achtzigsten Jare angangen und endlichen bis auff 1585. und 88. Jar, ja bis ans ende der Welt sich erstrecken sollen: Allen guthertzigen Christen zur trewen Warnung Bekerung und besserung ires Lebens. . . . aus Johannes Hilten [etc.]... Eine andere, vom 1585. Jahre bis auf 600. Jahr Darinne gründlich angezeigt, was sich in folgenten Jaren begeben wird.* (Magdeburg: Johan Francken, 1586.)

Zábojník, Juraj: *Modlitby nabožné w nichž se obsahuj rannj večernj obecne vzdychanij při tom take pjsničky w nowe složené... Wytisštěné w Lewoči, 1686.*

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ács Pál: A jó török. Kuriozitás, tudomány és spiritualizmus Johannes Löwenklau török történetében. In uő: *Átszítált idő. Tinóditól Tandoriig*. Budapest, 2014. 274–286.
- Aiszóposz meséi. Magyar Elektronikus Könyvtár. A fordítást Hausrath, Augustus: *Corpus Fabularum Aesopicarum* (Leipzig, 1956–1957) című műve alapján Sarkady János készítette. 199A/B.
- Apponyi Sándor: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften gesamm. und beschrieben von Graf Alexander Apponyi, neubearbeitet von József Vekerdi*. 1–3. köt. Budapest, 2004.
- Augustínová, Eva: *Cithara Sanctorum Bibliografia*. Slovenská národná knižnica, Martin, 2011.
- Balázs József: II. Pius pápa és Nicolaus Cusanus bíboros eltérő megítélése a török kérdésben. In Bojtos Anita – Novotnik Ádám szerk.: *Eszmetörténeti tanulmányok. Dolgozatok a 2012. november 10-én, Piliscsabán rendezett konferencia előadásaiból*. Budapest–Piliscsaba, 2016 (Doktoriskolai Konferenciák, 1.), 15–26.
- Balázs József – Szuromi Kristóf: *Az európai iszlámkép Theodor Bibliander gyűjteményének tükrében*. Szerk. Bojtos Anita. Budapest, 2016.
- Balázs Mihály: Közel az iszlámhoz? Újabb kutatások a korai unitárius Adam Neuser és a muszlim hit viszonyáról. In Ittész Gábor szerk.: *Viszály és együttélés. Vallások és felekezetek a török hódoltság korában*. Budapest, 2017. 197–222.
- Bažil, Martin: Karel IV. jako služebník Antikristův? Obraz císaře v pozdně středověké mapopustní hře Des entkrist vasnacht. In Benešovská, Klára – Kubínová, Kateřina – Čermák, Václav – Soukup, Daniel szerk.: *Karel IV. a Emauzy*. Praha, 2017. 283–297.
- Bílek, Václav Tomáš: *Dějiny Tovaryšstva Ježíšová a působení jeho vůbec v zemích království českého zvláště*. Praha, 1896.
- Biografický lexikon Slovenska*. Szerk. Matovčík, Augustín. Martin, 2004.
- Bitskey István: Katolikus szerzők iszlámképe a hódoltság idején. In Ittész Gábor szerk.: *Viszály és együttélés. Vallások és felekezetek a török hódoltság korában*. Budapest, 2017. 133–154.
- Cermanová, Pavlína: Gog and Magog: Using Concept of Apocalyptic Enemies in the Husite era. In Brandes, Wolfram – Schmieder, Felicitas – Voß, Rebekka szerk.: *Peoples of the Apocalypse: Eschatological Beliefs and Political Scenarios*. De Gruyter, Berlin–Boston, 2016 (Millennium-Studien, 63.).
- Csepregi Zoltán: A török a protestánsokat pártolja? A hódoltsági reformációról Melanchthontól Bullingerig. In Ittész Gábor szerk.: *Viszály és együttélés. Vallások és felekezetek a török hódoltság korában*. Budapest, 2017. 19–44.
- Dobrovits Mihály – Óze Sándor: Magyarország török hódoltsága és az iszlám ismerete a 16. század második felében és a 17. század első harmadában. In Ittész Gábor szerk.:

- Viszály és együttélés. Vallások és felekezetek a török hódoltság korában. Budapest, 2017. 109–132.
- Drosztmér Ágnes: *Images of Distance and Closeness: The Ottomans in Sixteenth-Century Hungarian Vernacular Poetry*. PhD-értekezés. Central European University, Budapest, 2016.
- Ernyey József: Egykorú cseh krónikás énekek a mohácsi veszedelemről. *Népélet*, (1923/1924), 15–23.
- Fiala, Jiří: Reflexe válek s Turky v českých písních kramářských. In *Historie otázky problému. Kříž versus půlměsíc. Literární a umělecká tvorba jako prostor střetů mezi křesťanstvím a islámem*. 6 (2014) 2. 227–236.
- Fodor György: Jézus eszkatológikus szerepe az iszlámban. In Fodor György – Sarbak Gábor szerk.: *Ünnepi kötet Maróth Miklós hetvenedik születésnapja tiszteletére*. Budapest, 2013. 47–55.
- Gausz Ildikó: Transzitirodalom a koraújkori Magyarországról Busbecq 1554–1555. évi úti impressziói hazánkról. In *Történeti tanulmányok*. 23. köt. 2015. 22–40.
- Glücklich, Julius: Václava Budovce z Budova Martini Lutheri Antisocinus. *Český časopis historický*, 19 (1913) 2. 226–228.
- Goddard, Hugh: *A history of christian-muslim relations*. Edinburgh, 2000.
- Görföl Tibor – Kránitz Mihály: *Teológusok lexikona*. Budapest, 2002.
- Hankó B. Ludmilla – Heé Veronika: *A cseh irodalom története a kezdetektől napjainkig*. Budapest, 2003.
- Herold, Vilém – Mráz, Milan: Jan Milíč z Kroměříže – Autor tří řečí synodních. In Iohannis Milicii de Cresmir: *Tres sermones synodales*. Praha, 1974. 7–24.
- Holler László: Baranyai Decsi János törökök elleni harcra buzdító éneke 1597-ből. *Magyar Könyvszemle*, 117 (2001) 1. 101–112.
- Imre Mihály: „Magyarország panasza” a *Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*. Debrecen, 1995.
- Kadlec, Jaroslav: *Přehled českých církevních dějin II*. Řím [Róma], 1987.
- Kadlec, Jaroslav: Jan Milíč z Kroměříže. In *Bohemia Sancta. Životopisy českých světců a přátel Božích*. Praha, 1989. 183–190.
- Kadlec, Jaroslav: Bohuslav Balbín. In *Bohemia Sancta. Životopisy českých světců a přátel Božích*. Praha, 1989. 243–249.
- Kalous, Antonín: Tárgyalások az utraquisták és a római egyház egyesüléséről: A kiegyezés politikája. In F. Romhányi Beatrix – Kendeffy Gábor szerk.: *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*. Budapest, 2009. 154–163.
- Kaňák, Miloslav: Husitský předchůdce Budovcova Antialkoránu. *Náboženská revue*, 28 (1957) 248–256.
- Kavka, František: *Bílá Hora a české dějiny*. Praha, 2003.
- Kolár, Jaroslav: Hájková Kronika a česká kultura. In Hájek z Libočán: *Kronika Česká* [bevezető tanulmány]. Praha, 1981.
- Kovács Endre: *Magyar–cseh történelmi kapcsolatok*. Budapest, 1952.
- Kovács Eszter: Történetírás és történet szemlélet a 17. századi cseh jezsuita irodalomban. *Egyháztörténeti Szemle*, 10 (2009) 3. 70–82.
- Kovács Eszter: Jan Tomáš Pešina z Čechorodu és Magyarország. In Lénár Andor – Lőrinczné Bencze Edit szerk.: *Politika, egyház, mindennapok*. Budapest, 2010. 18–33.
- Kovács Eszter: Cseh nyelvű beszámoló a tolnai csatáról. In Stemler Ágnes szerk.: *Források és hagyományképek*. Budapest, 2014. 53–60.

- Kovács Eszter: *Islámismeret Csehországban a 16–17. század fordulóján*. Budapest, 2017.
- Kovács Eszter: Cseh husziták és magyar jezsuiták gondolatai a törökveszélyről és a keresztény összefogásról. In J. Újváry Zsuzsanna szerk.: *Oszmán–magyar viszony a 16–18. században. Tanulmányok a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom népeinek – magyarok, törökök, rácok, tatárok, zsidók, görögök és egyéb népek – hétköznapjairól; egyén és közösség viszonya*. Budapest, 2020. 35–45.
- Kovács Eszter: *Cseh és szlovák verses emlékek a régi magyarországi nyomtatványokban (17. század). České a slovenské veršované památky v starých uherských tiscích (17. století)*. Esztergom, 2022.
- Kučera, Jan P. – Rak, Jiří: *Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře*. Praha, 1983.
- Kůrka, Pavel: Jak nepřesvědčit protivníka o víře. Setkání katolika a nekatolika jako téma dialogu. *Folia Historica Bohemica*, 27 (2012), 225–236.
- Kvacsala János: Egy álpróféta a XVII. században. *Századok*, 23 (1889) 10. 745–766.
- Lisy-Wagner, Laura: *Islam, Christianity and the Making of Czech Identity 1453–1683*. Burlington, 2013.
- Lisy-Wagner, Laura: Bartoloměj Dvorský. In Thomas, David – Chesworth, John et al. szerk.: *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*. 7. köt. *Central and Eastern Europe, Asia, Africa and South America (1500–1600)*. Leiden–London, 2015, 213–214.
- Lisy-Wagner, Laura: Václav Budovec z Budova. In Thomas, David – Chesworth, John et al. szerk.: *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*. 9. köt. *Western and Southern Europe (1600–1700)*. Leiden–London, 2017. 976–982.
- Luffy Katalin: Medgyesi Pál és prédikációi. Prédikatori magatartás a Rákócziak udvarában. *Irodalomtörténet*, 82 (2001) 2. 186–208.
- Lukšová, Zuzana: *Synodální kázání Jana Husa Diliges Dominum Deum*. Doktori disszertáció. Masarykova univerzita Filozofická fakulta Ústav klasických studií Latinská medievistika – Friedrich-Alexander Universität Erlangen-Nürnberg Philosophische Fakultät und Fachbereich Theologie Institut für Alte Sprachen – Lateinische Philologie des Mittelalters und der Neuzeit. Brno–Erlangen, 2017.
- Magyar Katolikus Lexikon*. I–XVII. Főszerk. Diós István. Budapest, 1993–2014.
- Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*. 1. köt. Farkas Gábor Farkas – Monok István – Pozsár Annamária – Varga András szerk.: *Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár*. Szeged, 1990.
- Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*. 2. köt. Farkas Gábor Farkas szerk.: *Nagyszombat*. Szeged, 1997.
- Mendel, Miloš – Ostřanský, Bronislav – Rataj, Tomáš: *Islám v srdci Evropy. Vlivy islámské civilizace na dějiny a současnost českých zemí*. Praha, 2007.
- Měšťánek, Tomáš: *Poměry na Moravě na přelomu 16 a 17. století období válek tureckých a povstání Štěpána Bočkaje*. Uherské Hradiště, 1997.
- Mészáros Andor: Kardinál Péter Pázmány a české země. In Beke Márton – Mészáros Andor szerk.: *Nové interpretace českého baroka – A cseh barokk új interpretációi*. Esztergom–Piliscsaba, 2004. 131–134.
- Németh S. Katalin: Comenius elfelejtett propagandistái: Johann Jakob Redinger és Christian Hoburg. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 101 (1997) 1–2. 1–15.
- Örök Mohács: szövegek és értelmezések*. Szerk. B. Szabó János – Farkas Gábor Farkas. Budapest, 2020.

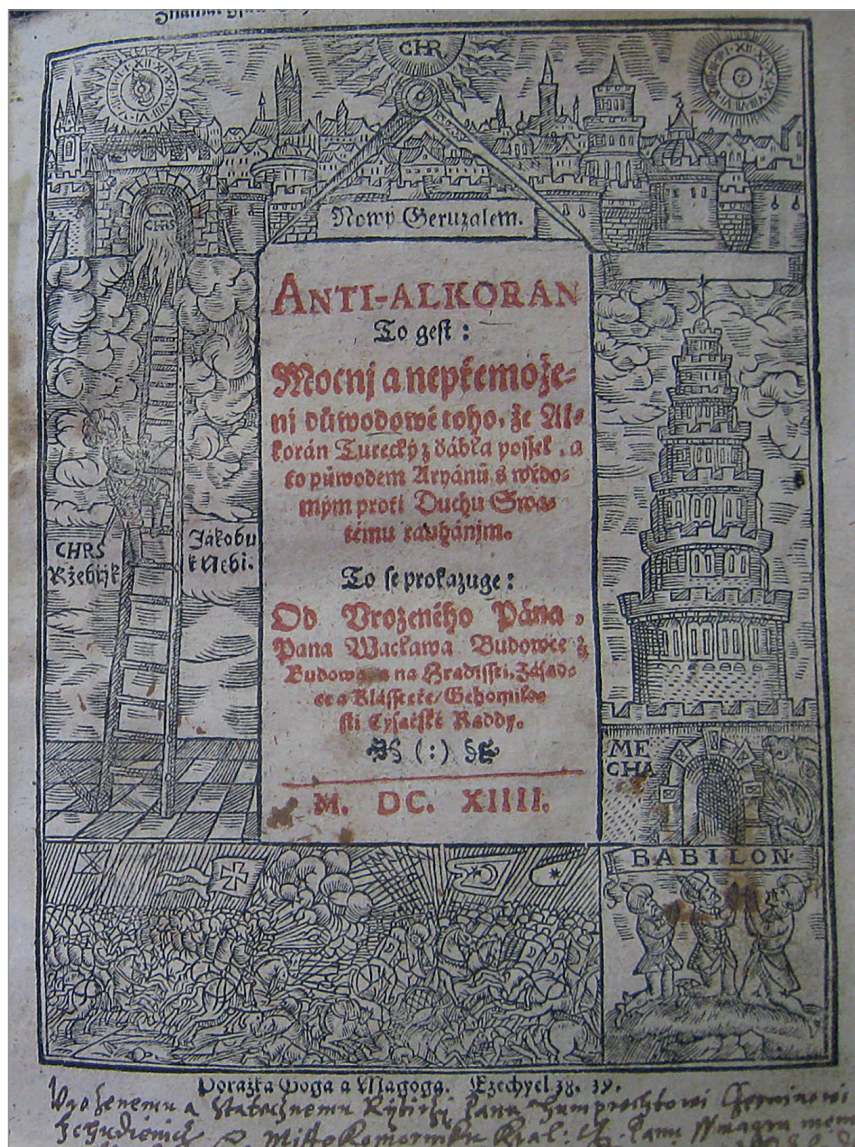
- Őze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*. Budapest, 1991 (A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa, II.).
- Őze Sándor: *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526–1566)*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2011.
- Őze Sándor: A mártíromság és a katonai hivatástudat a 16. századi Magyarországon. *Studia Litteraria*, 50 (2012) 3–4. 96–99.
- Őze Sándor: *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon*. Budapest, 2016.
- Őze Sándor: A „zsidó–magyar párhuzam”. Egy bibliai toposz magyarországi szerepe a török hódoltságban. In J. Újváry Zsuzsanna szerk.: *Oszmán–magyar viszony a 16–18. században. Tanulmányok a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom népeinek – magyarok, törökök, rácok, tatárok, zsidók, görögök és egyéb népek – hétköznapjairól; egyén és közösség viszonya*. Budapest, 2020. 15–34.
- Őze, Sándor – Dobrovits, Mihály: *Ottoman rule in Hungary and the knowledge of Islam during the second half of the sixteenth century and the first three decades of the seventeenth century*. Leipzig–Budapest, 2020.
- Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest, 2015.
- Péter Katalin: Drabik Miklós, a lehotkai próféta. *Egyháztörténeti Szemle*, 7 (2006) 2. 7–16.
- Pumprla, Václav: *Knihopisný slovník českých, slovenských a cizích autorů 16.–18. století*. Praha, 2010.
- Puskely Mária: *A keresztény Európa szellemi gyökerei. Az öreg földrész hagiográfiája*. Budapest, 2004.
- Rataj, Tomáš: *České země ve stínu pŭlměsíce. Obraz Turka v raně novověké literatuře z Českých zemí*. Praha, 2002.
- Rejchrtová, Noemi: *Václav Budovec z Budova*. Melantrich, 1984.
- Rejchrtová, Noemi: Rytíř v Božském komedii. In Budovec z Budova, Václav: *Antialkorán*. (Bevezető) Prága, 1989.
- Štorchová, Lucie: Nation, Patria and the Aesthetics of Existence: Late Humanist National Discourse and its Rewriting by the Modern Czech Nationalist Movement. In Balázs Trencsényi – Márton Zászkaliczky szerk.: *Whose love of wích country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Leiden–London, 2010. 225–254.
- Szörényi László: Balbinus és a magyarok. In Berkes Tamás: *Bohemia et Hungaria. Tanulmányok a cseh–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Budapest, 1998. 17–23.
- Szuromi Kristóf: A „kegyetlen” és a „szamaritánus”: törökkép a kora újkori Európában és Magyarországon. In Szuly Rita – Kránitz Péter Pál szerk.: *Társadalom térben és időben. Tanulmányok az új- és modernkori Magyarország eszme-, művelődés- és társadalomtörténetéről*. Budapest–Piliscsaba, 2015. 77–91.
- Szuromi Kristóf: *Az ellenségkép árnyékában: az oszmánkép európai aspektusai*. PhD-disszertáció. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Doktori Iskola: PPKÉ BTK Történelemtudományi Doktori Iskola. Eszmetörténeti Műhely, 2017.
- Szuromi Kristóf: *Vérebek, barbárok, szamaritánusok. Az oszmánkép változatai a 16–17. századi Európában*. Budapest, 2020.
- Tarján Bence: Cseh pamflet Kanizsa 1601. évi ostromáról. *Magyar Sion*, (2009) 1. 89–98.
- Tumpach, Josef – Podlaha, Antonín – Kotrba, Václav: *Český bohovědný slovník*. 1. köt. Praha, 1912.

- Urbánek, Vladimír: *Eschatologie, vědění a politika. Příspěvek k dějinám myšlení pobělohorského exilu*. Jihočeská univerzita, České Budějovice, 2008.
- Varsányi Orsolya: A „Mahomet vallása” és az „Vytoc” Pázmány Péter Kalauzában. In Ittész Gábor szerk.: *Viszály és együttélés. Vallások és felekezetek a török hódoltság korában*. Budapest, 2017. 155–182.
- Varsányi Orsolya: Pázmány Péter: A Mahomed vallása hamisságáru. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 112 (2008) 5–6. 645–678.
- Vlček, Jaroslav: *Dějiny české literatury*. 1. köt. Praha, 1940.
- Voit, Petr: *Encyklopedie knihy*. Praha, 2006.
- Zvara Edina: Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvei. *Magyar Könyvszemle*, 128 (2012) 3. 293–318.

KÉPMELLÉKLET

Budovec z Budova, Václav: *Anti-Alkora*... Praha, 1614 (Strahovský klášter, knihovna, Praha sign. BB VI 106.)

Budovec z Budova, Václav: *Circulus horologi lunaris et solaris*... Hanoviae, 1616 (Országos Széchényi Könyvtár 616.806)

1. kép. Václav Budovec: *Antialkorán* (címlap)

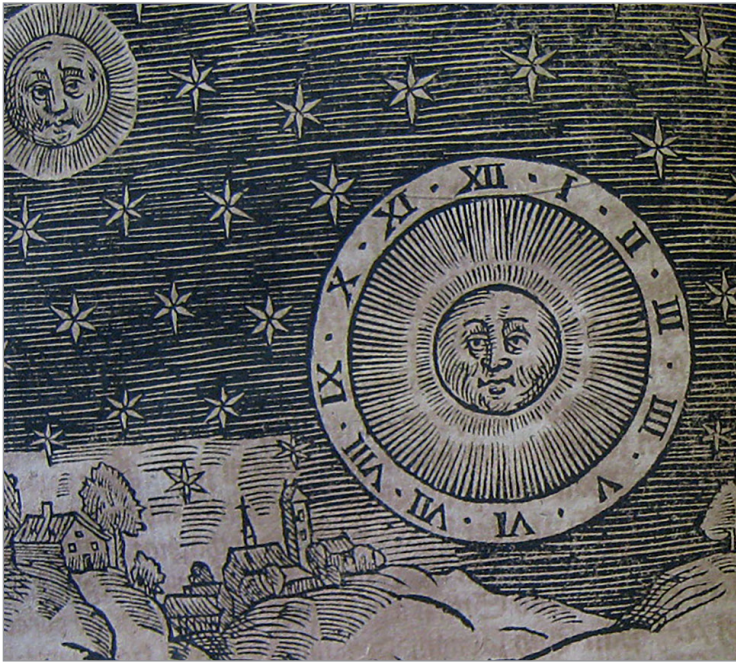
2. kép. Václav Budovec: *Antialkorán* (A keresztény lovag és ellenségei)

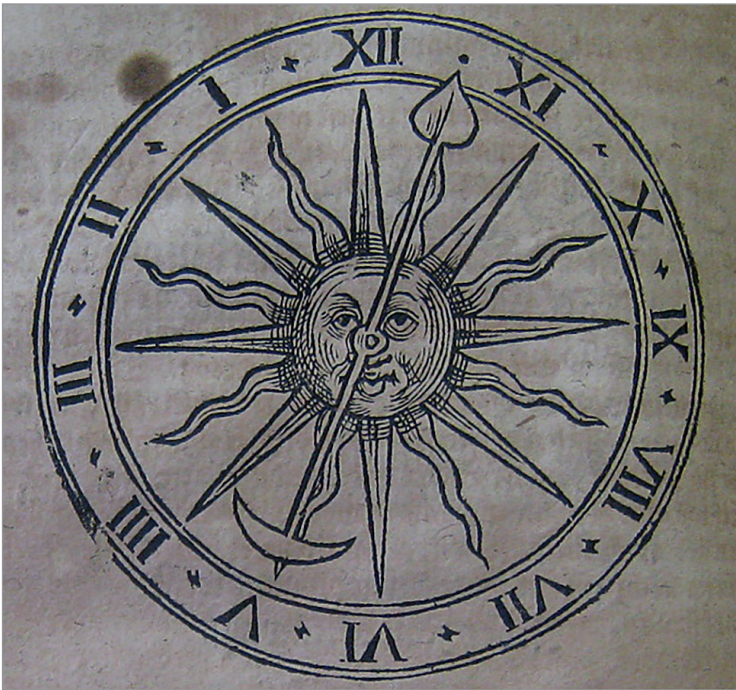
3. kép. Václav Budovec: *Antialkorán* (A báránybőrbe bújt farkas)

4. kép. Václav Budovec: *Antialkorán* (Imádkozó törökök)

5. kép. Václav Budovec: *Antialkorán* (Holdóra)

6. kép. Václav Budovec: *Antialkorán* (Napóra)

7. kép. Václav Budovec: *Antialkorán* (Mózes törvényének értelmezése)

8. kép. Václav Budovec: *Antialkorán* (Az üdvtörténet órája)

9. kép. Václav Budovec: *Antialkorán* (Szent Pál)

10. kép. Václav Budovec: *Antialkorán*
(Az Ó- és Újszövetség harmóniája)

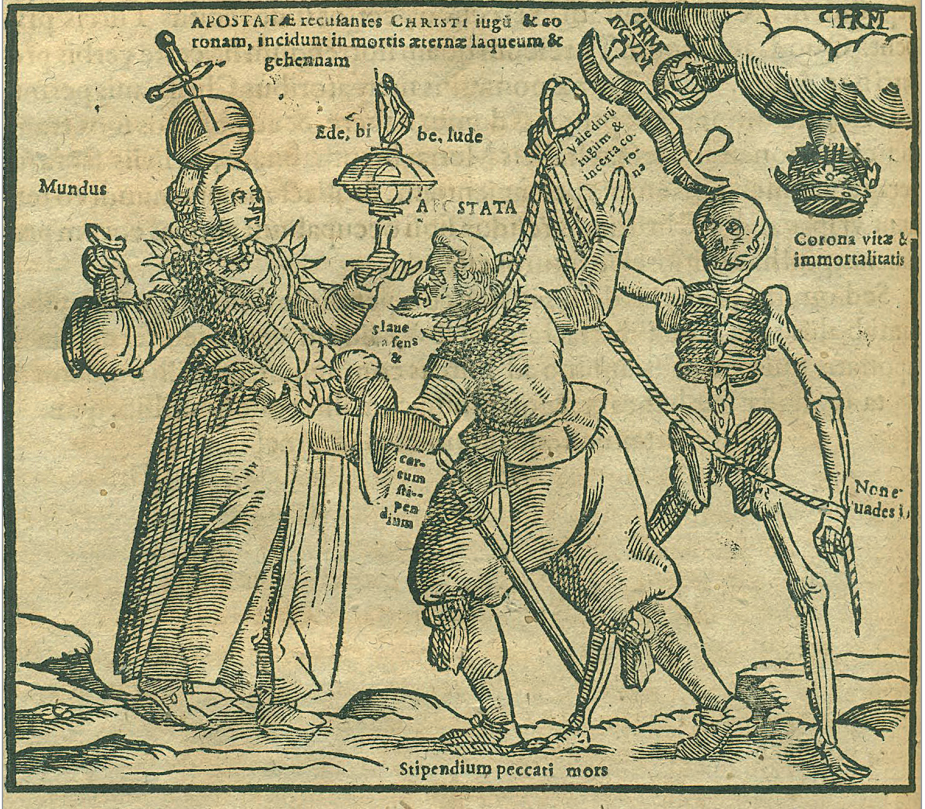
11. kép. Václav Budovec: *Antialkorán* (Az igaz keresztény képe)

12. kép. Václav Budovec: *Antialkorán* (Az aposztata)

CIRCVL. HOROLOG. CONTRA APOSTATAS.

T. B.

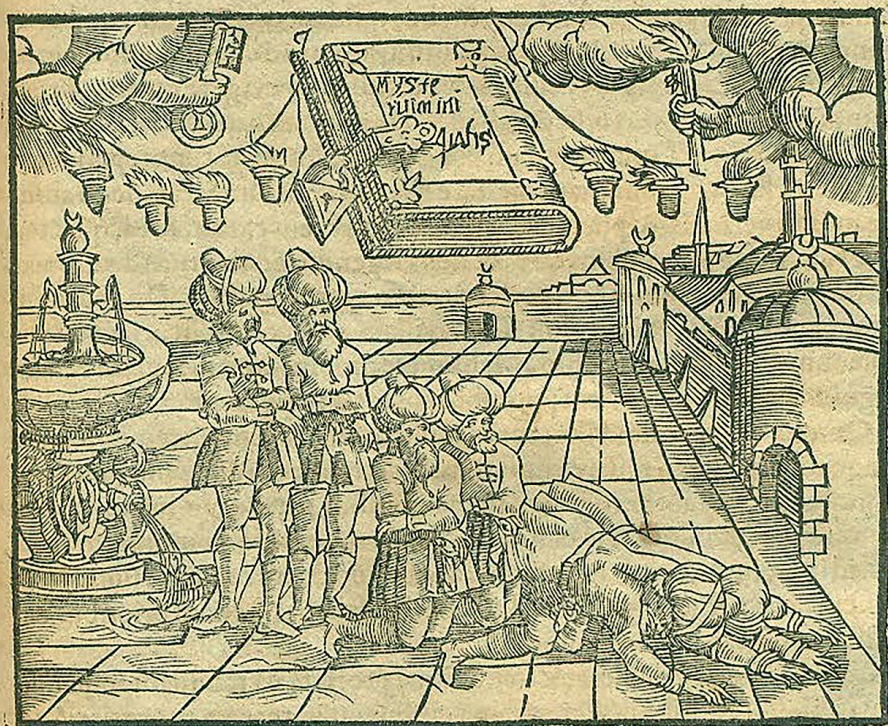
15. kép. Václav Budovec: *Circulus horologi* (Az aposztata)

LVNAR. ET SOLAR.

153

TABELLA BREVIS EX-
TRACTA EX ALKORANO MAHOMETI-
CO, DOGMATVM, ET ABOMINATIONVM
fraude, & dolo confictarum.

*Alkoran Mysterium iniquitatis, cuius lectio plebeis
interdicta, ne fabulae innotescant.*

16. kép. Václav Budovec: *Circulus horologi* (Imádkozó törökök)

CIRCVL. HOROLOG.
 MAHOMETIS EFFIGIES

Quem Ezech.c.38.v.2.& 39.v.1.Gogum & Magogum, & Esa.c.11
 v.5.Affurum vocat,quem DEVS in gentem hypocriticam immittet.

17. kép. Václav Budovec: *Circulus horologi* (A báránybőrbe bújt farkas)

18. kép. Václav Budovec: *Antialkorán* (A báránybőrbe bújt farkas)

19. kép. Václav Budovec: *Circulus horologii* (A történelem órája)

20. kép. Václav Budovec: *Antialkorán* (A bárány és a báránybőrbe bújt farkas)

